

TEORIJA I PRAKSA

5/1996



DRUŽBOSLOVNA REVIJA



TEORIJA IN PRAKSA Družboslovna revija



Let. XXXIII št. 5

September - oktober 1996, UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ/Publisher
Fakulteta za družbene vede v Ljubljani

GLAVNI UREDNIK/Editor
Igor Lukšič

UREDNIKI/Associate Editors
Ivan Bernik, Anton Grizold, Marko Lah, Igor Lukšič, Breda Luthar, Vlado Miheljak

UREDNIŠKI SVET/Editorial Advisory Board
Adolf Bibič, Marjan Brezovšek, Ljubica Jelušič, Maca Jogan, Stane Južnič, Andrej Kirn, Zdravko Mlinar (predsednik), Ivan Ribnikar, Marjan Svetličič, Niko Toš, France Vreg

SEKRETARKA/Secretary
Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC NASLOVNICE/Designer
Ismar Mujezinović

IZVEDBA
Epromak

Članki se referirajo v:

Political Science Abstracts, Sociological Abstracts, Cobiss

Uredništvo/Editorial board

1000 LJUBLJANA, Kardeljeva pl. 5, tel. 341-589

Teorija in praksa je dostopna na internetu

[HTTP://WWW.UNI-LJ.SI/~FD_TIP/INDEX.HTML](http://www.uni-lj.si/~fd_tip/index.html)

Naročnina za I. polletje 1996

za študente in dijake 3.000,00 SIT, za druge individualne naročnike

4.000,00 SIT, za podjetja in ustanove 8.000,00 SIT, za tujino 9.000,00 SIT

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2.000,00 SIT

Tisk

MS GRAFIKA

Revija izhaja ob podpori Ministrstva za znanost in tehnologijo in Ministrstva za kulturo Republike Slovenije.

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije šteje revija med proizvode, za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.

Poštnina plačana v gotovini.

TEORIJA IN PRAKSA

družboslovna revija

Letnik XXXIII, št. 5, str. 731-869

Ljubljana, september - oktober 1996



VSEBINA

SOCIOLOGIJA IN SUBJEKTIVITETA



UVODNIK

BREDA LUTHAR: Po objektivizmu 735



ČLANKI

PETER STANKOVIČ: Nekaj aspektov problema delovanja v sodobni sociološki teoriji 739

ZDENKA ŠADL: Emocionalna dimenzija subjektivitete 749

TANJA RENER: Avto/biografije v sociologiji in v ženskih študijah 759

LIZ STANLEY: O avto/biografiji v sociologiji 764

ALENKA ŠVAB: Baudrillardovo zapeljevanje ženske 775

SAMO UHAN: Razumevanje vloge subjekta v procesu raziskovanja javnega mnenja 786

SLAVKO KURDIJA: Socialna postmodernizacija: pogoji oblikovanja novih družbenih identitet 793

MITJA VELIKONJA: Dvojna vpetost 808



PREVOD

ULRICH BECK IN ELISABETH BECK-GERNSHEIM: Individualizacija in "tvegane svobode": perspektive in nasprotja k subjektu usmerjene sociologije 817

DIRK BERG-SCHLOSSER: Objektivno in subjektivno v analizi družbenih struktur 839



PRIKAZI, RECENZIJE

PETER STANKOVIČ: Sociološki klasiki in družbena teorija 852

VESNA V. GODINA: Ženska zgodba 854

PETER STANKOVIČ: Na barikadah rock'n'rolla 856



NOVE KNJIGE 859



AUTHOR'S SYNOPSES 865

CONTENTS

SOCIOLOGY AND SUBJECTIVITY



EDITORIAL

- BREDA LUTHAR: After Objectivism 735



ARTICLES

- PETER STANKOVIČ: Some Aspects of the Problem of Human Agency
in Contemporary Theory 739
- ZDENKA ŠADL: The Emotional Dimension of Subjectivity 749
- TANJA RENER: Autobiographies in Sociology and Women Studies 759
- LIZ STANLEY: On Autobiography in Sociology 764
- ALENKA ŠVAB: Baudrillard's Theory of Seduction 775
- SAMO UHAN: Understanding the Role of the Subject in the Process
of Public Opinion Research 786
- SLAVKO KURDIJA: Social Postmodernization: Conditions for the
Development of New Social Identities 793
- MITJA VELIKONJA: Double Linkage 808



TRANSLATION

- ULRICH BECK AND ELISABETH BECK-GERNSHEIM:
Individualisation and "Precarious Freedoms": Perspectives and
Controversies of Subject Oriented Sociology 817
- DIRK BERG-SCHLOSSER: The Objective and the Subjective in Social
Changes Analysis 839



PRESENTATION, REVIEWS

- PETER STANKOVIČ: Sociological Classics and Social Theory 852
- VESNA V. GODINA: Story of a Woman 854
- PETER STANKOVIČ: On the Barricades of Rock'n'Roll 856



NEW BOOKS

859



AUTHORS' SYNOPSES

865



Breda LUTHAR*

PO OBJEKTIVIZMU

Moji prvi meseci študija sociologije pred več kot petnajstimi leti so bili polni razočaranja in občutka, da sem se znašla na nepravem mestu. Od študija sem pričakovala pomoč pri razlagi stvari, s katerimi sem se srečevala v vsakdanjem življenju: zakaj me je strah vsakič, ko stopim v gostilno polno gostov, ko sem želela ugotoviti, kakšno družbeno vlogo imajo kulturne prakse kot moda ali subkulturna spektakularnost, zakaj uživanje žensk pri branju romantičnih "šund" romanov ali moško navijaštvo na nogometnih tekmah. Menila sem, da mi bo sociologija pomagala razumeti celo vrsto takšnih in podobnih pojavov. Danes bi dejala, da je šlo za naivni poskus prevoda sociabilnosti (v ožjem smislu interakcije) v strukturne značilnosti družbe in zdravorazumsko predpostavko, da so strukture tudi rezultat interakcij.

Na kaj sem naletela na začetku osemdesetih let na oddelku za sociologijo seveda ni težko uganiti. Subjekt, njegove simbolne prakse in identitetna politika ali vsaj odnos med subjektiviteto in formacijami, pač ni bil predmet kurikuluma. Zato nekaj nadaljnjih let nisem bila pretirano prepričana, da bom kdajkoli "pravi sociolog". Nasprotno, celo desetletje sem potrebovala, da sem se znebila občutka krivde, ker me zanimajo tako trivialna področja družbenega življenja. Tega občutka sem se postopoma otesla s pomočjo nekaterih predavateljev in predavateljic ter z odkritjem sociološke literature, ki je dokazovala, da so te "trivialnosti" kompetentno tematizirane v zamolčani sociološki klasiki in zato legitimen del sociološkega preiskovanja. V zadnjem desetletju so si te "trivialnosti", sodeč po programih angleških in ameriških založb in univerzitetnih programih, priborile neverjetno obsežen prostor pod soncem.

Tematiziranje subjektne perspektive je zaradi historičnih sprememb v odnosu med posameznikom in družbo pomembnejše kot kdajkoli. Po drugi strani pa je del sociologije, na podlagi epistemološkega obrata, realnost prepoznal kot tekstualno konstruirano in s tem v sociološki diskurz vključil tudi simbolno. Realnost torej ni objektivna, simboli pa metaforični in subjektivni. Realnost (ali družba) ni vnaprej dana fiksna entiteta, zato jo je treba razumeti kot tekstualno oz. simbolno konstrukcijo, tako kot je kulturne prakse in artefakte potrebno obravnavati kot družbene tekste.

V sodobni družbi utemeljujejo pomembnost raziskovanja subjektivitete (t.j. pogojev biografije, politike identitet, tipičnih življenskih usod, identitetne ponudbe kulturnih praks in kulturnih artefaktov) tudi s historičnimi spremembami, ki so pripeljale do tega, da je danes pojasnjevalna vrednost struktur/formacij veliko manjša kot v modernih ali predmodernih družbah. Te spremembe so ponavadi strnjene v geslih kot so detradicionalizacija, deobjektivizacija in individua-

* Dr. Breda Luthar, docentka na Fakulteti za družbene vede.

lizacija družbe. Delovanja torej največkrat ne moremo več pojasnjevati s strukturno določenostjo, saj obseg mogočega aktivnega poseganja posameznika v lastno biografijo, in vloga akterja nasploh, narašča. Sodobne teorije subjektivitete temeljijo na predpostavki o relativnem osvobajanju posameznika njegovih strukturnih določenosti. Objektivne določitve subjektivnih strani eksistence so vedno šibkejše. Z roko v roki z osvobajanjem posameznika (od formacij) pa gre tudi nujnost osmišljanja tega osvobajanja. Posameznik svoje identitete ne more več eksterno reproducirati (na temelju pripadnosti zunanji kolektiviteti), ampak jo je prisiljen konstruirati. Posameznikova identiteta je vedno bolj rekonstruirana, ne pa enostavno reproducirana na osnovi zunanjega vzorca, ki ga določa metafizika, naravni red ali strukturna umeščenost. Smisel za posameznika torej ni več vnaprej pripravljen, temveč si ga je potrebno individualno prilastiti, selekcionirati in legitimirati. Zato tudi intenzivnost menjave posameznika s svetom narašča, saj je ta menjava nujna za konstrukcijo njegove identitete (glej prevod članka Ulricha Becka in Elisabeth Gernsheim v tej številki). Vir identitete ni več produkcija, temveč potrošnja. Iz vseh potrošnih odločitev nastanejo eksistencialni in ne trivialni problemi. Predstavljajo del odgovora na vprašanje, kako živeti v radikalno detradicionaliziranem svetu, kjer osrednji element identitete niso več vloge, položaji, konvencije, temveč predstave o lastni osebnosti, kjer se identiteta oblikuje prek predstav o nas samih ter prek znakov, s katerimi se kažemo pred drugimi, in se usmerja glede na to, kaj velja za normalno. Konstrukcijska dejavnost namreč vključuje boj za utrjevanje pomena. Teksti in prakse so sredstva in predmet boja za pomen in konstrukcijo podobe normalnosti. Da bi razumeli identitetno politiko v sodobni družbi (preko katere danes po mnenju večine deluje ideologija), je potrebno interpretirati tekste, ki jih produciramo in načine, na katere ti vzpostavljajo mehanizme identifikacije. Odnosi med akterji in kulturnimi teksti (naj bo to naracija o samih sebi v obliki avtobiografije, modna samostilizacija, kultivacija telesa, politični diskurz, strokovni diskurz, metanaracija o "nastanku naroda" ali popularno kulturni teksti) potekajo v obe smeri: teksti izvirajo iz subjektov v interakciji, obenem pa so ti subjekti sami stalno konstruirani preko uporabe tekstov. Na tej podlagi sodobna teorija opušča esencialistične konceptualizacije bodisi človeških čustev, ženske, matere, moškosti, nacionalne kulture, metodoloških postopkov v sociologiji itd.

Ogromno pojavov je torej v sodobni družbi dojemljivih šele preko tekstualnega, npr. preko analize interakcije. Vzemimo na primer podrejen položaj žensk ali "neizkušenih mlajših kolegov" v profesionalnih miljejih (od univerze do industrijske korporacije). Ta hierarhizacija je danes večinoma tako prikrita, da bi jo bilo mnogokrat mogoče ugotavljati šele preko analiz interakcije, kjer paternalizacija ženskih kolegic ali vzpostavljanje generacijske hierarhije poteka retorično kot ritualno potrjevanje spolne ali generacijske hierarhije. Ali kot bi dejal Goffman, ti interakcijski rituali niso odraz hierarhije, temveč jo v veliki meri vzpostavljajo - so istočasno senca in bistvo družbene hierarhije ter njena ritualna potrditev. Subjektiviteta je konstrukt, vendar obstaja, in se ji lahko približamo teleološko tako, da interpretiramo pomene njenega simbolnega delovanja.

Avtorji člankov v tej tematski številki Teorije in prakse implicitno predpostavljajo ali eksplicitno menijo, da je raziskovanje subjektivitete, njene konstrukcijske aktivnosti in njenega odnosa do objektivitete ne le legitimno, ampak historično in epistemološko osrednjega pomena v družbi, ki jo večina sociologov najraje imenuje visokomoderna družba. Članek Petra Stankoviča smo uvrstili na začetek, saj je najbolj "nevtralen": govori o odnosu sociologije do problema delovanja, o različnih branjih zgodovine sociološke misli in o konfliktu oz. konvergenci med subjektivističnimi in objektivističnimi pristopi v sodobni sociološki teoriji. Zdenka Šadl, predstavnica subjektivistične pozicije znotraj sociologije, se zavzema za vzpostavljanje subjektivnih izkustev kot predmeta teoretske refleksije. V svojem članku tematizira razloge za potlačitev in izključevanje subjektivnih izkustev iz socioloških obravnav, govori o epistemoloških premikih, ki so privedli do naraščajočega interesa za proučevanje emocionalnih dimenzij subjektivitete v sociologiji ter predlaga obravnavo čustev v sociologiji preko študija diskurzivnih praks ali kulturnih reprezentacij. Članek Tanje Rener je koristno brati skupaj s prevodom članka Liz Stanley O avto/biografiji v sociologiji. Avtorica razlaga historično in epistemološko ozadje interesa za uporabo biografske metode v sociologiji in epistemološke premike, ki so rezultat konstruktivističnega pojmovanja produkcije sociološkega znanja. Članek zaključuje z dilemami, ki nastanejo pri uporabi biografske metode v sociologiji nasploh in posebej v ženskih študijah. Alenka Švab analiza odnos med feminizmom in postmodernizmom kot notranje diferencirani ma teoretskima perspektivama. Da bi lahko tematizirala ta odnos, se najprej loti razvoja "feminizma drugega vala" - od šestdesetih let dalje - in sprememb v tematizaciji kategorije spola. V drugem delu članka na primeru Baudrillardjeve teorije zapeljevanja pokaže, kako "modernejši" so postmodernisti, ko gre za družbeno konstrukcijo spola oz. za spol kot dimenzijo družbenih odnosov. Samo Uhan tematizira vprašanje subjekta v javnomnenjskih raziskavah in epistemološke pogoje anketne situacije. Anketni intervju razume kot specifično vrsto konverzacije, kot posebno obliko socialne interakcije, obenem pa zavrača prepričanje, "da je instrument nevtralen stimulus, ki izzove reakcije, ki jih v nadaljevanju raziskovalci samo še objektivno beležijo." Sam instrument konstruira sociološko vedenje. Slavko Kurdiya se ukvarja z družbenimi spremembami, ki so kulturno diferenciacijo potisnile v središče družbene diferenciacije, spremenile pogoje oblikovanja identitet in biografij in problematizirale "moderno" pojmovanje identitet in družbenih razlik (npr. razrednih) v razviti moderni. Ob tem ponuja pregled klasičnih socioloških obravnav diferenciacije in jih sooča s kolektivnimi povezanostmi, kjer strukturna umeščenost ni več določujoč vir razlik in povezanosti, temveč akterji razlike in povezanosti konstruirajo glede na vrsto življenskih oz. kulturnih praks. Mitja Velikonja tematizira subjektivno in naključno v historiografiji in analizira vlogo akterja in historične zakonitosti v družbenozgodovinskih procesih. Pri tem nasprotuje objektivističnemu zavračanju naključnosti in individualnosti v zgodovinskih procesih in pojmovanju le-te kot motečega elementa oz. kot hrupa v ozadju, ki ga je potrebno odmisлити, ko razlagamo družbeno-zgodovinske procese. Obenem zavrača drugo skrajnost - psihološki redukcionizem v pojasnjevanju družbenih procesov. V velikem delu svojega prispevka se ukvarja s kultom osebnosti kot mit-

sko konstruirano in ritualizirano podobo homo absolutusa, ki ga lahko srečamo tudi v podobi novih karizmatikov postsocializma. Naslov prispevka zato izraža piščevo stališče o nujnosti povezovanja objektivitete in subjektivitete v analizi družbenih procesov. K subjektiviteti usmerjeno družboslovje mora torej razumeti tako historično določenost subjekta kot aktivnost subjekta.

NEKAJ ASPEKTOV PROBLEMA DELOVANJA V SODOBNI SOCIOLOŠKI TEORIJI

Povzetek. *Avtor poskuša v članku predstaviti svoje videnje kontroverze, ki se je v zadnjem času v teoretski sociologiji ponovno intenzivirala: ali utemeljevati sociološko pojasnjevanje skozi določujoče družbene strukture ali skozi avtonomne akterje. Svoj prispevek strukturira tako, da v sodobni sociološki teoriji identificira dve perspektivi, ki različno pojmujeta zgodovino sociološke misli. Prva izhaja iz stališča, da je v "klasični" sociologiji šlo za redukcionistično razlago družbenega (torej bodisi za "objektivizem" ali pa za "subjektivizem"), druga pa vidi utemeljitelje sociologije kot avtorje, ki so se poskušali izkoptati iz takšnih enostranskih razlag. Pri tem se avtorju članka pokaže presenetljivo dejstvo, da se ti dve nasprotujoči si perspektivi o sociologiji v preteklosti popolnoma strinjata glede naloge sociologije v prihodnosti, ki naj bi bila teoretična sinteza. Avtor na koncu nakaže, da tudi ta nova usmeritev ni brez nevarnosti.*

Ključni pojmi: *struktura, delovanje, akter, teoretska sociologija, posameznik, sistem, zgodovina sociološke misli, Sztompka, Berger, Luckmann, Giddens, Alexander, Münch*

Uvod

Tema sociologije subjektivitete kot pomembne alternative prevladujočemu preučevanju makro struktur v sociologiji spada v okvir širše dileme, tako imenovane *kontroverze struktura : delovanje*. O tej kontroverzi želim v pričujočem članku podati nekaj svojih refleksij. Tukaj jo imenujem "problem delovanja".

Problem delovanja je termin, s katerim bom v članku imenoval dilemo, ki je v sociologiji prisotna že od njenih začetkov: kako konceptualizirati svobodno človekovo delovanje znotraj določujočih družbenih struktur, ki so v bistvu predmet sociologije. V zgodovini sociološke misli lahko najdemo najrazličnejše rešitve te dileme, od bolj enostranskih, ki poudarjajo bodisi subjektivno bodisi objektivno plat družbene realnosti, pa do neke vrste bolj "uravnoveženih" konceptualizacij, ki poskušajo zajeti oba vidika hkrati. Slednja vrsta prizadevanj je spet zelo aktualna,

* Mag. Peter Stankovič, asistent-stažist na Fakulteti za družbene vede.

upoštevajoč, da nekeje v zadnjih dveh desetletjih v sociologiji beležimo poudarjeno prizadevanje za poenotenje nekaterih teoretičnih izhodišč.

Tukaj bi veljalo izpostaviti določeno razliko med uravnoteženimi pristopi v delih socioloških klasikov (Durkheim, Weber, Parsons...) in novejšimi poskusi. Kljub temu namreč, da je pri klasikih sociološke teorije prisotna težnja po uravnoteženi razlagi, ki ne bi spregledala nobenega od dveh omenjenih polov družbene resničnosti, označuje njihov pristop, vsaj glede *metodološkega izhodišča*, za subjektivistični ali objektivistični *poudarek*¹. Resničnost sveta okoli nas je namreč sestavljena iz teh dveh polov in v tem smislu velja za sociološke klasike, da so se poskušali približati kompleksnemu fenomenu družbe iz ene ali druge strani in ga tako "prijeti" na nekem bolj "otipljivem" koncu (torej pri posameznikovem delovanju ali pri strukturah, v katere je ta vpet). Po drugi strani pa imamo danes opravka s številnimi teoretičnimi posegi, ki poskušajo dosledno ujeti dvojnost delovanja in struktur tudi že na metodološkem nivoju. Morda je razlog za takšen premik k bolj dosledno uravnoteženemu pristopu dejstvo, da so se različna (zgolj) metodološka izhodišča pri socioloških klasikih v razpravah, ki so sledile, *ontologizirala* v meta-teoretično dilemo o naravi in svobodi človeka kot bitja.

Vse to je pravzaprav neke vrste abstraktna artikulacija številnih zelo konkretnih dilem, v katere je sociologija vpletena. Opozicija "delovanje - struktura" tako predstavlja najsplošnejši izraz dolgega spiska opozicij, ki spremljajo sociološko teorijo že od njenega nastanka: posameznik : družba, kolektivno : individualno, normativno : instrumentalno, delovanje : red, makro : mikro analiza itd. Morda bi veljalo tudi omeniti, da se na to dilemo lahko vežejo tudi različne metodologije raziskovanja. Tako na primer Jones (1993, 127) pravi, da subjektivističen pristop zahteva *metodološki individualizem*, kjer naj bi imela prednost kvalitativna metodologija, objektivistični pristop pa označuje *metodološki kolektivizem* s kvantitativno metodologijo in celo *pozitivistično* epistemologijo, kar pa je verjetno nekoliko pretirano.

Problem delovanja v sodobni sociološki teoriji

V tem poglavju bomo obravnavali novejše poskuse teoretične sinteze, ki sem jih omenjal že zgoraj, predvsem glede na njihove "dosledno" uravnotežene konceptualizacije. Čeprav takšna označitev sodobnih socioloških teorij verjetno na najsplošnejšem nivoju drži, pa se konkretne teorije tukaj med seboj vseeno precej razlikujejo ali celo odstopajo od tega vzorca.

Na samem začetku se moramo spoprijeti s povsem načelnim vprašanjem, kaj sploh je sodobna sociološka teorija. Da bi se izognil nepotrebnim zapletom, se bo za potrebe pričujočega članka omejil na nekatera imena, čigar delo danes pred-

¹ *Neuvidevanje tega razločka med teorijami nasploh in njenimi metodološkimi izhodišči je verjetno v veliki meri botrovalo mnogim zgrešenim interpretacijam, ki so kompleksne teorije zvajale na nivo enostranskih razlag.*

stavlja najodmevnejši del sociološke teorije. Dodaten izbor imen pa bo narejen iz povsem praktičnih razlogov, saj bi brez tega izbora model, ki ga poskušam predstaviti, postal zapleten in preobsežen. Zaradi tega v članku ne bo nekaterih "večjih" imen, kot so Bourdieu, Habermas in Luhmann.

Osrednji del članka bom sestavil s pomočjo dveh parametrov:

1. Vprašanja, kako posamezni teoretiki vidijo problem delovanja v zgodovini sociološke misli, in

2. vprašanja, kakšno lastno rešitev tega problema ponujajo.

Glede na to bom ločil dve precej različni razumevanji problema delovanja v zgodovini sociološke misli (točka 1). Na eni strani bom predstavil avtorje, ki razumejo zgodovino družboslovja kot ponavljajoč se konflikt med avtorji ali teoretskimi tradicijami, ki pojasnjujejo družbo predvsem skozi determinizem družbenih struktur, s tistimi tradicijami, ki podeljujejo primat svobodnemu, nedeterminiranemu delovanju kreativnih posameznikov. Te teorije bom nekoliko nerodno imenoval *teorije konflikta*. Po drugi strani pa bom poskusil predstaviti avtorje, bolj ali manj povezane z neofunkcionalistično tradicijo, ki v nasprotju z zgoraj omenjenimi teoretiki poudarjajo, da je problem "struktura : delovanje" pristen praktično pri vseh avtorjih, da so se ga zavedali in da so ga poskušali reševati na različne načine, da pa so njihove razlage zaradi različnih razlogov čez čas dojeli kot takšen ali drugačen enostranski redukcionizem. To strujo bom imenoval teorije imanence.

Presenetljivo je, da se večina nasprotujočih si teorij glede vprašanja o zgodovini sociologije (glej točko 1) v veliki meri strinja glede možnosti rešitve problema delovanja (točka 2). Skoraj vsi avtorji namreč izpostavljajo pomen *konvergence* dosedaj nasprotujočih si konceptov in potrebo po uravnoteženem pojasnitvenem modelu. Mnogi ponujajo tudi lastne teoretske rešitve (kot bomo videli pri Bergerju in Luckmannu, Giddensu, Münchu...).

Teorije konflikta

Izhajajoč iz zgoraj navedene definicije teorij konflikta bom pri tem "taboru" uvedel še dodatno ločevanje. Teorije konflikta sicer razlagajo razvoj sociologije kot neprestan boj nasprotujočih si taborov "objektivistov" in "subjektivistov", vendar pa prva smer znotraj tega tabora vidi zgodovino sociološke misli kot progresivni razpad nad-človeških, strukturalnih teorij, ki jih vse bolj nadomeščajo teorije, ki razlagajo družbeno skozi koncepte, ki izhajajo iz primata kreativnih in neodvisnih posameznikov. Druga, dosti bolj vplivna smer, pa ne identificira takšnih premikov, ampak trdi, da sta se "objektivističen" in "subjektivističen" pristop razvijala vzporedno in da je edina možna rešitev iz tega začaranega kroga uravnotežena razlaga, ki bi upoštevala dognanja obeh tradicij.

Prevlada akcijskega pristopa?

Zgoraj omenjena prva smer v sociologiji sicer ni ravno zelo vplivna, vendar pa kljub temu predstavlja nek relativno pomemben segment v sodobni sociološki misli, ki ga velja vsaj na kratko predstaviti. Tukaj bi lahko omenili več avtorjev, vendar se bom omejil na delo Piotra Sztompke, ker predstavlja precej tipičen pristop.

Povsem na kratko bi Sztompkovo glavno tezo predstavil takole: sociološko razmišljanje je bilo na začetku omejeno na različne verzije "developmentalizma", ki so ga postopno zamenjevale različne teorije družbenega nastanka. "Developmentalizem" izhaja iz optimistične vizije 19. stoletja o družbenem napredku in je v družboslovju prevzel obliko treh konkretnih intelektualnih tradicij (Sztompka 1993). "Evolucionizem" je pojasnjeval družbo skozi različne analogije z naravo, "teorije historičnih ciklov" so razumele družbene procese kot večno ponavljanje vzponov in padcev (Sorokin in Pareto), "historični materializem" pa kljub temeljni skrbi za makro procese predstavlja vez z modernimi teorijami družbenega nastanka, saj je Marx sicer "še vedno verjel, da obstaja zgodovinska usoda, vendar pa te usode ni videl le kot produkta bogov ali 'duha' ali previdnosti, ampak kot produkt ljudi samih" (Sztompka 1993, 176-177).

Moderne teorije družbenega nastanka po njegovem mnenju zavzemajo osrednje mesto v družbeni teoriji tega stoletja in utemeljujejo svoje razlage v avtonomnih dejanjih individualnih akterjev. Na ta način Sztompka razvija pristop, ki vidi družbeno teorijo kot postopno "sekulariziranje", "humaniziranje" in "socializiranje" koncepta družbenega delovanja. Če so na začetku v sociologiji prevladovale razlage družbene spremembe, ki so poudarjale nadnaravne in potem naravne sile, velike posameznike, deviante (funkcionalizem) in na koncu družbene vloge, so posamezniki sami postopoma postali osrednje nocije v razlagah (Sztompka 1993, 191-193). Glede na to postavi Sztompka sodobne teorije družbenega delovanja na vrh evolucije sociološke teorije in odslovi vse ostale kot ostanke nerazumevanj in predsodkov iz 19. stoletja.

Takšen pogled na sociologijo je po mojem mnenju zelo problematičen. Rad bi na kratko predstavil dva povezana razloga za takšno stališče. Prvič, avtorje, ki jih Sztompka izpostavi kot predstavnike pristopa, utemeljenega na človeškem delovanju, in ki domnevno prevladuje v sodobni sociološki misli (Etzioni, Touraine, Crozier, Friedberg, Burns, Archer, Giddens...), bi težko imeli za osrednje figure v sociologiji današnjega časa, kar pomeni, da so njegovi zaključki na osnovi takšnega umetnega izbora vsaj do neke mere samovoljni. V resnici imamo danes v sociologiji opravka s še kako živo in močno strujo, ki izpostavlja pomen nadindividualnih družbenih struktur. In drugič, izjema v tej vrsti relativno nepomembnih avtorjev, ki jih Sztompka našteva, je seveda Anthony Giddens, ki pa bi ga težko šteli med predstavnike akcionističnega pristopa. Nekateri avtorji sicer v njegovem delu odkrivajo pristranskost v korist delovanja (Jary&Jary 1991, 637), vendar pa menim, da ga prav tako zelo zanimajo strukture. Naslednji citat to lepo ponazori: "Institucije so v resnici rezultat človeškega delovanja: toda one so produkt delovanja le v toliko, kolikor so tudi vpletene povratno kot medij njegove produkcije. V

tem smislu so 'institucije', 'kolektivno' zavezane samemu fenomenu delovanja" (Giddens 1979, 95).

Menim, da ta dva argumenta nekako zadoščata za trditev, da Sztompka govori o procesu, ki v resnici ne obstaja, vsaj ne v tako ultimativni in dokončni obliki. To seveda ne pomeni, da njegovo delo ne nudi kopice zelo inspirativnih vpogledov, vendar pa je v želji po generaliziranju ta avtor verjetno prehitel v sklepanju.

Od konflikta k spravi

Druga struja v taboru teorij konflikta, ki je dejansko tudi bolj vplivna, ne trdi, da se konflikt med subjektivističnimi in objektivističnimi pristopi razrešuje skozi "zmago" te ali one strani, temveč poskuša preseči to dilemo z novimi pristopi, ki bi na nek način *spravili* ali *pomirili* nasprotujoči si tradiciji sociološkega mišljenja. Takih poskusov je kar nekaj, tukaj pa bom izpostavil le dva, ki sta po mojem mnenju tako najvplivnejša kot tudi najprodnnejša. Prvi je Bergerjeva in Luckmannova analiza družbene konstrukcije realnosti, drugi pa Giddensova teorija strukturacije.

Peter Berger in Thomas Luckmann v svoji sicer ne ravno sodobni knjigi (1966) poskušata uresničiti aktualen projekt: uskladiti dve nasprotujoči si sociološki TRADICIJI in ne le, kot je to naredil na primer Parsons, dva nasprotujoča si avtorja (Durkheima in Webra). S tem sta uspela bistveno razširiti zalogo konceptov, iz katerih sta črpala.

Njuno izhodišče je delo fenomenologa Alfreda Schutza, predvsem pa tisti njegovi segmenti, ki zadevajo utemeljenost vednosti v vsakdanjem življenju. Vendar pa po njuni oceni Schutz ni uspel analizirati realnosti v vsej njeni kompleksnosti, predvsem v smislu, da ni uspel rešiti problema, kako se intersubjektivna realnost vsakdanjega življenja transcendirata v neke bolj objektivne in zamejujoče strukture, kot so na primer družbene institucije. Da bi preseгла te pomankljivosti, sta prevzela več konceptov iz funkcionalističnega dela "strukturalne" tradicije. Na ta način sta združila fenomenološko tradicijo, ki je močna v pojasnjevanju *geneze družbenega življenja v vsakdanji komunikaciji s funkcionalizmom*, ki je prepričlivejši pri *opisu sodobne družbe*.

Ta spoj sta izvedla s pomočjo inovativnega pojasnjevanja procesov, v katerih je družbena realnost konstruirana. Berger in Luckmann pričneta na najbolj mikro nivoju s postulirano interakcijo dveh posameznikov, ki se nista še nikoli srečala. Tukaj pokažeta, kako se skozi njuno interakcijo razvijejo norme in vzajemna pričakovanja, ki skozi čas (tu je pomemben vstop tretje osebe) pridobijo bolj objektivne poteze. Kot tretja oseba v tem primeru nastopi otrok dveh staršev: bistvene spremembe nastanejo ravno skozi proces transmisije na novo generacijo. Berger in Luckmann poudarita, da postane s tem intersubjektivna objektivnost vse bolj utrjena tako za otroka kot za starša. Intersubjektivno dosežen "narediva to ponovno" postane "tako se stvari počno" (Berger in Luckmann 1991, 91). V tem avtorja najdeta izvor institucionalizacije, ki je kasneje doživeta kot eksterna objektivna realnost.

Zaključek, ki ga avtorja izvedeta iz povedanega, je logičen: navkljub objektivnemu, "zunanjemu" videzu so družbene institucije proizvedene s strani neodvisnih posameznikov. "Institucionaliziran svet je objektivizirana človeška dejavnost, prav tako kot vsaka posamezna institucija. Z drugimi besedami, navzlic objektivnosti, ki označuje družbeni svet v človekovem izkustvu, ta nima ontološkega statusa ločenega od človeške dejavnosti, ki jo je proizvedla" (Berger in Luckmann 1991, 78). Ta zaključek je pomemben predvsem zaradi tega, ker z njim avtorja uspeta povezati dve sociološki tradiciji, ne da bi se izgubila v umetni, "mehanski" pomiritvi nasprotij, kakor se je to zgodilo nekaterim teoretikom v njihovi goreči želji po dosledni uravnoteženi pojasnitvi družbenega. K temu problemu se bom vrnil še enkrat ob koncu članka.

Anthony Giddens se je nekje ob koncu sedemdesetih let lotil podobne naloge kot Berger in Luckmann, preseganja *dualizma* delovanja in strukture s sintetičnim pristopom, ki ga je sam poimenoval STRUKTURACIJSKA TEORIJA. Tu poskuša nadgraditi pomanjkljivosti filozofije delovanja, ki jo zanima le problem proizvodnje sveta in ki zaradi tega ne posveča nobene pozornosti analizi njegovih struktur, ravno z ekstenzivnim osredotočenjem na problem struktur.

Posebnost Giddensovega branja sociološke klasike je po mojem videnju dvojna. Po eni, bolj pozitivni plati, Giddens izhaja iz zelo širokega spektruma različnih avtorjev, mnogi od njih so celo bližje filozofiji kot sociologiji (Garfienkel, Winch, Habermas, hermenevtiki ...), kar pomembno razširja domet njegovih konceptualizacij. Mnogi od teh avtorjev so (vsaj v sociologiji) relativno neznan, kar dokazuje, da je Giddens v svojem sicer spornem eklektizmu vsaj selektiven in širok. Po drugi plati pa je potrebno izpostaviti, da z branjem klasičnih avtorjev teh ne uspeva dojeti v vsej njihovi kompleksnosti in pogosto zdrсне v precej redukcionistične deskripcije. Tako na primer označuje Parsonsovo delo kot popolno enostransko v povdarjanju družbenih struktur, čeprav je Parsons ekstenzivno izhajal iz koncepta "delovanja" (action), s katerim pa je res imel velike težave. Na prvi pogled se zdi, kakor da Giddens poskuša interpretirati zgodovino sociološke misli tako, da bi njegova sintetična teorija stala na koncu dolge zgodbe nenehnih bojov dveh tradicij. Šele v svoji zadnji knjigi (1995) se je pričel vsaj v določeni meri oddaljevati od takšnega razumevanja, očitno pod vplivom nekaterih Alexandrovih del.

Da bi presegel problem dualizma delovanja in strukture, Giddens oblikuje teorijo, ki naj bi utemeljila ta dualizem kot neločljivo *dualmost* strukture, imanentno v družbeni realnosti. Na ta način lahko torej razumemo njegovo osrednjo tezo, da so "družbene strukture oboje, konstituirane s človeškim delovanjem in hkrati MEDIJ te konstitucije" (Giddens v: Bryant in Jary 1991, 7). Družbene strukture na ta način niso nekaj eksternega, ampak se proizvajajo in obnavljajo skozi delovanje posameznikov. Poglavitni mehanizem, ki pa po Giddensu pripelje do določene objektivizacije avtonomnih aktov v trdnejše strukture, pa so *neintendirane posledice* delovanja posameznikov.

Morda velja na tem mestu še na kratko omeniti Giddensov koncept *dvojne hermenevtike*. Tukaj je njegov dolg Alfredu Schutzu najlepše razviden, saj ta koncept izhaja neposredno iz Schutzovega ločevanja med konstrukti prvega in drugega reda. Družbene znanosti ne morejo prijati družbenega življenja v terminih

interpersonalnega vedenja akterjev v vsakdanjih situacijah (konstrukti prvega reda), ampak morajo konstruirati teoretske meta jezike, da bi dojele to življenje (konstrukti drugega reda), toda ti ne morejo nikoli biti radikalno drugačni od prvih. To je v osnovi Schutz. Giddens pa gre tukaj še naprej in pokaže, da tudi konstrukti drugega reda povratno penetrirajo v svet vsakdanjega vzajemnega vedenja in na ta način vplivajo na svet vsakdanjega življenja celo na njegovih najosnovnejših nivojih. Skozi takšno razumevanje Giddens povezuje vsakdanji in znanstveni svet in vrže s prestola "neodvisnega znanstvenega opazovalca".

Giddensa bi lahko prištevali med tiste avtorje, ki si prizadevajo za dosledno uravnoteženo razlago družbenega. Kar je tu do neke mere presenetljivo, je dejstvo, da avtorji (v tem članku Berger in Luckmann ter Giddens), ki vidijo zgodovino družbene misli kot neprestan konflikt med dvema sociološkima tradicijama, pridejo do praktično identične rešitve (prizadevanje za uravnoteženo razlago) kot tisti, ki vidijo družbeno misel povsem drugače: konflikt se ne razvema med različnimi avtorji, ampak je internaliziran pri vsakemu klasiku posebej. Tukaj bom na kratko predstavil dva avtorja s takim stališčem: Jeffreya Alexandra in Richarda Müncha.

Teorije imanence

Avtorji tega tabora so v zadnjih desetletjih vpeljali v sociologijo povsem novo razumevanje zgodovine družbene misli. V nasprotju z dotedaj prevladujočim mnenjem, da so sociologijo označevale nenehne konfrontacije subjektivističnih z objektivističnimi pristopi, so pokazali, da bi težko govorili o resnično enostranskih teorijah, saj se je vsak avtor zavedal težave z dvostranskostjo fenomena družbe, v kateri so vsebovane tako postvarele strukture kot avtonomni posamezniki.

Jeffrey Alexander je izdal celo vrsto knjig, ki v tem smislu na novo interpretirajo sociološke klasike. To njegovo delo je zelo poglobljeno in velja danes morda celo za najboljšo interpretacijo klasične sociološke misli, osredotočeno pa je predvsem na največja imena sociologije, kot so Marx, Durkheim, Weber in Parsons. Pri Marxu pokaže, da nekateri *mikro* poudarki v njegovem zgodnjem in nekateri *makro* poudarki v njegovem kasnejšem delu ne pomenijo, da stoji v ozadju tudi ustrezna enostranska individualistična oziroma kolektivistična pristranskost. Alexander pokaže, da je Marx vedno priskrbel določene mehanizme, ki so preprečevali zdrz njegove teorije v kaj takšnega. V svoji zgodnji fazi je tako na primer prikazal alienacijo kot empirično dejstvo na individualnem nivoju, vendar še vedno kot "odraz" nečesa, kar se dogaja na širšem, strukturalnem nivoju (Alexander 1988, 260-261). Prav tako je kasneje pripisoval pomembno vlogo individualnim izkustvom kot pomembnim *neodvisnim spremenljivkam* v makrosociološki analizi (Alexander 1988, 261). Alexander je "rešil" tudi Durkheima pred interpretacijami, ki so njegovo delo opredelile zgolj kot zagovarjanje primata prisilnih družbenih struktur. Alexander je pokazal, da je Durkheim celo v svojem najekstremnejšem "makro obdobju" utemeljeval družbo v interakciji (na primer njegov koncept naraščajoče gostote populacije), kar mu je omogočilo, da se je izmaknil antiindividualističnemu ekstremu (Alexander 1988, 263). Še pomemb-

nejša pa je Alexandrova ugotovitev, da se je v svoji poznejši fazi Durkheim precej odmaknil od izključno makro perspektive, predvsem s svojo ugotovitvijo, da je "individualno delovanje tisto, ki obnavlja širše družbene procese, in to ne nujno na uniformen, ampak raje na kontingenten, individualen način" (Alexander 1988, 263). Max Weber je po Alexandrovi oceni prvi teoretik, ki si je zavestno prizadeval preseči pristransko vpletenost bodisi na mikro ali na makro strani. Največja moč njegove tovrstne analize je osredotočenost na delovanje. Weber ga je smatral za avtonomno področje, obenem pa ga je vezal na družbeno strukturo s koncepti kot so posredovanje socializacije in "tipične oblike delovanja" - ki ne morejo biti reducirane na povsem kontingentne poteze posameznikov (Alexander 1988, 271-273). Drugi sintetični poskus v zgodovini sociološke misli pa je po Alexandru delo Talcotta Parsonsa. Osrednje mesto ima pri njem koncept *internalizacije*, ki omogoča povezavo med "delovanjem" in "redom", dvema tradicionalno nasprotujočima si perspektivama (Alexander 1988, 278-279). Skozi proces socializacije posamezniki internalizirajo pričakovanja njihovega okolja, družbene norme in vrednote so prevedene na individualni nivo v koncept VLOGE, kjer se posameznikove izvedbene možnosti (performative capacities) srečajo z vrednotami kulturnega sistema (Alexander 1988, 278-279).

Jeffrey Alexander se sicer s svojo teorijo ne umešča neposredno med številne poizkuse, ki sem jih zgoraj imenoval "prizadevanja za dosledno uravnoteženo razlago", vendar pa je bil s svojo enkratno interpretacijo klasične sociološke misli ravno on tisti, ki je sprožil plaz tovrstnih poizkusov. To pa mu je uspelo s tem, da je pokazal, kako klasičnih avtorjev ne moremo poenostavljati na določene redukcionistične perspektive. Na tem mestu se sicer odpira vprašanje, ali ni v svoji želji po reševanju klasikov pred redukcionističnimi interpretacijami šel nekoliko predaleč, a v to se tukaj ne moremo spuščati. Delo Richarda Müncha predstavlja v določeni meri nadaljevanje Alexandrovega projekta, saj Münch prevzame njegov temeljni argument in ga nadgradi z lastnim predlogom sociološke razlage.

Osnovna trditev, ki postavlja Müncha ob bok Alexandru, je ta, da teorija strukturalizacije z njenim projektom teoretske sprave ni nič novega v sociologiji, kajti skozi vso zgodovino te discipline so se avtorji zavedali, da pomeni proces "družbenega urejanja" (social ordering) vzajemno *interpenetracijo* urejenih struktur in avtonomnega, kreativnega delovanja (Münch 1989, 102). Münchov uvid je izjemno močan na mestu, ko pravi, da se to dejstvo kaže v parih, ki označujejo delo praktično vseh socioloških klasikov, parih delovanjskih in strukturnih konceptov, ki so jih avtorji povezovali v številnih poizkusih oblikovanja razumljive teorije družbenega življenja vse do danes: teoretsko-empirični koncepti, ideje-interesi, vrednote-cilji, norme-želje, družbene vloge-osebne dispozicije, družba-posameznik in tako naprej (Münch 1989, 102). Obstoje te parov opozarja na določeno "zavedanje" problema delovanja med sociološkimi klasiki. Specifične kombinacije in konstelacije teh parov pa predstavljajo konkretne poskuse preseganja "struktura : delovanje" shizme v sociologiji.

Nadalje pa Münch vpeljuje tudi svoj model družbe. Ta model lahko umestimo med številne poskuse dosledno uravnotežene razlage v sodobni sociologiji. Münchovo izhodišče je kritika, ki je bila naslovljena na Parsonsa zaradi njegove

pristranske podelitve centralne vloge v pojasnitvi družbe produkciji in reprodukciji struktur. Ta *normativna rešitev* problema reda je po Münchu le eden od štirih ključnih procesov, ki s svojimi specifičnimi učinki pomagajo (re)producirati red in/ali strukture (Münch 1989, 108). Ti štirje procesi, ki jih identificira Münch so dejansko štirije akcijski subsistemi, ki pri Parsonsu izpolnjujejo funkcionalne predpostavke socialnega sistema (Parsonsova shema AGIL), toda pri Münchu *niso urejeni na hierarhičen način*: ekonomski, politični, normativni procesi in procesi racionalne upravičenosti. Na ta način Münch meni, da je uspel razstaviti Parsonsov model, ki je zanj tipična sociološka teorija, ki vzame del za predstavnika celote (Münch 1989, 108), v štiri aspekte družbene realnosti, ki ne morejo biti skrčeni na zgolj enega od njih, kar zanj tvori dovolj trdno osnovo za empirično preučevanje, kako so ti procesi empirično povezani. Bistvo njegovega argumenta je namreč, da redukcionizem, ki poskuša pokriti družbeno realnost iz samo enega zornega kota, enostavno pade, kajti različni aspekti družbene realnosti so povezani na najrazličnejše načine eno stopnjo POD tisto, ki jo splošne teorije predpostavljajo (Münch 1989, 110). Da bi se jim približali, moramo stopiti korak bliže realnosti in se pri analizi osredotočiti na *specifične* interrelacije med njenimi različnimi segmenti.

Münchova rešitev nedvomno prinaša določene prednosti in upoštevanja vredne novosti v sociološko teorijo, vendar pa hkrati velja opozoriti, da s tem, ko Parsonsa "reši" njegove normativne pristranskosti, izgubi dinamizem njegovega teoretskega sistema, kajti hierarhična urejenost Parsonsove AGIL sheme je zagotavljala tudi mehanizme za pojasnjevanje sprememb. Münchova razgraditev te sheme tako predstavlja tudi nevarnost, da se izgubi v popolni kontingenci, kajti pri njem ni več jasno, kakšen je vzvod iniciranja sprememb in njihovega usmerjanja.

Sklep

V članku sem poskušal analizirati odnos sodobne sociološke teorije do problema delovanja. Ugotavljam, da se kljub temu, da imamo danes opravka s dvema temeljno različnima branjema zgodovine sociološke misli (teorije konflikta in teorije imanence), avtorji teh dveh taborov povsem strinjajo glede iskanja možnih novih rešitev - oboji poudarjajo pomen uravnotežene razlage. V tem smislu se zdi, da je sociologija končno prišla do izhodiščnega konsenza o predmetu svojega raziskovanja. Po drugo strani pa se nove, dosledno uravnotežene teorije ne uspejo povsem umakniti težavam pri konceptualizaciji problema delovanja.

Nevarnost, ki vsaj teoretično preži na takšna prizadevanja po dosledno uravnoteženi razlagi, je v tem, da se z doslednim vključevanjem dosedaj nasprotujočih si nocij v nove teorije izgubi kakršen koli pojasnjevalni mehanizem. Teorijam na takšen način umanjka osrednji pojasnjevalni koncept, iz katerega izhaja razlaga družbenega. Klasični teoretiki se sicer v glavnem niso izgubljali v redukcionizmih, vendar je kljub temu vsak od njih izpostavil določen koncept, skozi katerega je pojasnjeval (na primer Marx premike v ekonomski bazi družbe, Durkheim delitev dela, Parsons socializacijo in koncept vlog ...), tega pa pri številnih sodobnih avtor-

jih ne najdemo. To pomeni, da obstaja realna nevarnost, da se njihove teorije izgubijo v popolni pojasnjevalni kontingenci. Ta povsem načelna nevarnost zna postati pri nekaterih avtorjih realen problem (Giddens, Münch ...), toda na tem mestu bo zadoščalo, da se težavo le nakaže.

LITERATURA

- Alexander, Jeffrey. 1988. *Action and its Environments (Toward a New Synthesis)*, Columbia University Press, New York.
- Berger, Peter, Luckmann, Thomas. 1991. *The Social Construction of Reality (A Treatise in the Sociology of Knowledge)*, London: Penguin Books.
- Bryant, Christopher G.A., Jary, David. 1991. "Coming to Terms With Anthony Giddens", in: C.G.A.Bryant, D.Jary (eds.), *Giddens' Theory of Structuration - A Critical Appreciation*, Routledge, London, New York.
- Cohen, Ira. 1989. *Structuration Theory (Anthony Giddens and Constitution of Social Life)*, Macmillan, London.
- Fararo, Thomas J. 1992. *The Meaning of General Theoretical Sociology (Tradition & Formalization)*, Cambridge University Press.
- Giddens, Anthony. 1979. *Central Problems in Social Theory (Action, Structure and Contradiction in Social Analysis)*, Macmillan Education.
- Giddens, Anthony. 1989. *Nova pravila sociološke metode (New Rules of Sociological Method)*, SH, Ljubljana.
- Giddens, Anthony. 1993. *Social Theory and Modern Sociology*, Polity Press, Cambridge.
- Giddens, Anthony. 1995. *Politics, Sociology and Social Theory (Encounters with Classical and Contemporary Social Thought)*, Polity Press, Cambridge.
- Jary, David, Jary, Julia. 1991. *Collins Dictionary of Sociology*, Harper Collins Publishers, Glasgow.
- Jones, Philip . 1993. *Studying Society: Sociological Theories and Research Practices*, Collins, London.
- Luckmann, Thomas. 1978. "Introduction", in: *Sociology and Phenomenology*, Penguin Books, London.
- Sharrock, W.W. 1990. "Individual and Society", in: R.J.Anderson, J.A.Huges, W.W. Sharrock (eds.), *Classic Disputes in Sociology*, Unwin Hyman, London.
- Sztompka, Piotr. 1993. *The Sociology of Social Change*, Blackwell, Oxford UK, Cambridge USA.

EMOCIONALNA DIMENZIJA SUBJEKTIVITETE

Povzetek. *Subjektiviteta je bila redko pojmovana kot primer- na sociološka topika. Vzroki takšnega sociološkega zane- marjanja so moralni, intelektualni in osebni. Čustva pred- stavljajo tisto dimenzijo subjektivitete, ki je pritegnila naj- manj pozornosti družbenih teoretikov. Toda v zadnjih dveh desetletjih narašča interes za proučevanje človeških čustev. Članek nakazuje nekaj smeri proučevanja. Osnovna ideja je, da so čustva neločljiva od družbenega in kulturnega kon- teksta, v okviru katerega jih ljudje doživljajo. Razumeti jih moramo kot družbene pojave, ne pa kot biološko dejstvo. Če so čustva družbenokulturna konstrukcija, je za razumeva- nje njihove konstituiranosti ključnega pomena diskurz.*

Ključni pojmi: *subjektiviteta, sociologija, čustva, diskurz.*

Emocionalna izkustva kot prezrta in podcenjena dimenzija subjektivitete

749

V zadnjih dveh desetletjih vse številčnejši družboslovci opozarjajo na subjek- tiviteto kot zanemarjeno ali podcenjeno topiko teoretskega in empiričnega raziskovanja. Izrinjanje ali potlačitev subjektivnih izkustev iz znanstvenih obravnav in akademskega kurikulumu je zlasti problematično v primeru sociološke disci- pline, ki naj bi se po M. Webru (1947), enem izmed njenih glavnih utemeljiteljev, ukvarjala predvsem z razumevanjem človeške subjektivitete. Osrednja pozornost sociologije je bila osredotočena na javni svet razredov in politike. Večina sociolo- gov si ni zastavila vprašanj o tem, kako ljudje v določenem družbeno-zgo- dovinskem kontekstu občutijo sami sebe in druge, o načinu njihovega dejanskega doživljanja sveta, o tem, kako ga vrednotijo in osmišljajo ter predvsem kako so v te procese (vključno z moralnimi odločitvami) vključena čustva kot vselej prisotna dimenzija subjektivitete. Tako klasična sociologija ni uspela proizvesti eksplicitne sociološke zavesti o družbeno-zgodovinskem pomenu, konstituiranosti in spre- menljivosti subjektivitete ter njenih posameznih dimenzij.

Dejavniki, ki so spoznavni interes sociologije preusmerili v prvi vrsti na insti- tucionalni red, so kompleksni in sovpadajoči. Sociologija se je pričela kot študij družbe oziroma njenih makroprocesov in makrostruktur. Poglavitni interes večine zgodnjih mislecev, ki so postavili pojmovne in analitične temelje discipline (Durkheim, Marx, St. Simon, Comte, Spencer, Mannheim, Weber), je bil osredo- točen na institucionalne sisteme in povezavo družbenih institucij s problemi

* Dr. Zdenka Šadl, asistentka na Fakulteti za družbene vede.

družbe kot celote, npr. stabilnost - nestabilnost, progres - razkroj. Osredotočenost makroteorij na abstraktno konceptualno raven družbenega življenja je puščala malo prostora za obravnavo človeškega realnega izkustva v vsakdanjem življenju, v vsakdanjih interakcijah in situacijah. Malo zanimanja za subjektiviteto so teoreti-ki kazali tudi tedaj, ko so se lotevali mikro vprašanj, npr. alienacije, religiozne vneme, samomorilskega obupa. Tudi ko sta poznejši razvoj in kompleksnost znanja spodbudila specializacijo in diferencializacijo znanstvenega interesa na makro- in mikro-sociologijo, je subjektivna vsebina človeškega izkustva (ali posamezne dimenzije subjektivitete) v mikro-teorijah pogosto zavzemala zgolj marginalen teoretski prostor (Gordon 1985).

Nekateri kritiki pripisujejo opuščanje proučevanja subjektivnih izkustev pritiskom družbeno-moralnega reda. V buržoazni moralni temelji spodobnost na prilaganju normam, ki zatirajo telesne funkcije ter izražanje čustev. Pomembno vlogo igra povezava norme olikanosti z idejo reda oziroma ideja o povezanosti telesnih in emocionalnih izkustev z družbenim razkrojem (Toulmin 1990). Spodobni osebi moderne buržoazne družbe pomeni ukvarjanje z družbi nevarnimi pojavi vselej nasprotovanje pravilom olikanega in urejenega vedenja. Obravnavi vsebine subjektivitete je bila na drugi strani nenaklonjena akademska kultura oziroma prizadevanje sociološke discipline, da bi si pridobila priznanje "prave" znanosti. Takšna "ambicija" discipline je interes sociologov osredotočala na merljive sestavine družbenega življenja, med katere so sodili kognitivni, intelektualni oziroma racionalni procesi. Sociologija se naj bi zato ukvarjala z "racionalnim človekom", ne pa z "osebami, ki jih vodijo občutki" ("sentient persons"). Omejitve in pritiske moralnega in akademskega okolja navaja npr. Katz (1988), ki trdi, da so se sociologi odmaknili od raziskovanja subjektivitete, ker jih je ogrožala nepokorna vsebina subjektivnih izkustev, kajti "Subjektiviteta je lahko neprijetna in nevarna: neprijetna zato, ker emocionalno, kognitivno in telesno izkustvo često zadeva pojave, ki so, čeprav pomembni, smatrani za neprimerno topiko v olikani družbi (vključno z družbo, v kateri živi sociolog); nevarne, ker se zdi, da delovanje subjektivitete tako zelo nasprotuje svetovnemu nazoru osnovanem na modelu racionalnega akterja, na katerem je utemeljen glavni tok sociologije." (po Ellis in Flaherty 1992, 1).

Ogroženost s subjektiviteto kot topiko teoretske refleksije so določali tudi personalni dejavniki, povezani s problemom spolne identitete. To postane razumljivo ob upoštevanju dejstva, da so v pretekli sociološki produkciji prevladovali moški sociologi, zlasti beli moški srednjega razreda. Nekateri kritiki poudarjajo maskulino pristranost teorij subjektivitete, ki so prevladovale v zahodnem modernem mišljenju. Ta se naj bi kazala kot opuščanje aspektov subjektivitete, ki so bili moškimi teoretikom nepoznani ali se jih, zaradi svoje psihološke organizacije oziroma specifičnih omejitev svojih vsakdanjih svetov, niso zavedali (Middleton, 1992, 118). Moderna buržoazna družba je vzpostavila in izostrila delitev dela po spolu, v okviru katere so ženske izenačene s subjektivno sfero emocij, moški pa z objektivno sfero razuma. Moški teoretiki so v tej dopolnjujoči opoziciji spolov doživljali ukvarjanje s subjektivnim izkustvom, intimnimi odnosi in emocionalnostjo kot personalno in identitetno ogrožajoče. Harding (1990, 77, 78) navaja, da

je prevladujoči kulturni stereotip določal percepcijo znanstvenikov kot bolj maskulinih, a hkrati manj seksualnih od večine drugih moških profesionalcev, npr. umetnikov. Proučevanje subjektivnih izkustev je tako pomenilo "jemati stvari osebno", vpletanje emocij, biti emocionalen pa je pomenilo biti slab znanstvenik¹. V svojem profesionalnem okolju so se srečevali s težnjo po zadušitvi subjektivnih vplivov, zlasti emocij, da bi bolje dosegali objektivnost v raziskovanju in pojasnjevanju družbenih pojavov. Posledice tradicionalne "moške kulture" v akademskem okolju ugotavlja Seidler (1985, 178, 172), ki pravi, da so moški akademiki dajali prednost teorijam, ki so "realnost našega lastnega izkustva naredile za nedosegljivo" oziroma, da so moški dosti bolj usposobljeni za analizo stanja mednarodnega kapitalističnega gospodarstva kot pa svojega lastnega pesonalnega življenja.

Prav emocije predstavljajo tisto dimenzijo subjektivitete, ki je v zgoraj orisanih družbenih, intelektualnih in personalnih okoliščinah ostala v največji meri zavestno prezrta in obsojena - kot predmet proučevanja in kot lastno izkustvo teoretikov ter raziskovalcev. Medtem ko so kognitivne, intelektualne oziroma racionalne dimenzije izkustva doživele boljšo usodo na različnih področjih družboslovja, je vključevanje emocionalnih in sentimentalnih dimenzij v teoretske okvire pomenilo "odvečno kompliciranje". Čustva so veljala za teoretsko nerelevantna in sploh nedostopna za resno družboslovno raziskovanje (podobno usodo so delila tudi telesna izkustva). Preteklo družboslovje je obvladovala t.im. "kognitivna revolucija", ki je večji del sociološkega teoretskega delovanja usmerila v kognitivne interpretacije delovanja in institucij. "Inflacijski kognitivizem" je postal prevladujoča perspektiva, v okviru katere se "Homo sociologicus .. ne smeji in ne joče" (B. Williamson).

"Afektualna revolucija": naraščajoč interes za proučevanje emocionalnih dimenzij subjektivitete

V novejšem času je prišlo do pomembnih epistemoloških zasukov, ki kažejo na rastočo zavest in interes za raziskovanje družbenih in psiholoških obrisov subjektivitete in njenih sprememb v moderni in postmoderini družbi. Posebej atraktivna topika družbenih ved zadnjih deset, petnajst let postajajo čustva kot posebej prezrta in podcenjena dimenzija subjektivitete. Novejšo eksplozijo proučevanja čustev označujejo nekateri za "afektualno revolucijo", ki naj bi nadomestila primanjkljaje pretekle teoretske tradicije. V tej povezavi se pojavljajo ideje po oblikovanju nove

¹ *Prevlada racionalistične usmeritve v sociologiji je jasno razvidna v delu in biografiji nekaterih njenih vidnih predstavnikov. Fanatično zavzemanje za znanost brez čustev je A. Comte-a vodilo v organizacijo lastnega življenja po načelih "intelektualne diete" in "celebralne higijene". Kult razuma je "očeta" sociologije, podobno kot J.S. Mills-a, pripeljal v ustvarjalno in eksistencialno krizo (W. Lепенis, *Cold Reason and Culture of the Feelings: Social Science, Literature and the end of the Enlightenment, Social science information*, 24, 1 (1985), 3-21). W.F. Ogburn je gojil močno antipatijo do "uničujočega" vpliva čustev v znanosti in profesionalnem svetu, zato je kolege javno opominjal zaradi pomanjkljive afektivne samokontrole (B. Laslett, *Biography as Historical Sociology: The Case of William Fielding Ogburn, Theory and Society*, 20 (1990), 511-538).*

vrste sociologije². Ob "sociologiji emocij" se pojavlja še "emocionalna sociologija", to je, naraščanje raziskovalne zvrsti, ki kot legitimen predmet sociološkega raziskovanja postavlja subjektivna izkustva samih raziskovalcev s posebnim oziroma na čustva. Razumevanje družbenih in emocionalnih, torej avtobiografskih virov svojega akademskega dela naj bi odstranilo ovire oziroma povečalo intelektualne vire proučevanja subjektivnih izkustev in drugih družbenih pojavov³.

V svojem prispevku v knjigi "Investigating Subjectivity. Research on Lived Experience" postavi Denzin (1992, 4) izhodiščno predpostavko raziskovanja subjektivitete: "Subjektivita je umeščena tako, da so glasovi v naših glavah in občutki v naših telesih povezani s političnimi, kulturnimi in zgodovinskimi konteksti." Proučevanja subjekta in njegove subjektivitete se torej vselej lotevamo v perspektivi, ki povezuje *osebna izkustva akterja s širšimi institucionalnimi oblikami družbene organizacije ter njenimi spremembami*. Z drugimi besedami, zanimata nas interakcija in interpenetracija med akterjem in institucionalnim redom. V primeru proučevanja čustev to pomeni upoštevanje *družbeno-zgodovinskega in kulturnega (tudi jezikovnega) konteksta, v okviru katerega akterji občutijo, interpretirajo, konstruirajo in predehujejo svoja emocionalna izkustva*. Velik del novejšega interesa za proučevanje čustev izhaja prav iz potenciala, ki ga imajo ti pojavi in stanja za razumevanje povezanosti naših najbolj intimnih izkustev s širšimi oblikami družbene organizacije.

Takšna izhodiščna predpostavka sodobnega študija emocionalnosti presega v preteklosti prevladujočo koncepcijo čustev kot transzgodovinskih in transkulturnih pojavov. Medtem ko je tradicionalni teoretski in metodološki individualizem obravnaval čustva kot individualno, misteriozno, iracionalno izkustvo, pa je v sodobnem družboslovju vse bolj prisotno spoznanje, da večina čustev ni ne strogo osebna lastnost posameznika (posamezna čustva ne izražajo le osebnega odziva na neko enkratno situacijo) ne univerzalni atribut človeške narave. Z drugimi besedami, *čustva so ne le lastnost posameznika, ampak tudi situacij, odnosov in moralnih pozicij, so kulturno-specifični in zgodovinsko variabilni pojavi*.

Usmeritev glavnega toka sodobnega študija emocij je že pred časom nakazal Foucault, ko je opozarjal, da ima, v nasprotju s splošnim prepričanjem, vsak sentiment zgodovino (po Pinch 1995, 100). Pinch navaja primer dveh sentimentov, usmiljenja in sočutja, ki sta tesno *povezana s stališči do žrtev, revščine in družbenega dogovora, ki prevladujejo v različnih obdobjih*. Primer dobro ponazarja postavko, da je *"vsak občutek v odnosu do neke ideje"* (G.H. Mead). Tako kot se skozi čas in prostor spreminjajo sistemi subjektivitete, se v času spreminjajo in

² Omenimo le T.J. Scheff-a (1990), ki zagovarja potrebo po novi razlagi družbenega življenja, v kateri naj bi osrednjo vlogo igrala teorija čustev kot kontinuiranih aspektov subjektivitete.

³ Omenimo zopet le nekaj autorjev: C.R. Ronai, *The Reflexive Self Through Narrative*, v: glej vir Ellis C. in Flaherty M.G., 1992, str. 102-124; R. Wilkins, *Taking It Personally: A Note on emotion and Autobiography*, v: *Sociology*, 27, 1 (1993), 93-100; med antropologi npr. R. Rosaldo, *Grief and a Headhunter's Rage: On the Cultural Force of Emotions*, v: E. Bruner (ur.), *Text, Play and story*, Washington, D.C., Proceedings AES, 1983.

od družbe do družbe razlikujejo tudi "strukture občutenja" (Williams 1977)⁴. Ko govorimo o omejenosti posameznih emocionalnih izkustev na določeno zgodovinsko obdobje ali družbeno-kulturno okolje želimo poudariti predvsem njihovo *konstituiranje v odnosu do prevladujočih oblik znanja v posameznih obdobjih ali družbi*. McCarty (1989, 61) ugotavlja, da kolektivni načini videnja in interpretiranja (jaza, drugih, Boga ipd.) spodbujajo določene vrste izkustev pri posameznikih v dvojnem smislu. Prvič, znanje, ki ga posredujejo psiholog, duhovnik ali babica nam pove, kaj naši občutki pomenijo in kakšna je njihova pomembnost (npr. katera vrsta jeze je zdrava in katera ni). Drugič, različne oblike znanja (od tistih, ki jih uporabljamo v vsakdanjem življenju, do scientifičnega znanja strokovnjakov) nas ne le učijo o čustvih, ampak nas tudi usposobijo da občutimo depresijo, skesanost itd.

Smeri in izhodišča za proučevanje emocionalnih izkustev: diskurzivna konstrukcija čustev

Ob zgornjih ugotovitvah je mogoče načrtovati nekaj temeljnih izhodišč za proučevanje emocionalnih izkustev. Če se čustva, kot trdi Mc Cartly, prilagajajo konceptom določene kulture, skupnosti, družbe, to pomeni, da je *temeljnega pomena raziskovanje načina, s katerim se v neki kulturi o čustvih govori in piše (in poje)*. S tem ko kultura preko zgodb, mitov in legend govori in piše o čustvih, pripravlja svoje člane na pojave in odnose v emocionalni sferi življenja. Kulturne reprezentacije nam ne povedo le to, da smo npr. zaljubljeni, ampak nas za to (čustvo/vanje) tudi usposobijo tako, da nam pokažejo, kaj pomeni biti zaljubljen, da nas naučijo *ars amandi*. Da *ljubezni ni mogoče razumeti brez povezave z različnimi oblikami diskurzov o tem čustvu*, je zelo dobro zaznal že La Rochefoucauld v 17. stoletju, ko je zapisal, da so ljudje, ki se ne bi nikoli zaljubili, če ne bi bili slišali govoriti o ljubezni (po Luhmann 1985, 9). Osnovna ideja zapisa je nedvomno v tem, da ljubezen ni nekakšna substanca v krvi (naravno čustvo), ampak izkustvo posredovano z diskurzom o ljubezni, kulturni fenomen. "Izkustvo nekega človeka je diskurzivna praksa drugega človeka. Moč, ideologija, sistemi znakov, diferenca in diskurzi so prostori, ki producirajo in determinirajo subjektivitete" (Middleton 1992, 117).

Za razumevanje emocionalnosti kot aspekta subjektivitete in za demistifikacijo esencialističnih konceptualizacij je torej ključnega pomena razumevanje relacij med čustvi in diskurzom kot zgodovinsko specifično družbeno prakso. Osnovna ideja, ki narekuje uporabo teorije diskurza, opredeljuje emocionalno identiteto kot kompleks pomenov, ki jih akterjem posreduje družbeni diskurz. Človeška emocionalnost je diskurzivno konstruirana v zgodovinsko specifičnih kontekstih -

⁴ K destrukciji transzgodovinskega in transkulturnega pojmovanja in konceptualizacije čustev so prispevali zgodovinsko orientirani raziskovalci (npr. N. Elias, D. De Rougement, S. Jacoby, P. Gay, R. Sennett), med vidnejšimi sociologi npr. N. Luhmann, A. Giddens, pomembne pa so tudi številne antropološke raziskave (npr. C. Kluckholm, R.I. Levy, C.A. Lutz).

zato tudi spremenljiva - govorimo torej o diskurzivni konstrukciji čustev. Če nimamo dostopa do lastnih čustev ali čustev drugih, ki bi bil neodvisen oziroma neposredovan z diskurzi določene družbe, potem je treba osrednjo pozornost usmeriti k diskurzom in k temu, kako koncepti čustev izhajajo iz širših kulturnih tem. Izhajamo iz domneve, da je smiselno proučevanje odnosa med družbenimi reprezentacijami in realnostjo, to je povezavo s kulturnimi mehanizmi, družbenimi procesi in institucijami, ki posredujejo možnosti interpretiranja občutkov in vedenja.

Odnos med intimnimi čustvi in družbeno zgodovinskimi pomeni teh čustev ni vselej očiten. Emocionalna kultura⁵ ni tesno usklajena z realnim čustvenim doživljanjem in izražanjem, vendar je v primerjavi z realnimi emocionalnimi izkustvi dostopnejša za raziskovanje. Analitične prioritete torej ne pripisujemo področju konkretnega, ampak različnim oblikam diskurzov o čustvih in emocionalnim diskurzom, to je diskurzom z emocionalno vsebino. Z drugimi besedami, smiselno je proučevanje kulturnih tekstov, ki vsebujejo kolektivne reprezentacije družbe.

Pri obravnavi čustev kot dela javne kulture, reprezentacijske teme je treba upoštevati, da podvrženost čustev reprezentacijam izpodrine smiselnost vprašanj o bistvu čustva, o tem kaj čustvo je, npr. o "dejanski" ljubezni. Diskurz zastopa čustvo prek drugih reprezentacij, tako da je vsakokratno razumevanje čustva vselej posredovano s predhodno reprezentacijo. Nalaganje številnih plasti sedimentiranih razumevanj otežuje neposredno soočanje s pojavom, v postmodernističnem jeziku, realnost se transformira v hiperrealnost. Posamezna čustva je zato smiselno razumeti kot sestavine hiperrealnosti. Prepoznati, interpretirati (njihova znamenja) in izraziti jih je mogoče le s pomočjo pomenov zasidranih v kodah, ki jih oblikuje domena hiperrealnosti. Čustev se je zato smiselno v prvi vrsti lotiti na način, ki ga opisuje Luhmann v svoji študiji o ljubezni (1986, 18-20): *ne kot občutka samega, ampak kot komunikacijskih kodov, ki jih posamezniki upoštevajo, ko oblikujejo, simulirajo občutke, jih zanikajo, pripisujejo drugim in se pripravljajo na posledice, ki jih takšna komunikacija prinaša*. Opustitev esencialistične konceptualizacije čustev (ljubezen kot naravno čustvo) in nadomestitev le-te s strategijo relativiziranja (ljubezen kot produkt kulture) nam omogoča razkritje, da, kot zapiše Luhmann "ljubimo in trpimo v skladu s kulturnimi imperativi". V sodobnosti kodificirajo in reprezentirajo emocionalne odnose številni kulturni teksti (npr. film), zato je koristno, da študij emocionalnosti v razviti moderni upošteva vzpon hiperrealnih, medijskih reprezentacij realnih življenjskih izkustev.

Kulturne reprezentacije oblikujejo emocionalna izkustva akterjev preko njihove interpretacije javnih pomenov. Javni, kulturni in interakcijski red vsakdanjega življenja strukturira in priskrbi pomene za notranji svet emocionalnega življenja, toda realno emocionalno izkustvo ni determinirano z reprezentacijskimi okviri teh izkustev. Različne oblike diskurzov priskrbijo interpretativne vzorce in

⁵ Emocionalna kultura vključuje celoten set kulturnih prepričanj, vokabular in standarde, ki se posebej nanašajo na čustva: formalne znanstvene, religiozne in druge intelektualne teorije, neformalna pričakovanja, pravila, ljudsko modrost in mite o čustvih. Brati jo je mogoče v pisnih dokumentih, eksplisnih ciljih in tehnikah socializacije, sankcioniranem vedenju ipd.

narativne strategije, s katerimi se akter nato locira v predobstoječe "emocionalne scenarije". Pri tem razvija določena znanja in strategije kot del svojih vsakdanjih kulturnih kompetenc. Emocionalna kompetentnost subjekta v določeni družbi ali subkulturi pomeni torej posedovanje repertoarja emocionalnih stilov, simbolov, veščin in navad ter orientacijo do definiranja, izražanja in upravljanja s čustvi. "Emocionalno pismen" akter konstruira lastne "emocionalne drame": s pomočjo pomenov, ki jih konstruira, interpretira, propagira in uporablja kultura (diskurzi o čustvih in emocionalni diskurzi, to je, diskurzi s čustveno vsebino) pripoveduje, igra in piše svoje lastne emocionalne zgodbe. *Študij emocionalnosti torej ni le študij kolektivnih reprezentacij, temveč tudi študij povezave med realnimi izkustvi in kulturnimi reprezentacijami teh izkustev.*

Čeprav je ta povezava tisti prostor, ki odpira možnosti za človekovo svobodo in novosti, ne gre prezreti (bolj ali manj prikritih) ideoloških in političnih programov, ki posredujejo prav določen način osmišljanja akterjevih izkustev (to je, njegovo interpretacijo v določeni ideološki in politični perspektivi). Reprezentacije emocionalnih izkustev torej niso neodvisne od ideoloških okvirov danega družbeno-zgodovinskega konteksta. Ideološke strukture vsakdanjega življenja, iz katerih črpajo kulturne reprezentacije, konstruirajo v širši družbi delujočo "politiko emocionalnosti in občutkov".

Diskurzivne prakse lahko na individualni ravni spremenijo interpretacijo in poimenovanje občutkov in vedenja. Pluralnost različnih pozicij in interpretacijskih shem oziroma diskurzov v dani družbi vključuje konflikt in boj med akterji, ki zastopajo diskurze, okoli ovrednotenja in interpretacije čustev. Tedaj, ko družbeno delovanje usmerjajo zunanje definicije, npr. religiozni sistemi interpretacij, posameznik ne prepozna relativnosti in specifičnosti norm čustvovanja kot konstrukcij znotraj družbe z določenimi interesi, vrednotami in življenjskimi stili. Njegova zavest ali dvom o objektivni in konstruirani naravi vsakdanje realnosti in (emocionalnega) jaza sta bistveno omejena. Medtem ko ostajajo čustveni procesi v pogojih tradicionalnih družbenih omejitev nereflektirani in neosmišljeni, prinaša "visoka" moderna nove možnosti samo-definiranja emocionalnega življenja. Razkroj institucionalnih vzorcev interpretacij, naraščajoča raznolikost družbenih situacij in stalno spreminjajoči se odnosi zahtevajo od individualnih akterjev iskanje novih, "notranjih" definicij in modelov delovanja. Individualna konstrukcija jaza pomeni tudi naraščajoče ukvarjanje posameznika z njegovimi emocionalnimi stanji, t. i. preobrazbo čustev v diskurz, samo-refleksija čustev pa omogoča razkrievanje njihove družbene ter ideološke strukturiranosti. Stopnja politizacije emocionalnosti je torej zgodovinsko variabilna: manj izrazit je boj za definicije tedaj, ko imajo evaluativne in behavioralne dimenzije čustev omejen potencialen pomen ali sploh nimajo nikakršnega pomena ter ustreznega, pravega imena. Boj okoli definicije čustev postane bolj odprt v obdobjih spreminjanja družbenih relacij ter odpravljanja ali zmanjševanja določenih družbenih pritiskov⁶. Kognitivne in inter-

⁶ V boj za reinterpretacijo občutkov se je spustil npr. feminizem kot paradigmatičen primer protestnih gibanj iz šestdesetih in sedemdesetih let. V tem času je začel opozarjati na politično relevantnost jeze in drugih čustev, npr. ljubezni. Osrednja ideja feminističnega diskurza o jezi je čustvo kot diskurz o problemih.

pretativne funkcije čustev so tedaj pomembne v začetnih fazah vseh političnih gibanj, saj so bistveni element njihovega konstituiranja (Tavris 1982, Williams 1977). Uporaba teorije diskurza je torej pomembna za razumevanje združevanja ljudi v pogojih družbene neenakopravnosti, formiranja družbenih skupin in kolektivne identitete.

Ker so interpretacije in spremembe v razumevanju in poimenovanju politične in ideološke narave, je razumljiva vključenost različnih tipov diskurzov v proces izvajanja družbene moči in zgodovinsko spreminjanje družbene hierarhije. Kot pragmatične sile, ki dosegajo učinke v družbeno-političnem polju, služijo dominantnim skupinam pri ustvarjanju, racionalizaciji in ohranjanju razlik v družbeni moči in statusu, relativno nemočnim družbenim skupinam pa kot mesto upora ali kot sredstvo utrjevanja medsebojne solidarnosti. S preoblikovanjem interpretacijskega okvira diskurza povedo, kako nanovo razumeti katere občutke/čustva, v kakšnih okoliščinah in kam jih preusmeriti. Proučevanje kulturnih reprezentacij čustev je treba razširiti z vprašanjem o zvezi med politiko in emocionalnim, kako reprezentacije funkcionirajo na ideološki ravni, kako konstruirajo in krepijo vrednote in prepričanja vsakdanjega življenja. Po Luhman-u (1986) odpre posamezna semantika ljubezni pot do razumevanja odnosa med medijem komunikacije in družbeno strukturo. Ugotavlja namreč, da "... upodobitve ljubezni svojih vodilnih načel in tem niso izbirale naključno, ampak so se odzivale na stanje v družbi in na trende po spremembi v njej ... (in da - op. Z.Š.) funkcionalnim nujnostim družbenega sistema podeljujejo obliko, ki jo je mogoče prenašati kot izročilo".

Proučevanje čustev kot interpenetracijo med akterjem in institucionalnim redom zahteva tudi osvetljevanje vplivov, ki potekajo v nasprotni smeri. *Odnos med akterjem (njegovimi emocionalnimi izkustvi) in institucionalnim redom je recipročen*. Tako kot emocionalna izkustva delno konstituirajo vplivi družbeno-kulturnih sistemov in družbenih odnosov, se tudi institucionalni sistem (vključno z njegovimi oblikami znanja) v dani družbi vzpostavi kot odziv na prevladujočo "strukturo občutenja" te družbe v določenem času oziroma na oblike izkustev, ki so značilne za to družbo, njene razrede in posamezne zgodovinske trenutke. Čustva, v katera so vgrajene *refleksija, kognicija in interpretacija (in občutki)*, so vključena v akterjevo simbolno dejavnost, saj "dajejo okvire, s pomočjo katerih zaznavamo, si želimo, delujemo in razlagamo. Sloves iracionalnosti so si delno pridobile zaradi moči, s katero reinterpretirajo svet" (de Sousa 1987, 24). Čustva je smiselno obravnavati kot *družbene objekte, del tistih "sredstev", ki jih akterji (individualni, kolektivni) uporabljajo v situacijah za (pre)usmerjanje lastnega delovanja* (in delovanja drugih).

Posamezna emocionalna izkustva so posledice strukturnih sprememb v družbi, vendar tudi njihov sestavni del, ključne značilnosti, ki so te spremembe omogočile. Zato je za družbeno teorijo pomembno, da se spremeni, predvsem z *odločnejšim vnašanjem čustev v razumevanje družbenih procesov*. Sociološko relevantna so npr. vprašanja o organizaciji čustev, o individualni in družbeni kontroli čustev posameznikov in družbenih skupin, o regulaciji in vzorcih spreminjanja človeške emocionalnosti v času in prostoru. Opustitev tematizacije čustev kot vselej prisotnih sestavin družbenega življenja in njegovih struktur zmanjšuje mož-

nosti celovitejšega razumevanja družbeno-politične in ekonomske ureditve družbe ter njenih sprememb.

Čustva so torej konstitutivni elementi ne le individualne psihe, ampak - preko konstituiranja celotnih področij družbenega življenja - tudi širših družbenih formacij ter kompleksnih družbenih struktur. Takšna konceptualizacija je pomembna, saj omejuje getoizacijo nove poddiscipline in spodbuja integracijo čustev v sociologijo kot celoto, to je njihovo povezavo s številnimi osrednjimi sociološkimi koncepti (npr. karizma, legitimnost, vrednote, konflikti, religiozni svetovni nazor, stratifikacija, družbena konstrukcija realnosti). Del zgoraj zarisanih izhodišč in smeri za proučevanje čustev kot dimenzij človeške subjektivitete in hkrati kot (zgodovinsko spremenljivih) lastnosti organizacije družbe je pravzaprav postavil že Simmel (npr. 1922, 1984). Kot redka izjema v klasično-modernem obdobju sociologije je pokazal na vključenost čustev (kot družbenih produktov) v konstituiranje (ohranjanje in spreminjanje) družbenih oblik. Na nekem mestu zapiše, da so veliki življenjski pojavi - med katere prišteva emocionalna izkustva - v zgodovini filozofije ostali netematizirani "kot da bi bili golo naključje subjektivne duše, ki niso vredni resne in natančne objektivnosti filozofskega prizadevanja" (1984, 235). Če bi filozofi bolje razumeli in opravljali svojo nalogo, to je, kot pravi avtor, odkrivanja modrosti življenja, potem bi ključno mesto kognicije zavzela čustva oziroma ljubezen. Podobno velja tudi v primeru sociologije. Celovitejše razumevanje družbenega življenja predpostavlja poznavanje emocionalnih procesov, na katerih so utemeljeni njegov obstoj, njegovi procesi in strukture. Za novo porajajoč se interdisciplinaren študij emocionalnosti in preseganje getoizacije je zato "vrnitev nazaj k Simmlu" lahko vselej koristen korak naprej.

LITERATURA

- De Sousa, Ronald. 1987. *The Rationality of Emotion*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Denzin, Norman. 1992. *The Many Faces of Emotionality: Reading Persona*. V: glej vir: Ellis C. in Flaherty G.M.
- Ellis, Carol in Flaherty G. Michael. 1992. *An Agenda for the Interpretation of Lived Experience*. V: C. Ellis in G.H. Flaherty (ur.), *Investigating Subjectivity: Research on Lived Experience*, 1-13. London: Sage Publications.
- Gordon, Steven L. 1985. *Micro-Sociological Theories of Emotion*. V: H.J. Helle, S.N. Eisenstadt (ur.), *Micro-Sociological Theory: Perspectives on Sociological Theory*, 133-147. London: Sage.
- Harding, Sandra. 1990. *The Science Question in Feminism*. New York: Cornell University Press.
- Luhmann, Niklas. 1986. *Love as Passion: The Codification of Intimacy*. Cambridge: Polity Press.
- McCarty, E. Doyle. 1989. *Emotions are Social Things: An Essay in the Sociology of Emotions*. V: D.D. Franks, E.D. McCarthy (ur.), *The Sociology of Emotions: Original Essays and Research Papers*, 51-73. Jai Press Inc.
- Middleton, Peter. 1992. *The Inward Gaze. Masculinity & Subjectivity in Modern Culture*. London and New York: Routledge.

- Pinch, Adela. 1995. Emotion and History. A Review Article. *V: Society for Comparative Study of Society and History*, 37, 1, 100-109.
- Scheff, J. Thomas. 1990. *Microsociology: Discourse, Emotion, and Social Structure*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Seidler, J. Victor. 1985. Fear and Intimacy. V:A. Metcalf in M. Humphries (ur.), *The Sexuality of Men*, London: Pluto.
- Simmel, Georg. 1922. *Die Religion*. Frankfurt: Rutten & Soening. On Love (A Fragment). *V: On Women, Sexuality, and Love*, prevod in uvod G. Oakes, 153-192. New Haven, CT: Yale University Press.
- Tavris, Carol. 1982. *Anger: The Misunderstood Emotion*. New York: A Touchstone Book.
- Toulmin, Stephen. 1990. *Cosmopolis: The Hidden Agenda of Modernity*. New York: The Free Press.
- Weber, Max. 1947. *The Theory of Social and Economic Organization*, ur. T. Parsons, New York: The Free Press.
- Williams, Raymond. 1977. *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press.

AVTO/BIOGRAFIJE V SOCIOLOGIJI IN V ŽENSKIH ŠTUDIJAH

Sociologija je vključila biografsko metodo v svoj metodološki instrumentarij ob študiju socialnih sprememb v prvih desetletjih stoletja. Avtorji znamenite chicaške šole, kot so Thomas, Burgess, Waller, so biografsko metodo vključili v svoje zgodovinske študije starostnih kohort in s tem dosegali dvojni učinek. V raziskave socialnih sprememb so sofisticirano vnašali časovno dimenzijo in se obenem izognili očitku individualizma, ki bi jih nemara doletel, če bi pozornost namenjali zgolj študiju posameznih biografij.

Interes za biografske študije se je v sociologiji za kratek čas pojavil še v štiridesetih in nato v šestdesetih letih, ko so bile socialne spremembe prav posebej očitne (zaposlovanje in migracije), toda privilegiranega metodološkega statusa, kot ga je imela prej v chicaški šoli, biografska metoda ni imela več. Hitro marginalizacijo biografske metode so interpretirali nekateri avtorji (Bertaux 1981, Rosenmayr 1982); poglavitni razlog za to vidijo v procesih stabilizacije in institucionalizacije družbenih znanosti in v privilegiranju kvantitativnih tehnik raziskovanja kot bolj "objektivnih" in preverljivih.

Ponovno renesanso biografske metode v sociologiji, socialni psihologiji, zgodovini in antropologiji zasledimo v sedemdesetih in predvsem osemdesetih letih. Razlogov za to je več, nekaj gre na račun preseženih kontroverz med kvantitativnim in kvalitativnim, med "mikro" in "makro" pristopi, veliko je prispevala erupcija "nove" socialne zgodovine z vnosom "preteklosti vsakdanjega življenja", z vpeljavo zgodovine "od spodaj" in s predstavitvijo zanemarjenih zgodovinskih subjektov oziroma nemih, utišanih skupin ("muted groups", Ardener 1975). Vendar se zdi, da razlogov ne gre iskati zgolj v mejah klasične znanosti in njenih metodologij, ampak gre nemara že za prispevke oziroma interne vzpodbude "novih vednosti". Natančneje: če so si hoteli novi raziskovalni pristopi, med katere nedvomno sodita nova socialna zgodovina in seveda tudi sociologija žensk, pridobiti kolikor toliko znosen status v polju družbenih ved, je bilo treba prehoditi tudi dobršen del tradicionalne poti, kar pomeni, da je bilo potrebno "manj legitimne subjekte in tematike" vsaj metodološko opremiti s klasičnimi kriteriji zanesljivosti, veljavnosti in objektivnosti. Uporaba kvantitativnih metod je v minulih dveh desetletjih tudi na the področjih dala tako obširno bazo podatkov, da so postale kvalitativne metode, med njimi tudi biografska, ne samo legitimne, temveč že nujne.

Sodobna diskusija o uporabi avtobiografij in biografij v sociologiji (Bertaux 1981, Plummer 1983, Denzin 1988, Stanley 1992) radikalno prevprašuje epistemološka in metodološka načela sociološkega raziskovanja in predstavlja že dolgo -

* Dr. Tanja Rener, docentka na Fakulteti za družbene vede.

vsaj od začetka osemdesetih dalje – enega vitalnejših prispevkov k dekonstrukciji modernistične paradigme "subjekta" v sociologiji.

Stališča dekonstruktivistov, da so sociologi/nje aktivni producenti/tke socioloških vednosti in ne le interpreti/nje pred-obstoječih družbenih dejstev, procesov, zakonitosti, razpirajo serijo epistemoloških premikov. Na področju uporabe avto/biografij v sociologiji jih je tematizirala epistemologinja in odlična poznavalka biografskih pristopov Liz Stanley (1993, 2-4) in jih kratko navajam:

1. *Premik v tekstovnost*: pomeni obravnavo pisnega materiala (teksta) kot družbenega produkta. Avto/biografije niso zgolj neposredne reference življenj in tudi ne neproblematični viri sociološke obravnave, pač pa so teksti sami predmet analitične pozornosti (analiza uporabe žanrskih konvencij, časovna strukturiranost teksta, umestitve avtorskega glasu v tekstu ipd.) .

2. *Posamična življenja in družbena struktura*: v nasprotju z običajnim razumevanjem avto/biografij kot tekstov, ki imajo opraviti s posamičnimi življenji, sociološka obravnava zavrača ostro razlikovanje med strukturo in delovanjem, med individualnim in kolektivnim. Avto/biografski jaz je vselej že družbeno locirani, kontekstualni, situacijski jaz.

3. *Referenčnost*: avto/biografski tekst v sociologiji ne nastopa kot deskriptivna podlaga teorije in interpretacije. V deskripcijo samo so vselej že vključeni selekcijski in interpretativni mehanizmi, tišine in izključevanja. Nič takega ne obstaja, kar bi lahko imenovali ateoretska izkušnja družbenega.

4. *Časovnost*: avto/biografije imajo – kakopak – opravka s časom, so kronološko strukturirani teksti. Sociološka obravnava časa pa seveda upošteva, da je čas sam družbeno konstruirana konvencija. Različne periodizacije kot na primer dan, teden ali tradicionalna, moderna in post-moderna družba so prej hevristične oznake kot del kakega "naravnega reda". V avto/biografijah je avtorska uporaba časa povsem običajna, čas je tu raztegljiv, zgoščen, včasih ponikne, odvisno pač od gostote pomensko nabitih izkušenj, pomenskih "praznih tekov", morda retorične bravuroznosti ali - preprosto od želje, da bi kaj zamolčali.

V povečanem sociološkem interesu za biografsko metodo so se kot posebej učinkovite za študij socialnih sprememb pokazale prav biografije žensk, bodisi da gre za makrobiografije kohort (stopnje nupcialitete, starost ob sklepanju zakonskih zvez, stopnje in obdobja fertilitete, stopnje zaposlenosti, kulturni in normativni modeli in institucije, ki definirajo socialno normalnost ženske populacije, ipd.), bodisi za individualne biografije žensk, saj te bolje od moških izražajo medsebojne odvisnosti zgodovinskega, socialnega in življenjskega časa.

Toda ne glede na novo navdušenje nad biografskim pristopom v sociologiji – le-to gre tako daleč, da ga imajo nekateri ugledni sociologi (Ferrarotti, 1981) za najpomembnejšo novo metodo v študiju socialnih sprememb, morda zato, ker postaja klasična empirična sociologija, če ni povsem tržno naravnana, vse bolj dolgočasna in publicistično nezanimiva – najbrž ni mogoče spregledati serije odprtih vprašanj. Dileme ostajajo na treh ravneh raziskovalnega postopka: ob definiranju ciljev raziskovanja, ob izboru tehnike raziskovanja in ob analizi oziroma interpretaciji biografskega gradiva.

Spoznadni interesi raziskovalke ali raziskovalca – to, da biografskemu pričevanju lahko pripiše status subjektivnega ali objektivnega gradiva, da ga/jo zanima jo biografije v celoti ali zgolj njihovi posamični deli, da so biografije oziroma rekonstrukcije življenjskih zgodb lahko končni produkt raziskave ali le njen del ipd. – definirajo tudi drugi dve ravni, tehniko raziskave in njeno interpretacijo.

Ob izboru tehnike zbiranja biografskega gradiva je najpogostejše vprašanje, do katere mere in ali sploh strukturirati intervju. Na prvi pogled bi se zdelo najbolj preprosto in najmanj "represivno" intervju čim bolj odpreti, da bi bilo mogoče ugotavljati, kako posameznik ali posameznica gradi svojo življenjsko zgodbo in kako daje smisel svoji biografiji. Toda tudi nedirektivnost in odprtost se pogosto kaže kot naivna ideologija, ki predpostavlja, da se tisti, ki govori/piše, tako ali drugače "odkriva" oziroma pozablja, da spomin ni reprodukcija življenjske izkušnje, ampak vselej že njena interpretacija. Predvsem pa pripoved in še posebej izpoved ustrezata zelo različnim motivom reprezentacije same/ga sebe, od tiste skoraj profesionalizirane, ki si jo posameznik ali posameznica gradi skozi čas in ponuja navzven kot želeno, malone literarizirano podobo o sebi, do samopredstavitve, ki ustrezajo zgolj partikularnim obdobjem njenega ali njegovega življenja. Obenem ne gre pozabiti, da je avto/biografska naracija vselej pripoved nekomu, da se odvija v določenem odnosnem kontekstu, v katerem problem transferja ne more biti zanemarljiv.

Bertaux (1981) v svoji sistematizaciji biografske metode navaja razlikovanje med raziskavami, ki biografsko metodo uporabljajo v raziskovanju "objektivnih struktur in procesov", kar naj bi veljalo za sociologijo in tistimi, ki biografije uporabljajo v kontekstu raziskovanja subjektivnosti, kar naj bi veljalo za psihologijo in predvsem psihoanalizo. Življenjska pripoved dobi v obeh primerih povsem različen status. V prvem primeru je objektivni vir, v katerem je potrebno razbirati zgodovinske dogodke, sisteme socialnih odnosov in podobno ter čim bolj nadzorovati subjektivnost, razumljeno kot selektivnost spomina, kot individualne predsodke in kot lingvistične in kulturne kompetence. V drugem primeru je naracija – naj bo ustna ali pisna – zapleten tekst, ki ga je potrebno hermenevitično analizirati na več ravneh in katerega dejstvena resničnost je povsem marginalna. Po Bertauxu so torej meje in kompetence interpretacije povsem disciplinarne, kar je mogoče razumeti kot sugestijo, da se mora sociologija v korist resnice odreči užitek subjektivnega, in nasprotno, psihoanaliza, ki se užitek pač ne odreka, mora vzeti v zakup, da ji o resnici ni mogoče govoriti.

Ali je mogoče z biografsko metodo, kakor je predstavljena v tem kratkem ekskurzu, v sociologiji ujeti ženske življenjske pripovedi? Kaj se dogaja oziroma ali se kaj spremeni, če ženske raziskujejo ženske? Da je "ženski pogled" v sociologiji mogoč, že dolgo vemo, toda ta se skoraj izključno izraža v teoretskem delu. Ali je torej "ženski pogled" mogoč tudi v postopkih empiričnega raziskovanja? Zdi se, da nekaj takega v zastrti obliki in bolj v obliki vprašanj kot odgovorov že obstaja.

Čeprav je v vsakem metodološkem učbeniku sociološko raziskovanje opredeljeno kot proces, se v produkciji znanja običajno poudarja zgolj rezultat. V končnem rezultatu raziskave so navadno zamolčani tako pomembni elementi, kakor so proces definiranja in spreminjanja objektov raziskave, finance, poteki, poskusi

in napake. V raziskovalnem procesu se raziskovalec ali raziskovalka spreminja, se uči, spreminja kategorialni aparat in elemente interpretacije. Toda koliko od naštetega je eksplicirano v raziskovalnem rezultatu? Kam se nalaga ta raziskovalna presežna produkcija? Kakšna je distanca med osebno raziskovalno izkušnjo in raziskovalnim rezultatom v obliki elaborata ali članka? Ali je mogoče v sociologiji žensk (ženskih študijah) odpraviti tako podcenjevanje raziskovalnega gradiva?

Sociologija žensk je povsod, tudi pri nas, ženska sociologija v dvojnem pomenu. Ženske namreč raziskujejo ženske, v svoja raziskovanja pa tudi tihotapsko vnašajo tematike ženskih gibanj in feministične teorije. Toda metodološka vprašanja ostajajo: kako je mogoče ohraniti distanco v bližini in ali je mogoče hkrati zastopati objektivnost in pripadnost? Kako se izogniti pastem identifikacije in projekcije? V socioloških raziskavah žensk o ženskah so to pogosto tiha vprašanja raziskovalk. Njihova predstavitev, eksplikacija, argumentacija lahko pomeni tveganje padca iz sociologije kot akademske znanosti v eksistenčno, statusno, publicistično mnogo bolj tvegano področje ženskih študij.

Biografska in avtobiografska pripoved imata v ženskih gibanjih, feminizmu in ženskih študijah povsem drugačen status kot v družboslovnem raziskovanju. Čeprav čas oživljanja biografij v družboslovju in v feminizmu bolj ali manj sovpada, so motivi različni. Ženska oralnost, pripoved in samopripoved imajo v ženskih gibanjih sedemdesetih let predvsem politične in terapevtske funkcije. Biografska pripoved je tedaj eden od pglavitnih izrazov gibanja k prisotnosti, je potreba po individualni in kolektivni prisotnosti in je želja po rekonstrukciji in opisovanju osebnih, subjektivnih izkušenj, ki jih hierarhija političnega ter lingvistične narativne konvencije niso dopuščale. Zato je bil boj za žensko pripoved, naracijo, diskurz najprej politični boj za prostor, v katerem je sploh mogoče govoriti in šele nato refleksija o načinih govorjenja.

Status ženskih avto/biografij je v marsičem temeljil na iluzijah feminizma sedemdesetih let: da je namreč biografska pripoved privilegirani način avtentične ekspresije, da sovpada z življenjsko izkušnjo oziroma s tokom zavesti, da prispeva k produkciji solidarnosti, pripadnosti, podpore, da, skratka, gradi žensko kolektivno identiteto.

Za avto/biografsko pripoved v ženskih študijah je bilo predvsem značilno, da se zaradi osrednjega položaja ženske kot subjekta naracije nikoli niso postavljala klasična vprašanja disciplinarne narave. Zato so bile avto/biografije še najpogostejše blizu literarni kreaciji - nekaj med literaturo in teoretsko interpretacijo.

Za avto/biografske pripovedi, življenjske zgodbe in zgodovine žensk v ženskih študijah sedemdesetih let je bilo po mojem značilno dvoje: brezbriznost do metodoloških kodeksov obdelave gradiva in presežen vpliv politične in ideološke dimenzije. To se kaže v prevladujoči uporabi neposredne, neinterpretirane govore kot najbolj spontane in avtentične; uvodnemu opisu govoreče osebe, kraja in ambienta, v katerem poteka komunikacija; "ideoloških" komentarjih, opazovanjih, refleksijah o položaju žensk in poskusih, da bi s partikularno pripovedjo prikazali splošen in kolektiven položaj žensk; vnašanju občutij in vtisov raziskovalke, terapevtskemu iskanju sledov oziroma reminiscenc na mitske figure kot Čarovnice, Matere, Žrtve ipd.

V devetdesetih letih so avto/biografije v sociologiji žensk in ženskih študijah drugačne, predvsem pa metodološko mnogo bolj kodificirane. Repräsentacija žensk postaja hladnejša, bolj znanstveno dokumentirana in manj ideološka, hkrati pa se ne pomika v smeri tradicionalne družboslovne obdelave biografskega gradiva. Ohranja namreč eklekticizem disciplinarnih elementov, ne skriva "pozicije izjavljanja", hkrati pa skuša racionalno nadzorovati manipulacije in se predvsem ne odreka užitkom interpretacije, kakor to sugerirata scientizem in naivni feminizem.

LITERATURA

- Ardener, E. 1975. *Perceiving Women*, Dent, London.
- Bertaux, D. 1981. *Biography and Society*, Sage, Beverly Hills.
- Denzin, N. 1988. *Interpretative Biography*, Sage, Newbury Park.
- Ferrarotti, F. 1981. *Storia e storie di vita*, Laterza, Bari.
- Plummer, K. 1983. *Documents of Life*, Allen and Unwin, London.
- Rosenmayr, L. 1982. *Biography and Identity*, v Hareven, T.(ur.): *Aging and Life Course Transition*, The Guilford Press, New York.
- Stanley, L. 1992. *The Auto/Biographical I*, Manchester Univ. Press.
- Sociology, Special Issue, *Auto/Biography in Sociology*, Vol. 27, No. 1, February 1993

O AVTO/BIOGRAFIJI V SOCIOLOGIJI

Povzetek. *Iskanja izvorov biografije in avtobiografije - ponavadi ju časovno umeščajo v prosvetljenstvo ali modernizem - se lotevamo s pomočjo razprave o dveh vzporednih začetkih. Prvi je Mertonova razprava o "sociološki avtobiografiji", drugi pa feministično ukvarjanje z refleksivnostjo v procesu sociološkega raziskovanja. Oba začetka sta povezana s pojmom "auto/biografije". Auto/biografija podira konvencionalno klasifikacijo pisanja o življenju s tem, ko izpodbija delitve kot so jaz/drugi, javno/zasebno ter ta-kojšnjost/spomin. Tako "auto/biografski jaz" označuje dejavno prisotnost sociologa v raziskovalnem procesu, ko pred-ujem konstruira, ne pa razkriva vedenje.*

Ključni pojmi: *auto/biografija, biografija, avtobiografija, sociološka avtobiografija, feministična sociologija, Merton.*

Uvod

Novejše sociološko ukvarjanje z biografijo (opisovanjem življenja drugega) in avtobiografijo (opisovanjem svojega lastnega življenja) se pogosto razglša za logičnega naslednika neke posebne zgodovine ukvarjanja z biografijo in avtobiografijo. To naredi ponavadi tako, da: (1) časovno zakoliči izvor avtobiografije in/ali biografije v čas prosvetljenstva in/ali modernizma in/ali industrijskega kapitalizma; (2) določi časovni izvor sociološkega ukvarjanja s temi zadevami, običajno s sklicevanjem na knjigo Thomasa in Znanieckega (1918-1920) z naslovom *The Polish Peasant ...*, in to ponavadi s pomočjo razprave Kena Plummerja (1983) o "življenjskih dokumentih", vključno z biografskimi in avtobiografskimi. Intelektualni dedič takšne zgodovine naj bi bilo sodobno sociološko ukvarjanje s posebno vrsto podatkov - z življenjsko zgodovino, podatki iz intervjujev obravnavanimi kot življenjska zgodovina, biografijo, avtobiografijo in podobno - ki jih uporabljajo kot vir. Ti podatkovni viri sociologom povedo nekaj o splošnih značilnostih "življenja tam zunaj", kot se kaže v različnih posebnih primerih, ne da bi bili sami po sebi predmet sociološkega preiskovanja.

Vendar pa je takšna očitna "zgodovina" v resnici sestavljena iz zgodovin, iz tekmujočih zgodovino pisij (iz napisanih različic preteklosti, ne delov preteklosti same), ki sistematično odrivajo, utišajo ali opuščajo alternativne zgodovine (Stanley 1990a). V nasprotju z danes že običajno zgodovino sodobnega so-

* Dr. Liz Stanley, profesorica na Univerzi v Manchestru in soizdajateljica revije *Sociology*.

ciološkega ukvarjanja z biografijo in avtobiografijo, ponujam dve alternativni zgodovini, ki se osredotočata bodisi na metodološke postopke oz. na ontološko problematiko¹. Pokazala bom, kako obe sprožata temeljna epistemološka vprašanja.

Prvo zgodovino umeščam v mertonovsko sociologijo. Merton je analitično pozornost usmeril na sistematični vpliv insiderskega oz. outsiderskega položaja na vrsto vedenja in v zvezi s tem konceptualno proučeval dinamiko "sociološke avtobiografije". Drugo zgodovino umeščam v feministično teorijo kot rezultat analitične pozornosti, ki so jo teoretske feministi(ke) posvetile rojevanju spreminjajočih idej, najprej v življenju žensk in izraženih skozi kolektivni proces ozaveščanja, in kasneje z vztrajanjem na reflektivnosti v feminističnem razikovalnem procesu. Menim, da je potrebno obe alternativni zgodovini k običajni interpretaciji o poreklu sociološkega raziskovanja biografije in avtobiografije obravnavati kot dejansko *vzporedni* obravnavi, kot *oddatka* h kompleksnemu zgodovinopisju, ne pa, kot da bi lahko katerakoli od njiju lahko prevzela vlogo *na-domestne* zgodovine, resnično prave zgodovine rojstva in življenja sociologije biografije in avtobiografije.

Pojem "avto/biografije"² zajema ključne elemente obeh vzporednih zgodovin. Še več, pojem "avto/biografije" tudi oporeka konvencionalnemu žanrskemu razlikovanju med biografijo in avtobiografijo ter domnevno obstoječim delitvam na jaz/drugi, javno/zasebno in takojšnje/spomin. O "avto/biografiji" razpravljam naslanjajoč se na obravnave sociološke avtobiografije in reflektivnosti v feminističnem sociološkem procesu raziskovanja.

Sociološka avtobiografija

V razpravi o "insiderjih in outsiderjih" v razikovalnem kontekstu, Robert Merton (1972) opozarja, da takšne osebe producirajo različni vrsti znanja, ki sta na svoj način enako veljavni. Merton priznava, da zakonit obstoj različnih, sorodnih, toda ne soznačnih niti nujno skladnih vrst znanja o "enem" koščku družbene stvarnosti – "istem" dogodku, kontekstu, osebi in podobno – sproža temeljne in celo nerešljive probleme za sociologijo znanja. Ti problemi kažejo, da stvarnost ni "ena", da ni natančno "isti" dogodek tisti, o katerem ljudje konstituirajo različne in pogosto nasprotujoče si "opise". In drugič, ne obstajajo *sociološka* sredstva, ki bi omogočala sistematično rzsodbo glede teh različno umeščenih in na različni način proizvedenih znanj, čeprav seveda obstajajo sredstva, ki jih v presoji redno uporabljajo "laični" družbeni akterji.

¹ Lahko bi vključila več alternativ kot samo ti dve. Na primer Schutzovsko fenomenologijo in v njeno razpravo o biografsko določeni situaciji ali vztrajanje Wrighta Millsa, da mora sociologija delovati na ravni biografije, če želi delovati na ravni strukture. Želim seveda poudariti, kot Durkheim v Pravilih sociološke metode, da kavzalni vzorci sprememb ne morejo biti določeni z delovanjem nazaj v tej obliki, kajti rezultat je sestavljen iz povezav v zavesti sociologa, ne iz povezav v preteklosti sami.

² V *The Auto/Biographical I* (Stanley, 1992) je ta ideja natančno raziskana, tako teoretsko kot preko razprave o mojih lastnih številnih biografskih in avtobiografskih raziskavah.

Mertonova (1988) razprava "Sociološke avtobiografije" je opozorila ravno na ta sredstva ali metodološke postopke. V presojanju vrste "socioloških življenj" (Riley 1988) je tako zaobšel temeljno vprašanje, če različen družbeni položaj ljudi (zaposlitev, vrednotni sistem, spol, starost itd.) vpliva na razlike v "umetnosti in umetelnosti" avtobiografije. Njegov implicitni "odgovor" je sicer nakazan že v zgodnejši razpravi o insiderjih in outsiderjih: prav družbeni položaj je vir razlik. Namesto tega se osredotoča na pojem posebne "sociološke avtobiografije". Opredeli jo takole:

Sociološka avtobiografija uporablja sociološke perspektive, ideje, koncepte, ugotovitve in analitične postopke za konstrukcijo in interpretacijo narativnega teksta, ki naj bi domnevno razlagal posameznikovo lastno zgodovino znotraj širše zgodovine njegovega časa... avtobiografi so osnovni udeleženci v dvojni vlogi udeleženca-opazovalca, ki imajo privilegirano in v nekaterih primerih monopolen dostop do njihovega lastnega notranjega izkustva (Merton 1988:18).

Merton tu usmerja pozornost na avtobiografijo kot tekst, t.j. kot objekt raziskovanja po sebi in ne kot vir, ki nam pripoveduje o nečem, kar je izven teksta samega. Pa tudi k procesom konstrukcije in interpretacije takšnih tekstov - k procesom pisanja avtobiografskih besedil in tudi k procesom njihovega branja. Opozarja, da avtobiografija ni nujno omejena z iluzijami, izkrivljenim spominom ter napakami pri opazovanju. Kot biografi tudi avtobiografi lahko uporabljajo osebne dokumente, javne dokumente, pričevanja pomembnih drugih itd., ko primerjajo in soočajo različne sodbe. Ugotavlja, da "resnična sociološka avtobiografija" (str. 19) kombinira prednosti obeh in zmanjšuje pomanjkljivosti vsake. Pri tem razširi svojo opredelitev sociološke avtobiografije in jo tako razume takole:

Med drugim je v sociologiji znanstvenega vedenja sociološka avtobiografija osebno podjetje - na osebni zgledu ponazorjeno podjetje. Konstruiran osebni tekst o medsebojni odvisnosti med dejavnim akterjem in družbeno strukturo, o medsebojnem vplivu med zaporedjem njegovih statusov in vlog na eni strani in njegovim intelektualnim razvojem, zaporedjem teoretskih preferenc, osredotočanjem znanstvene pozornosti, načrtovanim ali naključnim izborom problemov in izbiro strateških področij proučevanja na drugi strani... zreli sociološki avtobiografi povezujejo svoj intelektualni razvoj tako s spreminjanjem družbenih in spoznavnih bližnjih mikrookolij kot z obdajajočimi makrookolji širše družbe in kulture (Merton 1988:19-20).

S tem nepričakovanim napadom je Merton zrevolucioniral sociološko obravnavo avtobiografije in obenem z obravnavo "insiderja", ki lahko prevzame tudi značilnosti "outsiderja" tako, da postane podatkovni vir z redko možnostjo dostopa do posebne vrste znanja, bistveno spremenil epistemološki poudarek. To pomeni, da je zanj dobra sociološka avtobiografija tista, ki združuje "avtobiografi-

jo" in "biografijo" v običajnem pomenu in ki se analitično ukvarja s povezovanjem svojih rezultatov z epistemološkimi pogoji svoje lastne proizvedenosti.

Mertonova razprava vzpostavlja eno od vzporednih zgodovin-predhodnic sodobnega ukvarjanja z biografijo in avtobiografijo. Umeščena je v teoretiziranje "srednjega dometa" tega družbenega teoretika in povezana z njegovimi dolgoročnimi interesi znotraj sociologije znanja. Druga alternativa izhaja iz dejavnosti in praks feminizma kot družbenega gibanja in obenem teoretskega stališča, ki obravnava ideje kot družbene produkte umeščene v čas, ne pa kot iznajdbe posameznih teoretikov.

Refleksivnost v feminističnih raziskovalnih procesih

Procesi, znani kot "ozaveščanje", predstavljajo med drugim tako način konceptualizacije kot tudi vzpodbudo družbenim spremembam, kar je rezultat ponovnega preišljanja odnosa med družbeno in politično strukturo ter človekovim delovanjem. Gre za družbene spremembe, do katerih je prišlo z množičnimi posameznimi spremembami. Odvržene so običajne dihotomije ali dvojnosti kot so družbeno in individualno, osebno in politično ter obravnavane kot dejansko simbiotično povezane. S tega vidika so tako "osebno življenje" kot "ideje" socializirane, njihova običajna individualistična obravnava pa je odstopila prostor drugačni konceptualizaciji: "osebno življenje" in "ideje" so družbeno konstruirane in družbeno reproducirane.

Drugo razumevanje ozaveščanja - kot sredstva vzpodbujanja refleksivnega razumevanja odnosov med individualno prakso in družbeno strukturo - ne pomeni samo povezovanja jaza z družbeno kolektiviteto, ampak tudi priznavanje deleža, ki ga ima jaz pri konstruiranju struktur, prek katerih je obenem posredovan. "Refleksivnost" je tu vpeta v obravnavo jaza kot subjekta intelektualnega preiskovanja in tako zajema socializiran, ne-enoten in spremenljiv jaz znotraj feministične družbene misli.

Povratnost nastopa v feministični praksi na drugačen način, z enako pomembnimi posledicami za razumevanje "jaza" preko akademskih feminističnih idej o sociološkem raziskovalnem procesu. Razprave o metodološko epistemološki podlagi feminizma menijo, da je refleksivnost osrednjega, temeljnega pomena. Judith Cook in Mary Fonow (1986) npr. trdita, da pet temeljnih metodoloških načel feministične metodologije označuje najbolj utemeljeno feministično raziskovanje in vzpostavlja "refleksivno ukvarjanje s spolom" kot tisto, ki daje oporo ostalim štirim: ozaveščanje kot sredstvo za drugačen pogled na družbeni svet, zavračanje dihotomije, ki naj bi obstajala med objektivnim in subjektivnim, ukvarjanje z izkustvom raziskovanja in teoretiziranja in vztrajanje na etiki kot podlagi ostalim načelom. Podobno tudi zbornik feminističnih spisov Fonowe in Cookove (1992) o "metodologiji" nosi podnaslov "feministična veda kot živeto izkustvo", refleksivnosti pa daje prvo in najpomembnejše mesto med temami v poglavjih, ki sestavljajo zbornik.

V uredniški funkciji to analitično preiskovanje razumeta kot tematizacijo "raziskovalne situacije in njenih udeležencev" (str. 20), čeprav se v prispevkih pravzaprav ukvarjajo z vsemi vidiki sociološkega raziskovalnega procesa, od porajanja ideje, do premišljevanj o "metodi" v ožjem smislu, do dinamike raziskovalne situacije, teoretiziranja, avtorstva in objavljanja, do predavanj in promocijskih nastopov.

S pojmom "intelektualne avtobiografije"³ sem poskušala vključiti v analitično prakso navodila glede refleksivnosti v feminističnem raziskovalnem procesu – zlasti z osredotočanjem na procese, ki ne glede na "podatke" s katerimi sem delala, vključno z avto/biografskimi, vodijo do vrednotenja, interpretacije in sklepanja⁴. S takšnim postopkom sem konceptualno dokazovala, da: prvič, sociološke prakse, zlasti feministična sociologija, ne bi smele biti izvzete iz kritične analitične pozornosti, posvečene drugim področjem družbenega in političnega življenja; drugič, "um" nima "notranjega" izvora, pač pa ga lahko opazujemo in analiziramo s pomočjo "njegovih" konkretnih materialnih primerov, ko je na delu; tretjič, osredotočanje na "sociologa" in njegovo intelektualno prakso in delovni proces ne pomeni, da se osredotočamo na eno osebo in izključujemo vse drugo. Iz obeh zgoraj obravnavanih prispevkov, na primer iz Mertonove "intelektualne prakse in delovnih procesov" lahko sklepamo o zgodovini in stanju sodobne ameriške sociologije, spremembah na področju družbene neenakosti v ameriški družbi, družbenih omrežjih, družbenih položajih in konstrukciji idej itd. Četrtoč, ni nikakršne potrebe po individualiziranju, desocializaciji "posameznika", kajti iz ene osebe lahko sklepamo o družbenih procesih in družbeni strukturi, omrežjih, družbenih spremembah itd., kajti ljudje so umeščeni v družbeno in kulturno okolje, ki konstruira in oblikuje ne samo to, kar vidimo, ampak tudi kako vidimo. In petič, z refleksijo naših lastnih ontoloških in epistemoloških problemov lahko "sami sebe" vzpostavimo kot objekte analitične sociološke pozornosti. V tem smislu je moj cilj "feministična sociologija", ne pa "feministično analiziranje spola". Ukvarjanje z biografijo in avtobiografijo kot "avto/biografijo" – ukvarjanje zasnovano kot vrsta praks in metodoloških postopkov, ne pa kot neke vrste zbir podatkov – pa je zanjo bistvenega pomena.

Odnos do avto/biografije

Nekaj razmišljanj o teh vzporednih zgodovinah: prvič, ne samo, da je pojmovanje "sociološke avto/biografije" kot ga je razvil Merton, nenavadno podobno pojmovanju "intelektualne avtobiografije", ki je izpeljano iz feminističnih idej o refleksivnosti⁵, čeprav sta oblikovani v različnem intelektualnem kontekstu tudi njune razlike so prej razlike "privržencev" kot pa imperialistične. S tem mislim, da

³ Glej zlasti uvod k Stanleyjevi (1990b), čeprav se pojavlja v drugih delih od 1983 naprej.

⁴ Različice tega so obravnavane v Stanley 1992.

⁵ Za razširjeno verzijo naslednjega argumenta, vključno z oblikami biografije in avtobiografije, ki jih producira družboslovje, glej Stanley 1992, 124-151.

oba pojma avtobiografije, "mertonovski" in "feministični", priznavata, da se znanje sistematično razlikuje glede na družbeni položaj. Zato obe pojmovanji zmoreta pojmovati "razliko" kot epistemološko utemeljeno (veljavno) in ne poskušata spodkopavati takšno razlikovanje v imenu imperialističnega poenotenja.

Drugič, očitno je, da je prva zgodovina, o kateri sem govorila – biografija in avtobiografija kot produkt post/prosvetljskih sprememb ideje o jazu – povezana z biografijo in avtobiografijo v običajnem pojmovanju. V posebnih zgodovinskih trenutkih, tako trdi ali predpostavlja ta pristop, procesi ekonomskih, družbenih, intelektualnih sprememb dovoljujejo ali celo zahtevajo vzpostavitev posebnega pojmovanja "značaja", "osebnosti" ali "jaza". Tako se zdi, da tekstualno ukvarjanje s temi zadevami v pisani biografiji in avtobiografiji sovpada, je obenem deloma rezultat, deloma pa prispeva k vzpostavljanju "jaza", kot ga konvencionalno pojmuje meta-naracija modernizma. Povezanost obeh drugih vzporednih zgodovin z biografijo in avtobiografijo pa je najbrž manj očitna.

V primeru Mertonovega pristopa, se ta sam opredeljuje za eno vrsto možnosti, ko umešča sociološko avtobiografijo – kot analizo eksemplaričnih socioloških življenj – v zbirko, ki vključuje njegovo lastno razpravo. S tem da na voljo sredstva in postopke sociologije sociologije kot tudi sociologije znanja ter znotraj stroke utemelji obrat k tekstualnosti. Za Mertona je torej tekstualna reprezentacija življenj – "življenje in njegov čas" – primeren predmet sociološkega raziskovanja, obenem pa intertekstualnost biografije in avtobiografije ti dve tudi konstituira.

V primeru feminističnega pristopa se feminizem kot družbeno gibanje ukvarja s pre/oblikovanjem življenj, njihovo spolno utemeljenostjo (rasno, razredno ter s seksualnostjo) in s širjenjem možnosti v ženskih življenjih tako, da govori o nasprotujočih si vzorcih teh življenj. V skladu s tem je bil akademski feminizem osredotočen predvsem na ženske *avtobiografije* (npr. Jelinek 1980; Stanton 1984; Benstock 1988; Brodzki in Schenck 1988; komentar o tem pristopu in primer drugačnega pristopa v Stanley 1992), deloma kot valorizacija, v novejših primerih vedno bolj tudi kot analiza retoričnih praks, vključenih v oblikovanje "ženskega življenja" v tekstualni obliki. Ženska tekstualna in publicirana življenja so namreč postavljena nasproti eksemplaričnim moškim življenjem, s čimer je zavrnjena njihova predpostavljena univerzalnost. To ne pomeni, da se feministi(stke) niso ukvarjale z biografijo, saj obstajajo nekatere pomembne feministične biografije ženskih življenj. Vendar pa je treba priznati, da (z izjemami npr. Steedman 1991 in Stanley 1988) večinoma ni šlo za analitično ukvarjanje z umetelnostjo in pravili žanra, pač pa prej za promocijo in dokazovanje, da imajo lahko tudi ženske "pomembna življenja".

Razlogi za manjšo feministično analitično pozornost in usmerjenost k biografiji so zapleteni, toda zdi se, da izhajajo iz sovpadanja dveh dejavnikov. Eden je ta, da feministična pozornost avtobiografiji ne le dvomi, ampak v veliki meri zavrača domnevno referencialnost avtobiografskega pisanja, saj je osredotočena na samo tekstualnost. Trditve o referencialnosti so vseeno v znatni meri prisotne v moderni biografiji prek vztrajanja na faktičnosti, točnosti in veljavnosti znanja, ki ga želi razkriti. Spodbijanje tega znanja ali njegova dekonstrukcija bi zahtevala spopad s kvazi znanstveno, visoko profesionalno in močno skupino živečih avtorjev. Drugi

dejavnik je povezan s prvim in zadeva dvom v profesionalno prakso samih biografov, ko v svoje biografije retorično vpisujejo referencialnost, kar najbrž vodi do preiskovanja profesionalnih praks in izkusvenih spoznanj kritikov samih. Paradoksalno je namreč, da v delu, ki promovira vnovično branje in analiziranje tekstualne strukture in retorike, ostajajo lastne avto/biografske tekstualne prakse kritikov nedotaknjene. Z drugimi besedami, v feministični literarni kritiki ni bilo sledu o reflektivnosti feminističnega družboslovja.

Kakor koli že, feministično ukvarjanje s tekstualnostjo in intertekstualnostjo življenj mora, po mojem, obsegati intertekstualno zvezo med biografijo in avtobiografijo ter intertekstualno zvezo obeh z dejanskimi življenji. Pojem "avto/biografije" uporabljam zato, da bi izrazila ravno to. Sedaj bom nadaljevala z raziskovanjem nekaterih njenih izpeljank.

Avto/biografični jaz

Zunaj sociologije in kognitivnih ved obstaja veliko načinov za pisanje "življenja": lahko v biografiji in njenih različicah, v dnevnikih, revijah in pismih, lahko v avtobiografijah in spominih ter morda še najbolj v marginalnih oblikah, kot so fotografski albumi, televizijske in radijske biografije, video življenjepisi, curriculumi vitae, in seveda v funkcijskih oblikah teh oblik. Če jih poskušamo razdeliti žanrovsko, je glavna razlika med njimi med "življenjem", ki ga nekdo proizvede sam (različne oblike avtobiografije), in "življenjem", ki ga proizvede druga oseba (različne oblike biografije). Toda nekatere oblike "pisanja življenja" so pojmovane predvsem kot zasebne oblike (npr. dnevniki in pisma), kjer se jaz reflektivno ukvarja s svojim zasebnim svetom; nekatere druge oblike (npr. spomini in biografije) pa se ukvarjajo z javnimi dosežki, čeprav v dialektiki s subjektivim zasebnim življenjem in občutki. Nekatere avtobiografske oblike so seveda objavljene in tako dobijo "javnejši" značaj, kot pravi ta argumentacija, toda druge oblike avtobiografije niso nikoli namenjene kakršnemu koli javnemu razkritju. Domnevna takojšnjost nekaterih oblik življenjskih spisov (zlasti dnevnikov in pisem), napisanih v času, ko so se v njih opisani dogodki zgodili, v nasprotju z deli, napisanimi mnogo let kasneje (kot so spomini in avtobiografije, pa tudi biografije), ki se tako opirajo na sanjarije in slepila spomina, pa naravnost zahteva preseganje obeh zgornjih delitev.

Avto/biografsko izhodišče zavrača vse tri običajne načine razvrščanja različnih oblik "naravno nastalega" pisanja o življenju (s čimer mislim na oblike, ki niso del družboslovnega raziskovanja) - jaz/drugi, javno/zasebno, takojšnje/spomin.

1. *Jaz/drugi*: Zelo redka je avtobiografija, ki ne vsebuje na svojih straneh tudi mnogih, krajših ali daljših, biografij drugih ljudi, ki igrajo v različnih obdobjih in situacijah določeno vlogo v posameznikovem življenju. V avtobiografska dela Simone de Beauvoir, na primer, ni vključen predvsem Sartre, ampak tudi vesolje drugih predstavnikov francoskega intelektualnega in političnega življenja. To nikakor ni nenavadno, kajti "življenja" neke osebe ni mogoče opisati popolnoma osamljeno, razen v tistih, zares zelo redkih avtobiografskih pripovedih, ki so po-

polnoma prevzete z "notranjimi" razmišljanji in občutki⁶. Podobno ima biografija precejšen vpliv na avtobiografijo njenega pisca, saj imajo številna leta tesne povezanosti z življenjem drugega in s številnimi ljudmi v njegovem življenju vedno tak vpliv, ki včasih, zaradi značilnosti posamezne osebnosti s katero se ukvarja biograf, presega običajnega.

Tako se biografski jaz in avtobiografski jaz lahko prekrivata, kot to poudarjajo moje prejšnje razprave o Mertonovih idejah o "sociološki avtobiografiji" in feministične ideje o refleksivnosti. To pomeni, da bi moral vsak sociolog analitično utemeljiti svoje intelektualne produkte s proučevanjem materialnih izhodišč svojega lastnega procesa dela in priznati, da je vedenje odvisno od situacije in konteksta ter da se sistematično razlikuje glede na družbeni položaj njegovih producentov.

2) *Javno/zasebno*: Številne od t.i. "zasebnih" oblik pisanja življenja eksplicitno nagovarjajo imenovano občinstvo, "javnost". Pisma so očiten primer za to, objavljene avtobiografije in spomini pa drug primer. Dnevnike pogosto smatrajo kot tipično, najbolj čisto zasebno obliko, čeprav so mnogi od njih nagovarjajo občinstvo zunaj teksta. Dnevnik Hannah Cullwickove na primer, neposredno nagovarjajo Arthurja Munbya (Stanley 1984, 1992: 158-80) in v nekem posrednem smislu so tako njeni kot tudi njegovi dnevnik obrnjeni k "prihodnosti", bralcem, ki jih ne bo šokiralo njuno razredno mešano razmerje. Številni drugi dnevnik, ki sem jih prebrala, prav tako vsebujejo "glas", ki govori nekomu izven teksta, včasih idealnemu bralcu (podobno kot neka "Gospodična Nihče" Fanny Burneysove), včasih imenovanemu in znanemu drugemu (podobno kot implicitna navzočnost brata Williama pri Henryju Jamesu), včasih transcendenčni točki refleksije, kot je bog. Toda obstaja še temeljitejši način izpodbijanja delitve na javno in privatno v pisanju o življenju.

Že akt pisanja *predpostavlja* "občinstvo" in to neposredno s tem, da se pišoči jaz kot subjekt sooča s pišočim jazom kot objektom. Roland Barthes (1975) govori o tem, ko razlikuje med "jazom, ki piše", "jazom, ki je bil-a" in "jazom, ki je". "Jaz, ki piše" nima neproblematičnega dostopa do preteklosti. Preteklost mora biti za "jaz, ki piše" oživiljena po sledovih in stopinjah in se ne pojavi pred nami kot celostna in popolna v naši zavesti. Za "jaz, ki je" se čas giblje naprej zunaj teksta, tako da "jaz, ki piše" postane del "jaza, ki je bil-a", del preteklosti in njenih nizov večvrstnega prekrivanja, ne pa kot časovno zaporedje stopenj v zbiru trenutnega "jaza, ki je". Še več, "jaz, ki je bil-a" je objekt namerne konstrukcije "jaza, ki piše". Ta drugi postane projekt za pišočega posameznika, nekakšen njegov izum. Značilno je, da ideje glede pisanja o življenju veljajo za avtobiografijo. Natančno ista dinamika medsebojne povezanosti in razločevanja obstaja tako za biografa kot za avtobiografa. Tako za avtobiografsko kot za biografsko pisanje v enaki meri velja, da akt pisanja

⁶ Naj poudarimo, da je to, kar je videti "notranje", družbeno konstruirano in razumljeno; drugič, velika večina takšnih avtobiografij vključuje tudi številne druge, kot na primer F. Scott Fitzgeraldovo ocenjevanje svojega "živčnega zloma" in preokupiranost Marie Bashkirtseffove s svojo "genialnostjo".

⁷ Svoje avto/biografsko delo o Emily Wilding Davidson bi tu umestila v prvo kategorijo, o Petru Sutcliffu pa v drugo, kajti onstran podobnih vplivov temelječih na "tesni zaupnosti", so name čisto drugače vplivale določene značilnosti Sutcliffovega vedenja kot serijskega seksualnega morilca (to obravnavam v Stanley, 1992:124-51).

zaradi predpostavljaja občinstva razkrajja običajno razvrščanje in razlikovanje med različnimi oblikami pisanja o življenju znotraj dihotomije javno/zasebno.

3. *Takojšnjost/spomin*: zelo redko katero koli pisanje o življenju nastaja kot reportaža, z opisovanjem in/ali komentiranjem dogodkov v natančno tistem trenutku, ko so se dogajali v avtorjevi bližini. Celo dnevnik, kot domnevno najbolj neposredna oblika pisanja o življenju, ni takojšen. Nekdanji in sodobni stalni pisci dnevnikov v svojih dnevnikih opisujejo in komentirajo dogodke, ki so se že zgodili: zgodaj tistega dne, dan pred tem, včasih celo še bolj časovno oddaljenih.

Domnevna takojšnjost dnevniškega pisanja izvira iz razumevanja pisanja kot *deskriptivne* narativne oblike, ki beleži časovno in prostorsko dogajanje na kraju samem in je tako tesneje povezana z njim kot katera koli druga oblika življenjskega opisovanja. Če pa sociološko pozornost usmerimo k "opisovanju" (Sacks 1963), postane očitno, da je takojšnjost retorično vzpostavljena in ne izhaja iz dejanskega odnosa med dogodki in pisanjem o teh dogodkih. Prvič, dobeseden opis enostavno ni možen. Celó če vzamemo za primer najskrbnejše etnografske opise, vidimo, da so dejansko zgolj dosledna kombinacija selektivnosti in interpretacije*. V okviru pisanja o življenju je jasno, da so na primer opisi dogodkov in razgovorov (kot v avtobiografijah Maye Angelou, v Angelou, 1969) *post hoc* konstrukcije, ki želijo interpretirati in predstaviti svoje razumevanje in to celo v primeru, ko poskušajo pisci dnevnikov ujeti dogajanje skorajda v trenutku ko se dogaja. Spomnimo se Munbyevega pisanja o velikem požaru v Londonu, ki ga je opisal, kakor hitro je lahko zdrvel domov. (Hudson 1972: 100-2). In drugič, opisovanje je pravzaprav vedno razlaga, ki s seboj učinkovito prinaša teoretski pogled, sestavljen na podlagi selekcije vključenega in izključenega ter poudarkov, ki dokazujejo veljavnost posebnega pogleda, iz katerega izhajajo. S tem v zvezi je zanimivo primerjati dnevniške zabeležke Munbyeve in Cullwickove ali Virginie Woolf in Leonarda Woolfa na primer, ki govorijo o "istem" dogodku in o njem poročajo sicer verodostojno, toda vsak zelo različno.

Spomin je, ko pišemo *post hoc*, vedno neizbežno del pisanja - celo če imamo na voljo zabeležke ali druge pripomočke kot so fotografije ali video posnetki. Ugotavljala sem torej, da ni skorajda nobenega pisanja o življenju, ki bi bilo dejanska "takojšnja" zabeležka nečesa dogajajočega. Toda celo v takšnem primeru je "opis" tega dogajanja v bistvu močno selektiven in močno interpretativen. Tako so poskusi razvrščanja pisanja o življenju na tiste spise, ki jih označuje njihova takojšnjost, in tiste, ki jih označuje njihovo opiranje na spomin, poenostavljajoči. Podobno kot razvrščanja, ki uporabljajo ostro delitev med javnimi in zasebnimi oblikami pisanja o življenju in med pisanjem o življenju, ki se ukvarja s samim seboj ali z drugim ali drugimi.

Pojem avto/biografije je povezan s pojmom "avto/biografskega jaza". Avto/biografski jaz je raziskovalno analitičen in sociološki akter (tu feministično sociološki), ki sodeluje pri konstruiranju in ne pri "odkrivanju" družbene realnosti in sociološkega vedenja. Uporaba izraza "jaz" eksplicitno priznava, da je takšno

*Npr. opis petelinjega boja na Baliju pri Clifford Geertzu (1973) kot primer "gostobesednega nadrobnega opisovanja", kjer je pravzaprav malo opisovanja in mnogo selekcije in interpretacije.

vedenje kontekstualno, situacijsko in specifično ter da se sistematično razlikuje glede na umeščeno (spolno, rasno, razredno, seksualno, osebno) posameznega producenta vedenja. Tako "avtobiografija" sociologa – pojmovana tako kot smo jo uporabljali v prvem delu te razprave, "intelektualna avtobiografija" ali "sociološka avtobiografija" – postane epistemološko bistvenega pomena, ne glede na posebne oblike raziskovalne dejavnosti v katere smo vključeni.

Nekaj zaključnih misli

Zavzemanje za epistemološki projekt, ki smo ga imenovali "sociološka avto/biografija" – ki jo uporabljam, da bi povezala prej opisan mertonovski in feministični pristop – povsem zagotovo ne pomeni, da želimo zasidrati disciplino bodisi v individualizmu ali v solipsizmu. Produkcija znanja je zares sistematično odvisna od družbenega položaja, saj smo v celoti družbena bitja. Tako sociološko raziskovanje razkriva skupne lastnosti vedenja glede na skupne izhodiščne točke. Obenem takšen način dela sociologe ne omeji na raziskovanje "njih samih". "Moj jaz" vsebuje vedenja iz druge in tretje roke ter obenem tudi vedenja iz prve roke. "Izkustvo" je mnogostransko in je vedno vsaj teoretiziranje prvega reda, vedno ga razumemo s pomočjo družbenih tipifikacij in skupnega "zaklada vedenja". "Jaz", njegova zavest in telo, njegove misli in občutki, je družbeno proizveden in razumljen. Na drugačen način lahko izrazimo iste misli, če rečemo, da lastno "življenje" ali življenje drugega ni nikoli sestavljeno iz ene same izluščene osebe. Življenje sestavljajo raznotera družbena omrežja tistih, med katerimi se subjekt "življenja" giblje. Te prekrivajoče se, toda ne sovpadajoče kolektivitete ljudi, lahko sicer različno pojmujejo življenje, značaj, odnose, dosežke, smrt in si v tem pojmovanju lahko celo nasprotujejo, toda razlike bodo odvisne od posebnih družbenih grupacij. Še več, obstoj teh različnih tipifikacij je bistven za razumevanje "življenja" vsake osebe, ki se giblje med temi grupacijami ali kolektivitetami.

Ta članek je združil nekaj misli o "življenjih" in vanje vključenem vedenju o njih samih ter nekaj misli o socioloških življenjih, ki proizvajajo sociološko vedenje. Toda bolj nas je zanimalo slednje kot prvo. Ne zato, ker bi imeli biografijo in avtobiografijo za nepomembni področji sociološkega raziskovanja, prej obratno. Ukvarjanje z biografijo in avtobiografijo je po mojem mnenju temeljnega pomena za sociologijo zaradi epistemoloških problemov, ki zadevajo razumevanje "jaza" in "življenja", "opisovanja" samih sebe in drugih ter dogodkov, načina legitimiranja trditev, ki jih oblikujemo v imenu discipline zlasti v procesu tekstualne produkcije. Povezanost med tem, kar je za disciplino epistemološko ključnega pomena in tem, kar je družbeno fascinantno za bralno javnost, kažejo Mertonovo delo o sociološki avtobiografiji in feministične ideje o refleksivnosti.

LITERATURA

- Angelou, Maya. 1969. *I Know Why The Caged Bird Sings*. London: Virago Press.
- Barthes, Roland. 1975. 'An introduction to the structural analysis of narrative'. *New Literary History* 6:237-72.
- Benstock, Shari (ed.) 1988. *The Private Self: Theory and Practice of Women's Autobiography*. London: Routledge.
- Brodzki, Bella and Schenck, Celeste (eds). 1988. *Life/Lines: Theorising Women's Autobiography*. Ithaca: Cornell University Press.
- Cook, Judith and Fonow, Mary. 1986. 'Knowledge and women's interests: issues of epistemology and methodology in feminist sociological research'. *Sociological Inquiry* 56:2-29.
- Fonow, Mary and Cook, Judith (eds.) 1992. *Beyond Methodology: Feminist Scholarship As Lived Research*. Milton Keynes: Open University Press.
- Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Hudson, Derek. 1972. *Munby, Man of Two Worlds*. London: John Murray.
- Jelinek, Estelle (ed.) 1980. *Women's Autobiography: Essays In Criticism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Merton, Robert. 1972. 'Insiders and outsiders: a chapter in the sociology of knowledge'. *American Journal of Sociology* 78:9-47.
- Merton, Robert. 1988. 'Some thoughts on the concept of sociological autobiography in Martha White Riley (ed.) *Sociological Lives*. Newbury Park: Sage: 17-21.
- Plummer, Kenneth. 1983. *Documents of Life*. London: Allen and Unwin.
- Riley, Martha White (ed.) 1988. *Sociological Lives*. Newbury Park: Sage.
- Sacks, Harvey. 1963. 'Sociological description'. *Berkeley Journal of Sociology* 8:1-16.
- Stanley, Liz (ed.) 1984. *The Diaries of Hannah Cullwick*. New Jersey: Rutgers University Press.
- Stanley, Liz. 1988. *The Life and Death of Emily Wilding Davidson*. London: The Women's Press.
- Stanley, Liz. 1990a. 'Doing ethnography, writing ethnography'. *Sociology* 24:617-27.
- Stanley, Liz (ed.) 1990b. *Feminist Praxis: Research, Theory and Epistemology in Feminist Sociology*. London: Routledge.
- Stanley, Liz. 1992. *The Auto/Biographical I: Theory and Practice of Feminist Auto Biography*. Manchester: Manchester University Press.
- Stanton, Domna (ed.) 1984. *The Female Autography: Theory and Practice of Autobiography from the 10th to the 20th Century*.
- Steedman, Carolyn. 1991. *Childhood, Class and Culture in Britain: Margaret McMillan 1860-1931*. London: Virago Press.
- Thomas, W. I. and Znaniecki, Florian. 1918-1920. *The Polish Peasant in Europe and America*. New York: Dover Publications (First edition, 5 volumes).

BAUDRILLARDOVO ZAPELJEVANJE ŽENSKE Vprašanje subjekta in subjektivitete pri feminizmu in postmodernizmu

Povzetek. *Tekst se ukvarja z odnosom med feminizmom in postmodernizmom, predvsem z vidika konceptov (spolne) 'enakosti' in 'razlike', ki pomembno oblikujejo pomen subjekta na ontološki ravni. Izpostavljen je predvsem problem postmodernističnega odnosa do spola kot pomembne dimenzije družbene realnosti ter s tem odnosa do feminizma. Do spola imajo teoretiki postmodernizma dvojen odnos. Bodisi da to dimenzijo izpuščajo iz analize ali pa jo obravnavajo izrazito ideološko, z izhodišči, ki bi jim lahko pripisali modernost prepleteno z 'romantičnimi' elementi. V pričujočem tekstu je kot primer analizirana Baudrillardova teorija 'zapeljevanja'. Skozi analizo razvoja feminizma drugega vala se izkaže pomanjkljiva utemeljenost te teorije predvsem zaradi uporabe tipično modernih monolitnih kategorij, kot so 'ženska', 'moški', 'feminizem', ki jih Baudrillard postavlja v 'odnose nasprotovanja'.*

Ključni pojmi: *feminizem, postmodernizem, subjekt, subjektiviteta, (spolna) enakost in razlike, Baudrillard, teorija 'zapeljevanja'.*

I

V devetdesetih se o relacijah med postmodernističnimi in feminističnimi teoretskimi perspektivami v družboslovju kar pogosto govori in piše, kar kaže na aktualnost teme in očitno potrebo po iskanju njihovih skupnih točk, razhajanj, predvsem pa na potrebo po kritični osmislitvi perspektiv znotraj obeh linij. Na tem mestu bomo na kratko izpostavili glavne točke, ki feminizem in postmodernizem vežejo in ločujejo. Pri tem naletimo na precejšnjo težavo, kajti tako feminizem kot postmodernizem (pri čemer na tem mestu pri obeh mislimo zgolj na družboslovne teoretske perspektive) težko pojmovno zajamemo in poiščemo njima lastni opredelitvi. Definiranje zaradi kompleksnosti, ki je tolikšna, da oznaki – feminizem, postmodernizem – komaj še uspeta zajemati to, kar naslavljata, postane problem, ki se kaže nerazrešljiv, definicije pa nemogoče.

Določitev glavnih ločnic in skupnih točk feminizma in postmodernizma omejuje vrsta problemov, ki so povezani s kompleksnostjo obeh teoretskih tokov. Tako

* Mag. Alenka Švab, dipl. sociologinja, brez zaposlitve.

lahko na primer rečemo, da je obema skupna kritika razsvetljenskih vrednot, hkrati pa se izkaže, da to ne drži povsem, saj je feminizem vendarle na eni strani res kritičen do razsvetljenske pozicije skozi prizmo spolne dimenzije, na drugi strani pa je moderen emancipatorni projekt. S tega vidika postane neposredno predmet postmodernistične kritike na račun spolne enodimenzionalnosti, esencializma.

Znotraj obeh teoretskih tokov obstaja izredna raznolikost pozicij. Za *feminizem* bi lahko dejali, da ga je danes povsem nemogoče razumeti pod istimi predpostavkami, kot ga je bilo mogoče konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let. Če je bilo v prvih letih feminizem drugega vala mogoče razdeliti v liberalni, radikalni, socialistični, marksistični, je v devetdesetih ta 'klasifikacija' povsem neuporabna¹. Terminologija, vzeta iz politične teorije, ki so jo sicer ravno zaradi moškosrediščnosti s strani takratnega feminizma močno kritizirali, je bila precej politično (aktivistično) orientirana. Politična dimenzija je imela znotraj feminizma dominantno vlogo glede na teoretično produkcijo, če feminizem lahko označimo z njegovo dvojno identiteto – feminizem kot emancipatorni projekt in feminizem kot kompleks različnih teoretskih pozicij. Danes so relacije med teorijo in politiko znotraj feminizma močno spremenjene, politični emancipatorni naboj pa je že povsem drugače in drugam usmerjen, predvsem pa je močno razpršen. Feminizma tako danes ne moremo več razumeti monolitno in najbolj vroče feministične razprave se osredotočajo ravno na vprašanje, ali naj teorija še služi feminističnim političnim interesom (emancipacija žensk) po tako korenitih spremembah kot je 'razgradnja' ontološke osnove feminizma – enotnega ženskega subjekta. Ta je predvsem s psihoanalitsko refleksijo povzročila spremembo razmerij med feministično teorijo in prakso.

Postmodernizem prav tako sestavljajo zelo raznolike pozicije (Flax 1990b) in lahko bi rekli, da je v tem primeru še težje določiti meje kot pa pri feminizmu, ki ima vsaj splošno izhodiščno točko - spol. Nasprotno pa postmodernizem združuje pozicije, ki si med seboj močno nasprotujejo (Butler 1992, 4)². Kljub temu lahko v takšni različnosti najdemo nekaj skupnih izhodiščnih točk: kritika sodobne zahodne kulture, konstrukcija znanja (vedenja), zgodovina in kriza filozofije, konstrukcija moči, koncepti subjektivitete, način konceptualizacije razlike (Flax 1990b, 1988).

Opisani kompleksnosti in raznolikosti pozicij ustrezajo tudi relacije med obema tokovoma. Med feminističnimi premisleki najdemo tako zagovor postmodernizma (Nicholson, Haraway, Flax) kot njegovo najostrejšo kritiko oziroma vsaj skepticizem (Hartsock, Bordo, Benhabib), hkrati pa tudi postmoderniste lahko razdelimo na tiste, ki jim feminizem predstavlja eno od najnevarnejših oblik velike zgodbe (Baudrillard) ter na tiste, ki v njem vidijo postmodernistične nastavke in

¹ Več o problemih definiranja feminizma glej Stanley, Wise (1993), str.48-51.

² V literaturi o postmodernizmu najdemo zelo različne opredelitve: od enačenja postmodernizma s poststrukturalizmom, francoskega feminizma, do prištevanja posameznih teoretikov v postmodernistični krog – tu so najpogostejše naštetí Derrida, Foucault, Deleuze, Kristeva, Irigaray, Cixous, Lyotard, Baudrillard, Rorty idr.

mu ne napovedujejo le preživetja v postmoderni, ampak mu celo obetajo prosperiteto (Rojek).

Ob natančnejšem premisleku lahko rečemo, da feministične in postmodernistične pozicije združuje samo en sklop tematik, ki se nanašajo na kritiko razsvetljenskih vrednot, moderne filozofije, Razuma in njegovih atributov (npr. univerzalnost), modernega razmišljanja (Flax 1990a; Fraser, Nicholson 1990; Grant 1993; Sjørup 1994; Van Vucht Tijssen 1990). Hkrati moramo dodati, da se tudi v teh točkah močno razlikujejo. Medtem ko postmodernisti kritizirajo razsvetljenstvo in njegove glavne ideje na splošno, je feministična izhodiščna točka bolj specifična – spol – kar pomeni, da feministične perspektive večinoma gledajo skozi očala družbene kategorije 'spola'.

Polg glavne distinkcije velja omeniti, da je feministične perspektive nujno ločevati tudi glede njihove 'modernosti'. Tako jih lahko razdelimo vsaj na moderne in post-moderne perspektive, pri čemer so moderne feministične perspektive moderne do enake mere kot katera koli druga pozicija, ki ji v odnosu do postmodernih pripišemo modernost. Ko torej iščemo skupne točke feminizma in postmodernizma, moramo feministične perspektive obravnavati ločeno, kot modernistične in postmodernistične. Z vidika teh delitev se odnosi med feminizmom in postmodernizmom zrcalijo kot *dvojni* – kot obojestranska kritika in strinjanje, pri čemer se postmodernistične kritike največkrat osredotočajo prav na kritiko feminističnih ambicij po legitimaciji feminizma in realizaciji emancipatornih potencialov. In obratno, (modernistične) feministične kritike postmodernizma se največkrat ustavijo pri problemu relativizma pri postmodernističnih perspektivah, nemožnosti enotne politične akcije, pri izgubi izhodiščne točke – spola, predvsem pa pri postmodernistični ignoranci dimenzije spola³.

II

Da bi pojasnili osnove relacij med feminizmom in postmodernizmom, moramo narediti ekskurz v razvoj feminizma drugega vala. Zdi se, da se je feministična problematizacija družbene kategorije spola v obliki feminizma drugega vala razvijala skozi tri delno sukcesivne faze, vsaj kar se tiče razprav o ontološki osnovi feminizma.

V *prvem obdobju*, v šestdesetih in nekje do sredine sedemdesetih let, je, kot že rečeno, prevladovala politična dimenzija feminizma, teoretske refleksije pa so se ji podrejele. Ontološko osnovo je označeval koncept modernega subjekta. Feminizem kot gibanje, ki je izpostavilo spol kot pomembno dimenzijo družbene realnosti, je pod pritiskom političnega diskurza 'zahteval' tovrstno ontologijo v dveh smereh. Najprej v smeri predpostavke enotnega modernega subjekta kot predpogoja za realizacijo emancipacije, in drugič kot problematizacija odnosa razlike 'moški-ženska' (ločevanje glede na spol). Na tem mestu se konceptualizira osnovni problem, ki razvija interne feministične diskusije v problemu enakosti in

³ Ekstenzivni izbor tekstov na to temo najdemo v knjigi *Feminism and Postmodernism* (Nicholson, ed.), 1990, Routledge, New York, London, ter v Flax, 1992.

razlik(e) vse do danes. Bolj natančno, feministične refleksije so se v prvi fazi drugega vala orientirale v probleme razmerij 'moški-ženska' skozi koncepte zatiranja, moči, patriarhata itd., s čimer so se oblikovali nastavki za razprave o enakosti in razlikah v spolnih razmerjih. Nastavke takratnih razprav lahko zasledimo v obliki dileme glede enakosti med moškim in žensko skozi vprašanje 'ali so ženske enake moškim ali pa različne od njih'. Liberalno orientirani pogledi znotraj feminizma se tu zavzemajo za enakost med spoloma, radikalni pogledi pa za spolno razliko. Enotni subjekt (ženski in moški - prvi kot objekt zatiranja, drugi kot gibalno zatiranja) obstaja pri tem monolitna kategorija oziroma konstrukt, ki napaja emancipatorne potencialne.

Glavno vprašanje, s katerim so se feministke v tistem času ukvarjale, je bil torej problem enakosti/razlike v odnosu do nasprotnega spola. Tiste, ki so vztrajale pri razlikah v tem kontekstu, npr. radikalne feministke, so največkrat uporabljale 'biološke' argumente - biološke razlike med spoloma so bile osnovno izhodišče. Eden iz vrste primerov je teorija Luce Irigaray⁴. V to skupino prištevamo še tiste feministke, ki argumentirajo spolno razliko na podlagi predpostavk o tem, da ženske posedujejo posebno moralo in sposobnost za skupnost (Snitow 1990:24)⁵. Na drugi strani liberalne feministke uporabljajo argumente o družbeni konstrukciji razlik med spoloma in iz tega izpeljujejo ideje o možnosti izbrisanja bioloških razlik za doseg enakosti med spoloma (Snitow 1990:24).

Drugo obdobje v zgodovini feminizma drugega vala je pomenilo prehod k dekonstrukciji enotnega ženskega subjekta. Označuje ga interna kritika enotnega ženskega subjekta, ki se osredotoča predvsem na razlago 'neuspeha' realizacije feminističnega emancipatornega projekta in ciljev, ki so jih zastavile feministke v prvem obdobju. Sistemski (politični) prijemi na osnovi globalizacije spolnega zatiranja so se izkazali za neučinkovite, kot nekakšna farsa, in ne naslavljajo vseh žensk, vsaj na enak način ne. Konkretno se preboj zgodi s t.i. 'voices from the margins' - na primer s črnim feminizmom, ki bele feministke, večinoma pripadnice srednjega razreda, sooči z neuresničljivostjo feminističnih emancipatornih potencialov. "Privilegirane feministke so v večini nesposobne govoriti z, za in o različnih skupinah žensk, ker ali ne razumejo povezanosti med spolnim, rasnim in razrednim zatiranjem ali pa tovrstnega zatiranja ne jemljejo resno. Feministične analize se osredotočajo zgolj na analizo spola in tako ne ponujajo trdne osnove, na kateri bi lahko gradile teorijo" (Hooks 1984,14).

S sprožitvijo tovrstne notranje diferenciacije oziroma bolje rečeno s prepoznanjem diferenciacije, se je izkazala potreba po upoštevanju vrste družbenih dimenzij, ki

⁴ To trditev moramo razumeti le na splošno, saj tudi znotraj tega "tabora" obstajajo pomembne razlike. Luce Irigaray izhaja iz ideje, da znotraj kapitalistične družbe obstaja le en subjekt - moški, medtem ko je ženska kot subjekt manjkajoča, ne obstaja. Da bi se realizirala spolna razlika, je po njenem potrebna revolucija v mišljenju in etiki (Irigaray, 1992:166). Za razliko od Luce Irigaray, (nekateri) ostale radikalne feministke pozicionirajo spolno razliko znotraj kapitalistične družbe. V tem kontekstu teorija Luce Irigaray na prvi pogled izgleda celo kot anti-feministična, saj njena pesimističnost implicira težavnost, če ne celo nezmožnost sprememb s feminističnimi "prijemi".

⁵ Najbolj znan primer je Carroll Gilligan s knjigo "In a Different Voice" (1982), eden novejših tovrstnih primerov pa je knjiga "Women and Moral Identity" Elizabeth Porter (1991).

vstopajo v odnose s kategorijo spola: družbenega razreda, rase, etnične pripadnosti, spolne orientacije, starosti itd.

To drugo fazo bi lahko označili tudi kot premik v razmerju med politično in teoretično dimenzijo feminizma. Če je zaznati v prvi fazi politično predimenzioniranost, se sedaj dogodi premik v 'dobro' teorije, predvsem z vstopom psihoanalize. Pionirsko delo tu opravi Juliett Mitchell z zagovorom Freuda⁶, sledi pa cela vrsta feminističnih psihoanalitskih refleksij, ki z razgradnjo enotnega subjekta načno ontološko osnovo feminizma. V angleškem kontekstu je najbolj znan krog pri reviji *f/m*, predvsem z Elizabeth Cowie in Parween Adams, s konceptualizacijo seksualnega razcepa (*sexual division*)⁷ in seksualne razlike (*sexual differences*). Vse te spremembe razmerij se seveda ne zgodijo brezkonfliktno, ravno nasprotno, šele sedaj priplava na dan do tedaj potlačeno konfliktno razmerje med teorijo in prakso. Reakcije na teoretska izpodbijanja 'prakse' se kažejo v obsodbah teoretičark akademske abstrakcije, ki naj bi s konkretnimi problemi zatiranja naj ne bi imele nobene zveze (Jalušič 1988).

Te obtožbe (vsaj danes) ne delujejo več prepričljivo, ampak reflektirajo notranje probleme feminizma skozi sedemdeseta leta ravno zato, ker so med konkretnimi problemi iz feministične prakse najbolj izstopali prav problemi z monolitno kategorijo 'Ženska'. Problemi so torej prihajali iz prakse, s strani žensk 'z margine', teorija pa jih je le reflektirala in ne obratno.

Tretje obdobje bi lahko označili z več spremembami in aktualnimi vprašanji. Najprej gre za stabilizacijo razmerja med feministično teorijo in prakso. Od druge faze jo lahko ločimo predvsem po tem, da so nekatera dela (npr. Anne Yeatman 1991a,b) poskušala tudi v kontekstu spoznanja o nemožnosti obstoja Feminizma in realizacije emancipatornega projekta najti prostor tudi za novo osmislitev političnega. Gre za nove poizkuse so-bivanja politike in teorije.

Bistveno bolj pomembne spremembe pa se dogodijo na ontološki ravni z razpravami o enakosti in razlikah. Kljub razgradnji enotnega ženskega subjekta v drugi fazi se problem enakosti oziroma razlik v marsičem ni razrešil. Lahko bi rekli, da je do razgradnje prišlo le na ženski strani, 'moški subjekt' pa je še kar nekaj časa ostal neproblematiziran, pod predpostavko globalnega spolnega zatiranja. V tem kontekstu feministične analize ne bi smele slediti esencialističnim predpostavkam, ki "izenačujejo naravo 'moškosti' s problemom moške moči nad ženskami" (Segal 1993,101).

Šele zadnja leta, najbolj intenzivno pa v devetdesetih, se pojavi (feministična) literatura, ki se ustavi tudi pri tem problemu, v obliki študij o moškosti, predvsem razlikah med moškimi. Spekter tem je tu zelo širok in sega od vprašanja spolne identitete do vloge moških v družini. S tem se podirajo stereotipi, predvsem pa se presega vrsta modernih binarnih ekskluzionističnih razmerij, kot so na primer aktivno-pasivno, moški-ženska, objekt-subjekt itd.

⁶ *Feminism and Psychoanalysis*, 1976.

⁷ *Seksualni razcep označuje biološke razlike, seksualne razlike pa družbeno konstrukcijo na osnovi seksualnega razcepa (Adams, 1988).*

V kontekstu feminističnih diskusij o enakosti in razlikah je v devetdesetih tako prišlo do pomembnega presejanja dualistične percepcije. In če so v prvem obdobju feministke sicer kritizirale binarne konstrukcije kot seksistično moške, so paradoksalno še nekaj časa ostale znotraj njih. Kritizirale in zavračale so namreč le tiste dualizme, ki so bili funkcionalni (moški-ženska, subjekt-objekt, aktivno-pasivno) za kritiko družbe z vidika spolnega zatiranja. Obenem pa so se ujele v osnovno dualistično razmerje 'enakost-razlika'. Dilema, na katero stran tega para se postaviti, se je tako izkazala kot ontološka rdeča nit v veliki zgodbi feminizma drugega vala in šele v zadnjih letih so se pojavile rešitve v obliki presejanja tega dualizma (na primer Minow 1990; Scott 1990). Rešitve se torej nakazujejo v presegu dualističnega razmerja po logiki 'ali-ali' ter v analizi "vrst izključenosti - hierarhij, konstrukcije hierarhij in zavrnitev ultimativne 'resnice'" (Scott 1992,16).

Razdelitev feminizma v tri obdobja v tem tekstu se delno prekriva z razdelitvijo feminizma na dve obdobji v 70-tih in 80-tih letih (v Jalušič 1992, 128). Vlasta Jalušič razdeli feminizem drugega vala v fazo boja za enakost in jo označi za izrazito "družbenostno" v smislu osredotočenja na spremembe družbenih okoliščin in "radikalno" s premeščanjem meje med zasebnim in političnim. *Druga faza boja za razlike* se osredotoči na individualno raven, na psihično konstitucijo ženskosti (Jalušič 1992,128).

Na tem mestu prav tako govorimo o prvi fazi kot o "družbenostni", predvsem pa kot o politični, saj so se pretenzije po spremembah v družbi manifestirale kot izrazito politične tako v političnih aktivnostih, terminologiji in političnih parolah (kot je "Personal is political" ipd.). Na ravni razprav o enakosti in razlikah pa se pokaže prepletanost teh dveh nocij in ju zato ne bi mogli ločiti na dve dosledno ločeni fazi. Lahko bi rekli, da v obeh (oziroma vseh treh) fazah najdemo tovrstne teme, le da je tema 'enakosti' najbolj intenzivna v prvi fazi. Razlog za to lahko najdemo v močni identifikaciji s politično dimenzijo feminizma. Razprave o 'razlikah' pa so, kot rečeno, prisotne ves čas, saj gre za ontološki problem. V prvem obdobju skozi radikalni feminizem na nivoju relacije 'moški-ženska', v drugem skozi razgradnjo koncepta enotnega ženskega subjekta in k preusmeritvi analitične pozornosti na 'individualno' - v subjektiviteto, kar se ujema z drugim obdobjem, ki ga navaja Vlasta Jalušič, pa tudi s tretjim obdobjem, ki se med drugim loči od prejšnjega po tem, da razgradi še koncept enotnega moškega subjekta. S tem šele pride do premika k analizi subjektivitete. Lahko bi celo trdili, da je feminizem realiziral premik stran od sistemske ravni z družbeno-kritično pozicijo in ambicijami po družbenih spremembah na individualno raven, ki se osredotoči na analize subjektivitete. Če je bil na 'sistemski' ravni potreben in funkcionalen enoten subjekt kot predpogoj realizacije družbenih sprememb, pa na individualni ravni le-ta postane 'odvečen'.

V kontekstu sprememb v feminizmu drugega vala je torej potrebno razmišljati o razmerjih med feminizmom in postmodernizmom. V tej zvezi se izkaže vsaj dvoje. Najprej, s pozornostjo do 'spola' je feminizem presešel postmoderniste, ki po večini ostajajo slepi za pripoznanje 'spola' kot "osnovnega in konstitutivnega v sodobni zahodni kulturi" (Flax 1990b, 209). In drugič, sicer redka postmodernistična stališča v zvezi z družbeno konstrukcijo spola so izrazito ideološka in

paradoksalno, utemeljena na izrazito 'modernej' osnovi. Eden od primerov je teorija 'zapeljevanja', ki jo je razvil Jean Baudrillard.

III

Baudrillard je svoje poglede na nasprotni spol in na feminizem najbolj eksplicitno razvil v svojem delu "Seduction" (1990). Osnova njegovega razmišljanja je spolnost, ki je moška in predstavlja subjekt (Baudrillard 1990, 6). Subjekt je tisti, ki mora biti zapeljan, medtem ko je (bila) ženska (feminine) zmeraj nekje drugje in predstavlja zapeljevalko, manjkajočo dimenzijo (ibidem, 67). Kot opazi Sadie Plant, je za Baudrillarda zapeljevanje zagotovilo meje med nič in nekaj, to je med smrtjo in življenjem (Plant 1993) in je torej generator vsega: "Dokler je mogoče zapeljevanje, mora obstajati subjekt, ki je zapelj(ev)an" (Baudrillard 1990,6).

Na konceptu zapeljevanja, ki je konvencionalno urejeno in obstaja že od nekdaj (ibidem, 7), Baudrillard utemeljuje tudi svojo kritično pozicijo do feminizma. Feminizmu očita, da ni nikoli uspel soočiti zapeljevanja in falocentrične strukture in zapeljevanju vedno dodeljuje negativne konotacije - prostitucijo in podložništvo (ibidem, 8). Z njegovimi besedami, "(feministke) ne razumejo, da zapeljevanje predstavlja vladanje simboličnemu univerzumu, moč pa pomeni le vladanje realnemu univerzumu. Suverenost zapeljevanja je neprimerljiva s posedovanjem politične ali seksualne moči" (ibidem). Feminizem za Baudrillarda tako pomeni motnjo omenjenega reda, destrukcijo in napako.

Koncept zapeljevanja pade na več točkah njegove argumentacije, ne s pozicije zagovora feminizma, ki je daleč preveč kompleksno, da bi ga lahko branili v enem kosu, temveč v sami logiki njegovih argumentov - na ravni razumevanja 'zapeljevanja' in na ravni kritike feminizma.

Pri konceptu 'zapeljevanja' se zdi, da argumenti ne zdržijo tam, kjer spregledajo, da se oba spola oblikujeta v kontekstu specifične socialne konstrukcije realnosti, v 'realnem univerzumu', ki se, kot Baudrillard sam pove, podreja zakonu moči, zakonu moške dimenzije. Hkrati s tem tudi povemo, da zapeljevanje, ki po Baudrillardu predpostavlja "ritualni red, spolnost in željo, naravni red" (Baudrillard 1990, 21), ne more obstajati kot naravno, od nekdaj dano, konstantno in kontinuirano, nespremenljivo, neodvisno od družbenih sprememb. Pozicioniranje 'ženske' zunaj realnega univerzuma zato v tej luči ostane nerazumljivo in nejasno, saj nima določljive osnove, zgodovinskega izvora. Baurillardu tu manjka argument ravno na najpomembnejši točki - pri pojasnjevanju vira in razlogov kreacije 'zapeljevanja'. Argument, da omenjeno razmerje in odnosi 'moški-ženska' obstajajo 'že od nekdaj', namreč ne deluje prepričljivo. Ravno nasprotno, videti je kot, da je prepleten z 'romantično' dimenzijo, ki pozicionira oba spola na nespremenljivi in naravni mesti, s katerih nobeden od njiju ne more izstopiti.

Še bolj pozorno branje pokaže avtorjevo kar ideološko pripisovanje 'zapeljevanja' 'ženskemu subjektu'. Za njim pa se skriva zagovor moškega subjekta. Baudrillard ne brani 'zapeljevanja' kot takega, ampak moški subjekt, da mu ne bi umanjkal generator procesa - ženska. Zato tudi feminizem predstavlja grožnjo zapeljevanju in s tem hkrati grožnjo preživetju subjekta. Baudrillard se boji situaci-

je, ko bi ženske lahko komunicirale na subjektu (moškemu) nerazumljiv način, kar je izraženo v razmišljanju o histerični ženski, "ki se igra s signali, ne da bi jih delila z drugimi. Kot da bi hotela prilagoditi celoten proces zapeljevanja samo zase" (Baudrillard 1990,120).

Prav tako je na več mestih mogoče izpodbijati pojmovanje subjektivitete pri Baudrillardu. Tako kot večina ostalih teoretikov postmodernizma⁸ razume subjektiviteto (paradoksalno!) v kontekstu monolitnih kategorij 'ženska' in 'moški', ki ju postavi v razmerje nasprotovanja s predpostavko notranje nediferenciranosti. Razlike obstajajo zanj le med spoloma, kar je jasno razvidno iz dualne definicije *moškega*, ki je subjekt, ki naj bi bil zapelj(ev)an, gospodar realnega univerzuma ter njemu nasprotne definicije ženske, ki je manjkajoča dimenzija, namenjena, da zapeljuje, vladarka simboličnega univerzuma (Baudrillard 1990). Razlika/različnost je tu razumljena izključujoče - različen/na pomeni biti eno ali drugo, biti enak/a pa pomeni biti isti/a. Univerzalnost, ki jo Baudrillard pripisuje kategoriji zapeljevanja, tako ne loči dimenzij diferenciacije kot so rasa, razred, starost, spolna orientiranost in vnaprej predpostavlja heteroseksualen odnos. V tem kontekstu lahko njegovo pisanje implicira tudi intepretacijo, v kateri se homoseksualnost zrcali kot nemogoč odnos. Moški, na primer, če striktno sledimo Baudrillardu, niso sposobni zapeljevanja ali pa gre v tem primeru za nenormalen in nemoralen odnos (!?). S tem se omenjena monolitna percepcija postavi nasproti postmodernistični kritiki 'lažnega' enotnega subjekta, pa tudi feminističnim perspektivam, ki spol razumejo kot neoznačljivo polje razlik, "ki jih ne moremo totalizirati ali posplošiti z deskriptivnimi kategorijami identitete, ampak ga razumemo kot mesto permanentne odprtosti" (Butler 1992).

Vprašamo se lahko tudi po poziciji, ki jo Baudrillard zavzema kot pisec. Postavi se na pozicijo, s katere pretendira na upravičenost in univerzalno resničnost svojega modela pred-definiranih kategorij 'moški', 'ženska'. Hkrati spregleda tudi izvor svoje terminologije. Ko dodeljuje vloge moškemu in ženski, namreč 'pozabi', da obema dodeli vlogo 'vladarja' in 'vladarke', s čimer predpostavi tudi hegemonijo ter relacije moči, ki pa so vzete iz 'realnega univezuma'. Razmerja moči so, kot sam pravi, postavljena v realni svet (zapeljevanje pa v 'simbolni univerzum') (Baudrillard 1990, 8) in jih očitno ne moremo zvesti na simbolni svet. Čemu je torej ženska 'vladarka' simbolnega univerzuma, če v tem svetu moč ne obstaja? Prav tako se lahko vprašamo, od kod Baudrillardu kreacija pomenov 'simbolnega', če ne iz realnega sveta. Na tej točki sicer ne moremo Baudrillarda 'obtožiti napačnosti' njegovih predpostavk, lahko pa mu očitamo pomankljivo argumentacijo že v samih izhodiščih teorije 'zapeljevanja'.

Baudrillard zavzema kritično pozicijo do *feminizma* na enak način kot pri razumevanju subjekta - kot monolitno moderno gibanje nasploh, in ne definira posebej konceptov, ki bi se mu zdeli problematični. Ker pa so feministični koncepti notranje diferencirani vsaj vzdolž konceptov enakosti in razlik(e), se lahko vprašamo, kakšen feminizem Baudrillard sploh kritizira. Odgovor smo nakazali vsaj delno skozi opis razvojne poti feministične teorije. Tako postane jasno, da je

⁸ Predmet analize so Rorty, Foucault, Derrida, v Flax 1990b.

predmet njegove kritike zgolj tisti feminizem, ki ga je mogoče združiti v skupino 'feministk enakosti' – torej liberalne struje znotraj feminizma, ki se zavzema za enakost med moškim in žensko. Baudrillard liberalne feministične ideje posploši na celotno gibanje in ga a priori predstavi kot 'napačno' gibanje, ki ne vzdrži njegove razlage zapeljevanja in bistva spolnih razlik na ravni 'moški-ženska'. Feminizem se mu zdi destruktiven boj za pravice žensk, ogrožajoč pri tem moške pravice in univerzalni red razlik med spoloma, vpetene v kompleksen, od nekdaj obstoječ sistem zapeljevanja. Na tem mestu se Baudrillardovo razumevanje feminizma kaže kot pogost primer posplošenega postmodernističnega pogleda na feminizem kot emancipatorni projekt, ki se pretenciozno v imenu "Ženske" bori za prepoznavanje te kategorije kot subjekta.

Omejenost tovrstne percepcije feminizma je očitna vsaj na dveh mestih. Najprej kot pogost primer t.i. "revolucionarne interpretacije feminizma" (Jalušič 1992,126), ki feminizem dojema kot enotno, homogeno in predvsem množično gibanje (ibidem). "V tej interpretaciji je revolucionarno prav investiranje želje v enoten ženski subjekt, ki bi moral biti podlaga za konstituiranje 'podrejenega spola' kot homogene skupine, s čimer bi vse ženske postale potencialne feministke. Ugotavljanje uspešnosti ali neuspešnosti tako pojmovanega feminističnega projekta je potem odvisno od stopnje realizacije predpostavljene enotnosti, kar je podobno želji proletarskega revolucionarnega diskurza, da bi vsi ljudje postali delavci" (Jalušič 1992,126). Baudrillard očitno tako kot vsi ostali teoretiki (vključno s feministkami, ki so uporabljale konstrukt enotnega ženskega subjekta) ostane na tej ravni brez poprejšnjega kritičnega premisleka. Pri vsej skepsi, ki jo premore skozi artikulacijo svoje 'kritične teorije', se ravno v izhodiščnih točkah nevprašljivo naslanja na najbolj ideološko definicijo feminizma, ki so jo tudi feministke s samokritičnostjo že presegle.

Na drugem mestu je razvidno, da 'monolitna' revolucionarna interpretacije ne vzdrži ravno zaradi sprememb znotraj feminizma. Feminizem je bil, vsaj v svoji prvi fazi drugega vala, na eni strani 'velika zgodba' s pretenzijo po legitimizaciji v Lyotardovem pomenu (Lyotard 1991), oziroma razsvetljenjski emancipatorni projekt. Kot tak je predpostavljal notranjo monolitnost in uglašenos preko konstrukta enotnega ženskega subjekta kot 'sine qua non' ženske emancipacije. Po drugi strani pa predstavlja pomembno kritiko razsvetljenstva preko osredotočenja na spol kot pomembno dimenzijo v družbenih odnosih in kot vir ženskega zatiranja. S tem dobi feminizem poseben status kot 'velika zgodba' posebne vrste, saj se je uspel transformirati skozi spremembe na ontološki ravni in ostane "poleg psihoanalize in postmodernizma eden od najpomembnejših teoretskih tokov danes" (Flax 1990b).

In če se na koncu vprašamo po tem, kaj nam Baudrillard vendarle ponuja, ugotovimo, da ravno to, kar je ponujal feminizem še v obdobju 'politične predimenzioniranosti'. Ponuja namreč emancipacijo, razlika pa je le v mestu emancipacije – feministke jo umestijo v 'realno', Baudrillard pa v 'simbolno'. V obeh primerih pa gre za 'zapeljevanje' Ženske.

LITERATURA

- Adams, Parween. 1988. "Zapis o razločku med seksualnim razcepom in seksualnimi razlikami", *Problemi*, št.3.
- Baudrillard, Jean. 1990. *Seduction*, New World Perspectives, Culture Texts Series, Montreal.
- Baudrillard, Jean. 1996. "Plastic Surgery for the Other", v: *Theory - družboslovna revija na INTERNET-u* (http://www.ctheory.com/a33-plastic_surgery.html).
- Butler, Judith. 1992. "Contingent Foundations: Feminism and the Question of 'Postmodernism'", in: J. Butler, J. W. Scott (eds.), *Feminists Theorize the Political*, Routledge, New York, London.
- Flax, Jane. 1990a. "Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory", in: L. J. Nicholson (ed.), *Feminism/Postmodernism*, Routledge, New York, London.
- Flax, Jane. 1990b. *Thinking Fragments - Psychoanalysis, Feminism, and Postmodernism in Contemporary West*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford.
- Flax, Jane. 1992. "The End of Innocence", in: J. Butler, J. W. Scott (eds.), *Feminists Theorize the Political*, Routledge, New York, London.
- Fraser, Nancy, Nicholson, Linda. 1990. "Social Criticism Without Philosophy: An Encounter Between Feminism and Postmodernism", in: Nicholson (ed.), *Feminism/Postmodernism*, Routledge, New York, London.
- Grant, Judith. 1993. *Fundamental Feminism - Contesting the Core Concepts of Feminist Theory*, Routledge, New York, London.
- Hooks, Bell. 1984. *Feminist Theory - From the Margins to the Centre*, Southend Press, Boston.
- Irigaray, Luce. 1992. "Sexual Difference", v: Whitford (ed.), *The Irigaray Reader*, Blackwell, Oxford.
- Irigaray, Luce. 1993. *Je, Tu, Nous - Toward a Culture of Difference*, Routledge, New York, London.
- Jalušič, Vlasta. 1988. "Nemogoča ženska", *Problemi*, No.3, Ljubljana.
- Jalušič, Vlasta. 1992. *Dokler se ne vmešajo ženske*, Krt, Ljubljana.
- Liotard, Francois Jean. 1989. "One of the Things at Stake in Women's Struggles", in: A. Benjamin (ed.), *The Lyotard Reader*, Basil Blackwell, Oxford UK, Cambridge USA.
- Liotard, Francois Jean. 1991. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Manchester University Press, Manchester.
- Minow, Martha. 1990. "Adjudicating Differences: Conflicts Among Feminist Lawyers", in: M. Hirsch, E. Fox Keller (ed.), *Conflicts in Feminism*, Routledge, New York, London.
- Plant, Sadie. 1993. "Baudrillard's Woman: the Eve of Seduction", in: Ch. Rojek, B. S. Turn (eds.), *Forget Baudrillard?*, Routledge, London, New York.
- Porter, Elizabeth. 1991. *Women and Moral Identity*, Allen & Unwin, Australia.
- Scott, Joan W. 1988. *Gender and the Politics of History*, Columbia University Press.
- Scott, Joan W. 1990. "Deconstructing Equality Vs. Difference: Or, the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism", in: M. Hirsch, E. Fox Keller (eds.), *Conflicts in Feminism*, Routledge, New York, London.
- Scott, Joan W. 1992. "'Experience'", in: J. Butler, J. W. Scott (eds.), *Feminists Theorize the Political*, Routledge, New York, London.
- Segal, Lynne. 1993. "Premiki: ženske studije in prihodnost feminizma" ("Moving On: Women Studies and the Future of Feminism"), v: E. D. Bahovec (ed.) *Od ženskih študij k feministični teoriji (From Women Studies to Feminist Theory)*, CKZ, Ljubljana.
- Sjorup, Karen. 1994. "A Sociological Concept of Gender in Postmodern Society", *History of European Ideas*, Nos.4-6.
- Snitow, Ann. 1990. "A Gender Diary", in: M. Hirsch, E. Fox Keller (eds.), *Conflicts in Feminism*, Routledge, New York, London.

- Stanley, Liz, Wise, Sue. 1990. "Method, Methodology and Epistemology in Feminist Research Processes", in: L. Stanley (ed.), *Feminist Praxis: Research, Theory and Epistemology in Feminist Sociology*, Routledge, London, New York.
- Van Vucht Tijssen, Lieteke. 1990. "Women between Modernity and Postmodernity", in: B. S. Turner (ed.), *Theories of Modernity and Postmodernity*, SAGE Publications, London, Newbury Park, New Delhi.
- Yeatman, Anna. 1991a. "Postmodern Critical Theorizing: Introduction", *Social Analysis*, Special Issue - "Postmodern Critical Theorizing", The University of Adelaide, Australia.
- Yeatman, Anna. 1991b. "Postmodernity and Revisioning the Political", *Social Analysis*, Special Issue - "Postmodern Critical Theorizing", The University of Adelaide, Australia.

RAZUMEVANJE VLOGE SUBJEKTA V PROCESU RAZISKOVANJA JAVNEGA MNENJA

Povzetek. Posebnost javnomnenjskih raziskav je, da anketni intervju razumemo kot specifično vrsto konverzacije oziroma kot socialno aktivnost med ljudmi, ki se ne poznajo, zato ta odnos urejajo splošna pravila. Nasprotno pa participacijo v odnosu določajo specifična metodološka pravila. Respondent s tem, ko privoli v intervju, sprejme posebno obliko socialne interakcije – soglaša, da bo sodeloval v raziskavi, katere dokončne cilje ne pozna, to pa od respondenta hkrati zahteva upoštevanje raziskovalčevih navodil. Seveda pa rigorozno upoštevanje navodil samo po sebi ne odpravi metodoloških problemov. Z respondentove perspektive namreč ni dovolj semantično razumevanje raziskovalčevih napotkov. Respondent mora oblikovati presežek pomena njemu dostopnih informacij. Predpostavka je, da informacije, ki jih uspe izluščiti iz pogovora z anketarjem, razbrati iz ankete, dešifrirati s pomočjo modalitet, uporabi pri konstrukciji odgovora kot vsako drugo informacijo. V tem smislu se moramo posloviti od prepričanja, ki pojmuje instrument kot nevtralen stimulus, ki izzove reakcije, ki jih v nadaljevanju raziskovalci samo še objektivno beležijo. Slednje velja še toliko bolj, če je abstraktnost problematike visoka in na ta način stopa v ospredje respondentova psihična in simbolna strukturiranost.

Ključni pojmi: javno mnenje, anketni intervju, kognitivna disonanca, komunikacija, kontekst

Simulacija in (hiper)resničnost

Presečišče številnih sodobnih pristopov v raziskovanju javnega mnenja je v ugotovitvi teoretikov, da javnomnenjske raziskave označuje temeljno protislovje, ki ga raziskovalci opredeljujejo kot nasprotje med metodami komunikacije vsakdanjega življenja in rezultati raziskav, ki so za vsakdanja rabo neprimerni. Kako si razlagamo navedeno protislovje? Respondenti pričakujejo predvsem neposredno interpretacijo vseh, z raziskavo zbranih podatkov, kar pa mnenjske ankete v njihovi zavesti spreminja v svojevrsten referendum. Sumarni rezultati kateregakoli po-

* Mag. Samo Uhan, asistent na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

sameznega odgovora pa so predvsem funkcija konteksta v katerem nastopa vprašanje zato se pričakovanja raziskovalcev in respondentov razlikujejo. Pričakovanja raziskovalcev so v tem pogledu analitična, medtem, ko so pričakovanja respondentov "referendumska".

Če sledimo Baudrillardu (1993,64) ugotovimo, da namen javnomnenjskih sondaz nikoli ni bila "produkcija" resničnih podob, saj je javno mnenje po definiciji posplošeni ekvivalent posameznih mnenj in je kot tako zgolj simulakrum resničnosti. Javnomenjske raziskave testirajo realnost, razpoznavno v spektru, ki implicira selekcijo, zato je resničnost, kot jo zajema analiza in interpretacija javnega mnenja, le rekonpozicija izbranih elementov.

V splošnem lahko primerjamo zasnovo raziskovanja javnega mnenja z veljavnostjo dveh metod, ki ponazarjata individualistično strukturo modernih družb: odločitvijo potrošnika (informacij) in zasnovo tajnih volitev. To pa hkrati pomeni, da moramo razumeti vlogo in participacijo subjekta v tem procesu izključno na referendumski način, kjer sta subjekt in informacija rezultat selekcije.

V ožjem, metodološkem pomenu pa je naloga udeleženca (respondenta) v raziskavi pravilna interpretacija vprašanj in razumevanje njihovega pomena. Če gre za mnenjsko vprašanje, respondent "prikliče" že oblikovano mnenje ali pa oblikuje novo. To stori s pomočjo relevantnih informacij shranjenih v spominu. Glede na zahteve raziskovalcev respondent določa tudi pogostost pojavljanja določenega vedenja in oblikovano mnenje v komunikacijskem procesu pod raziskovalcu, kar pa lahko stori zgolj v okviru vnaprej oblikovanih alternativ in znotraj konteksta, ki ga določijo raziskovalci.

Cilj analitika javnega mnenja pri tem ni, da odkrije, katera so prava stališča posameznika, temveč, da odkrije, *v katerih okoliščinah bo respondent izrazil eno stališče in v katerih drugo (drugačno).*

Osnovno pravilo za raziskovalce se torej glasi: Vprašani nikoli ne laže - možno je sicer, da ne govori resnico, toda za to ima svoje razloge, ki so povezani s konstrukcijo socialne realnosti in pri tem ni mogoče spregledati "terapevtske" vloge, ki jo ima ritualno izraženo mnenje. Neodvisno od tega, kako sofisticirana je analiza oblikovanja stališč, velja poudariti, da je v tovrstnem raziskovanju rigorozna zgolj notranja logika metode, vse ostalo pa so "floating values".

Izhajajoč iz te predpostavke poskušamo pojasniti postavitev vlog v trikotniku raziskovalec (analitik), respondent (subjekt) in instrument.

Esser denimo (v Alwin 1991) ugotavlja, da je treba anketne podatke razumeti in razlagati glede na socialni položaj, ki določa odgovore respondentov s tem, ko motivira posameznike, da se odzivajo na socialne dražljaje. Empirični podatki, nadaljuje Esser, so rezultat *"situacijsko usmerjene racionalne akcije"* respondentov. Njegov koncept "pravih vrednosti, "pristranosti" ter "situacijskih vplivov", oblikovan s perspektive socialne akcije, izhaja iz domneve, da ljudje v katerem koli trenutku (vključno z intervjujem) stremimo k doseganju osebnega zadovoljstva. Respondenti naj bi torej ocenjevali konsekvence možnih odgovorov in se odločali za alternative, ki prinašajo največ koristi. Esser specificira respondentovo ravnanje v skladu z vlogo racionalnega igralca, ki jo pripisuje respondentu. Če torej hočejo raziskovalci predvideti ravnanja respondentov, meni Esser, morajo najprej ra-

zumeti njihovo "ciljno strukturo". Respondent lahko na primer zagotovi veljavne podatke ali pa zgolj zadosti pričakovanjem raziskovalcev, pač glede na modalitete, ki jih instrument ponuja. Selekcijo alternativ opravi respondent v skladu z interesi, ki jih ima v "anketni situaciji", zato je njegov izbor racionalen, četudi respondentova ravnanja dejansko ne ustrezajo kriterijem objektivne realnosti. *Respondent je skratka motiviran, da izrazi mnenje, ki bo reduciralo nakopičeno napetost, ki se neizogibno pojavi pri oblikovanju mnenj.*

Prispevek teorije kognitivne disonance

788

Novejše študije so v tem pogledu bolj specifične. Tourangeau (1993) na primer procese odgovarjanja na mnenjska vprašanja opisuje s *kognitivne perspektive*. Stališča respondenta predstavlja kot zbir prepričanj, občutij in znanj o različnih situacijah in anketnih temah. Interpretacijo vprašanj, organizacijo in "priklic" relevantnih informacij, oblikovanje odgovorov pa Tourangeau pojasnjuje s konceptom "skript" oziroma shem, prevzetih iz področja kognitivne psihologije. Respondenti imajo o posamezni anketni temi oblikovanih več shem, ki omogočajo razumevanje ter interpretacijo konkretnega problema, kar pa povečuje verjetnost, da na respondentovo odločitev za posamezno shemo vpliva struktura vprašalnika, formulacija vprašanj ter kontekst. S to razlago Tourangeau pravzaprav vpeljuje razprave o vplivu konteksta s perspektive kognitivnega procesiranja informacij in v tem smislu loči štiri temeljne faze procesa odgovarjanja na anketna vprašanja in sicer - razumevanje, in interpretacijo vprašanj, oblikovanje mnenj na osnovi dostopnih informacij, "prevajanje" oblikovanih mnenj v modalitete odgovorov ter sporočanje mnenj raziskovalcu.

Tako Esserjeve kot Tourangeauove ugotovitve se opirajo na teorijo *kognitivne disonance*, ki jo je v petdesetih letih razvil Leon Festinger in na ta način postavil mejnik v razumevanju procesov javnega mnenja. Festinger je problematiziral predpostavko, po kateri imajo posamezniki (respondenti) o nekem problemu zbir jasno organiziranih in notranje konsistentnih stališč in mnenj. Festinger trdi povsem nasprotno, ko pravi, *da zahteva po oblikovanju in izražanju mnenj neizogibno proizvede pojav "disonance", ki jo lahko razumemo kot psihično neugodje, ki posameznika motivira k ravnanju, ki omogoča konsonanco (redukcijo disonance)*. Pri redukciji disonance pa se bo posameznik (respondent) izogibal situacijam in informacijam, ki povzročajo disonanco, četudi za ceno spreminjanja mnenj in stališč, ki jih je oblikoval o nekem konkretnem problemu.

Spoznanje, ki ga morajo pri tem upoštevati raziskovalci javnega mnenja, je, da pri oblikovanju in izražanju mnenj kognitivni elementi niso nujno skladni s predstavami realnosti, vsaj kot si jo zamišljajo raziskovalci. Ugotavljamo torej, da realnost situacije, ki vključuje posameznika (respondenta) stopnjuje pritiske v smeri večje skladnosti kognitivnih elementov stališč respondentov z realnostjo situacije same.

Kot smo omenili, vsak proces odločanja in izbiranja alternativ povzroči določeno stopnjo disonance. To ponazorimo z naslednjim preprostim primerom:

Zamislimo si anketni položaj, v kateri se respondent odloča med predsedniškima kandidatom "X" in "Y", ki jima je približno enako naklonjen. Pred odločitvijo za eno od alternativ respondent primerja značilnosti, posebnosti kandidatov – skratka tipizira. Glede na privlačnost obeh alternativ številni kognitivni elementi podpirajo bodisi izbor alternative kandidata "X" bodisi izbor alternative kandidata "Y". Z izborom ene alternative respondent hkrati zavrne drugo.

Denimo, da se respondent odloči za kandidata "X". V tem primeru so vsi kognitivni elementi, ki podpirajo odločitev za kandidata "X", konsonantni z opravljeno odločitvijo za podporo alternativni "X". Vendar ostajajo elementi, ki favorizirajo odločitev za kandidata "Y". Vsi ti elementi pa so disonantni s kognicijami izvršene odločitve. *Disonanca se torej pojavi kot rezultat preprostega akta odločanja.*

Kako močna je disonanca, je odvisno predvsem od pomembnosti, ki jo respondent pripisuje posamezni odločitvi. Naslednja pomembna determinanta magnitude disonance je relativna privlačnost neizbrane alternative oziroma kognitivnih elementov, ki podpirajo izbor različnih alternativ. Ti elementi odražajo zelene karakteristike neizbrane alternative in nezaželene karakteristike izbrane alternative, ali kot definira Festinger (1957,47) *"Večja kot je relativna privlačnost neizbrane alternative v primerjavi z izbrano, večji je delež relevantnih elementov, ki so disonantni s kognicijami konkretne odločitve"*.

Zdi se, da je respondent v konfliktnem položaju vselej, ko oblikuje in izraža mnenja, vendar to velja le za čas pred odločitvijo za eno od alternativ. Po odločitvi položaj ni več konfliktna; respondent se je odločil in s tem razrešil konflikt. Pojav pa se disonanca in hkrati z njo težnja po njenem zmanjšanju. Osnovno pravilo je, da respondent skuša najti informacijo, relevantno za nalogo, ki jo mora opraviti. Motiviranost respondenta za iskanje novih informacij pa je odvisna od stopnje disonance. Kot smo omenili, disonanco med dvema nizoma kognitivnih elementov zmanjšujemo z dodajanjem novih elementov, ki ustvarjajo konsonantno relacijo.

Festinger omenja referenčne socialne skupine kot poglaviti vir kognitivne disonance za posameznika, ki pa so lahko hkrati tudi sredstvo redukcije disonance. Procesi socialne komunikacije in njenih vplivov so neizogibno povezani s procesi ustvarjanja in redukcije disonance. Če denimo anketna situacija ne zagotavlja možnosti izrekanja mnenj brez pritiskov, komentarjev, denimo družinskih članov, je pojav kognitivne disonance pri respondentih zelo pogost. Število konsonantnih relacij tudi v tem primeru zmanjšuje magnitudo disonance. Pojav disonance pa je odvisen tudi od konteksta nestrinjanja socialne referenčne skupine. Če je pomembnost kognitivnih elementov, ki so v disonantni relaciji nizka, je nizka tudi magnituda disonance. Respondentova naloga je torej prepoznati spremenljivke, ki bodo vplivale na določitev pomembnosti kognitivnih elementov. Takšna spremenljivka je na primer relevantna oseba, ki nasprotuje respondentovemu mnenju (strokovnjak, zanimiva, privlačna oseba itd.). Disonanca respondenta motivira k poskusom socialne komunikacije, ki bo zmanjšala disonanco. Respondent bo skušal najti referenčno osebo, katere kognicije so konsonantne z respondentovimi, ali pa bo spremenil kognitivne elemente, kar bo povzročilo spremembo mnenja.

Izrekanje, razumevanje in interpretacija

Posebnost in hkrati težavnost tovrstnega raziskovanja je, da anketni intervju razumemo kot specifično vrsto konverzacije oziroma kot socialno aktivnost med ljudmi, ki se ne poznajo, zato ta odnos urejajo splošna pravila. Nasprotno pa participacijo v odnosu določajo specifična metodološka pravila. Respondent s tem, ko privoli v intervju, sprejme posebno obliko socialne interakcije – soglaša, da bo sodeloval v raziskavi, katere dokončnih ciljev ne pozna, to pa od respondenta hkrati zahteva upoštevanje raziskovalčevih navodil. Seveda pa rigorozno upoštevanje navodil samo po sebi ne odpravi metodoloških problemov. Z respondentove perspektive namreč ni dovolj semantično razumevanje raziskovalčevih napotkov. *Respondent mora oblikovati presežek pomena njemu dostopnih informacij.* Predpostavka je, da lahko informacije, ki jih uspe izluščiti iz pogovora z anketarjem, razbere iz ankete, dešifrira s pomočjo modalitet, uporabi pri konstrukciji odgovora kot vsako drugo informacijo.

Gre torej za svojevrstno komunikacijo, katere bistvo natančno pojasnjuje Derrida, (1988,44) ko pravi: Čutne (vidne ali slišne) fenomene oživljajo akti subjekta, ki jim daje smisel in čigar intenco mora hkrati razumeti drug subjekt. To oživljanje pa ne more biti živo in popolno, iti mora skozi neprosojnost telesa in na nek način se v njem nujno izgublja. Ta komunikacija je mogoča samo, če poslušalec tedaj razume tudi intenco tistega, ki govori. To pa lahko, v kolikor tistega, ki govori, dojema kot osebo, ki ne oddaja preprostih zvokov, temveč mu govori, ki torej s temi zvoki hkrati izvršuje nekatere akte, podeljujoče smisel, akte, ki jih govorec hoče poslušalcu narediti očitne ali katerih smisel mu hoče sporočiti. Tisto, kar zlasti omogoča duhovno menjavo in kar iz diskurza naredi diskurz, ki povezuje, je *prav v tej korelaciji* – ki jo posreduje fizična stran diskurza – med ustreznimi fizičnimi in psihičnimi doživetji ljudi, ki med seboj komunicirajo.

Analitik torej zaznava dejstvo, da tisti, ki govori, ponuja nekatera psihična doživetja in v tej meri zaznava tudi ta doživetja - vendar o njih nima nikakršne notranje temveč zgolj zunanjo zaznavo. Vzajemno razumevanje zahteva prav korelacijo psihičnih aktov, ki se na obeh straneh dogajajo v manifestaciji in v zajetju manifestacije, nikakor pa ne zahteva njihove popolne identičnosti.

V tem smislu se moramo posloviti od prepričanja, ki pojmuje instrument kot nevtralen stimulus, ki izzove reakcije, ki jih v nadaljevanju raziskovalci samo še objektivno beležijo. Slednje velja še toliko bolj, če je abstraktnost problematike visoka in na ta način stopa v ospredje respondentov psihična in simbolna strukturiranost. Pojav, ki ni znan zgolj v javnomnenskem raziskovanju v študiji o t. i. "težnji k strinjanju", pojasnjujeta Couch in Keniston (1960). Analiza odgovorov respondentov težnjo k strinjanju razkriva kot osebno spremenljivko oziroma kot manifestacijo stila in psihične strukture respondenta. Avtorja torej ugotavljata veliko stopnjo apriornega soglašanja respondentov ne glede na vsebino.

V središče problema se torej postavimo, če opazujemo eksplicitna govorna dejanja. Dešifriranje oziroma dekodiranje povedanega je mogoče opraviti šele, ko raziskovalci razumejo odnos respondentov do svojih lastnih izjav. Davidson (1988,

25) te naravnosti razume kot prepričanja, da so izjave resnične, želje, da bi bile resnične in hotenja, da bi resnične postale.

Začenši s temi naravnostmi si mora analitik izdelati teorijo, kaj respondent hoče reči oziroma teorijo, po kateri je respondent konsistenten in verjame v tisto, kar pove. S stališča respondentov so seveda vse izjave racionalne, ker nobeno namerno dejanje ne more biti notranje iracionalno. Nova kvaliteta pri vsem tem je interakcija raziskovalec in respondent, interakcija, ki predpostavlja vzajemno interpretacijo; raziskovalci interpretirajo odgovore, respondenti pa namene, cilje in namige, kot jih oblikuje kontekst anketiranja.

Davidson (1988, 74) ugotavlja, da govorni akt v tem smislu sam po sebi ne odpira neposrednejšega dostopa v shemo raziskovalec – respondent, ker zahteva vsaj dve ravni interpretacije – *o tem, kaj govorčeve besede pomenijo, kakor tudi kaj hoče govorec povedati s tem, da jih govori*. Respondentove izjave je mogoče prepoznati kot relevantne zgolj v sferi javnosti, pomen njegovih besed pa je prav toliko odvisen od interpreta kot od njega samega.

Interpretacija je kompleksna zaradi mnogoterosti mentalnih dejavnikov, ki "proizvajajo" vedenje in govor. Če denimo vemo, da je nekdo s tem, ko je izrekel določene besede, hotel zatrditi, da politik "X" uživa velik ugled, potem moramo v splošnem vedeti še veliko več o njegovih namerah, verjetjih in pomenu njegovih besed. (Davidson 1988,76)

Za popolno interpretacijo torej ne zadostuje, če vemo, zakaj je respondent nekaj izjavil, temveč moramo poznati tudi njegovo lastno interpretacijo tega, kar izjavlja. Vedeti moramo, kar respondent verjame, da njegove besede pomenijo v okoliščinah, v katerih jih izreka, kar pa vključuje tudi respondentova verjetja o tem, kako bodo drugi interpretirali njegove besede. Osnova interpretacije za raziskovalce je seveda njena koherentnost oziroma združljivost z empiričnim materialom, in ne njeno sprejemanje s strani respondentov.

Kot odgovor na tovrstne težave poskušajo raziskovalci perfekcionirati instrument (anketo). Običajno govorimo o standardizaciji anketnih pogojev, same ankete in predvsem diskurza, kar naj bi omogočilo redukcijo variacij znotraj anketnih pogojev. Standardizirani postopki zmanjšujejo kompleksnost in difuznost in s tem večajo zanesljivost merjenj, nasprotno pa se zmanjšuje veljavnost, saj visoko standardiziran instrument zajame zgolj vzorce rutiniranega vedenja: standardizaciji so dostopni posamezni izseki in torej, vse kar ni kompatibilno s standardiziranim kodom komuniciranja, instrument prepozna kot šum.

Baudrillard (1993, 61) tako ugotavlja, da v metodi raziskovanja javnega mnenja prevladuje digitalnost, oziroma je digitalnost obvezujoča oblika diskurza. Vsebina postaja obrobna in nevtralizirana skozi kontinuiran proces produkcije mnenj, ki jih je treba dekodirati in na ta način skrajšati postopke podeljevanja pomena na obseg, ki še prenese binarno formo.

Anketni intervju tako postaja glasnik te forme in shem, ki jih perpetuirajo prav javnomnensjske raziskave. Pri tem velja, da celotni sistem komuniciranja prehaja iz kompleksne sintaktične strukture jezika na binarni sistem vprašanj in odgovorov. Forma, ki jo ponuja vprašalnik, je v tem pogledu popolna forma simulacije; vprašanje inducira odgovor in hkrati zamejuje prostor, kamor respondent vpisuje

pomen. Posamezno mnenje postane veljavno šele v množici in z distribucijo preostalih mnenj. Baudrillard dodaja, da je sporočilnost javnomnenjskih raziskav za posameznika vse manj informativna in vse bolj kontrolna v smislu "vsi odgovori so že izrečeni", naloga raziskovalcev je samo še njihova prepoznavna in anticipacija.

Zaključek

Če s to Baudrillardovo ugotovitvijo zaključimo razmišljanje o vlogi subjekta v procesu raziskovanja javnega mnenja, se zdi, da je treba trem klasičnim komponentam mnenjskega intervjuja (raziskovalcu, anketirancu in instrumentu) dodati še četrto, ki jo Cicourel (v Schaeffer 1991, 369) imenuje "ekološka" oziroma kontekstualna veljavnost. Anketno situacijo naj bi po Cicourelu opredeljevala *odsotnost povezav z realnostjo vsakdanjega sveta*, kot posledica "neutemeljenega" pozitivizma v metodološkem pristopu. Empirične metode, ki poskušajo objektivirati položaj subjekta z zagotavljanjem "resnične" objektivnosti, pač nikoli ne prodrejo pod raven postvarjene subjektivne zavesti, zato tudi ni mogoče teoretskih in empiričnih argumentov postaviti v gibek kontinuum, ki bi pojasnil in konceptualiziral vlogo subjekta v protislovni družbeni totalnosti. To nalogo je po Adornu sposobna opraviti le neempirična družbena teorija.

LITERATURA

- Adam, Franc. 1982. Kvalitativna metodologija in akcijsko raziskovanje v sociologiji. ČKZ, 82.,133-240.
- Alwin, F. Duane. 1991. Research on Survey Quality. Sociological Methods & Research, Vol. 20, No. 1, 3-29.
- Baudrillard, Jean. 1993. Symbolic Exchange and Death. SAGE, London.
- Couch, A. & Keniston, K. 1960. Yeasayers and Naysayers: Agreeing Response Set as a Personality Variable, Journal of Abnormal and Social Psychology. Vol. 60, No.2.
- Davidson, Donald. 1988. Raziskave o resnici in interpretaciji. Studia humanitatis, ŠKUC, Ljubljana.
- Derrida, Jacques. 1988. Glas in fenomen. Studia humanitatis, ŠKUC, Ljubljana
- Schaeffer, C. Nora. 1991. Conversation with a Purpose - or Conversation? Interaction in the Standardized Interview. Measurement Errors in Surveys, A Wiley-Interscience Publication, New York
- Schwarz, N., Strack, F. 1991. Kognitionspsychologie und Umfragenforschung: Themen und Befunde eines Interdisziplinären Forschungsgebietes. Psychologische Rundschau, Vol. 42.,175-186.
- Tourangeau, Roger. 1993. Carryover Effects in Attitude Surveys. Public Opinion Quarterly, Vol. 67:495-524.
- Yay, Martin. 1991. Adorno. Krt, Ljubljana.
- Zaller, John. 1992. A Simple Theory of the Survey Response. American Journal of Political Science, Vol. 36, No.3, 581-615.

SOCIALNA POSTMODERNIZACIJA: POGOJI
OBLIKOVANJA NOVIH DRUŽBENIH IDENTITET

Povzetek. *Tekst se ukvarja z nekaterimi vidiki problematike stratifikacije in družbene identitete v pogojih razvite moderne (postmoderne) z ozirom na njeno 'kulturno transformacijo'. Družbene spremembe narekujejo potrebo po rekonceptualizaciji nekaterih temeljnih pojmov, ki so vezani na teorije družbene identitete in družbenega razlikovanja. Zastavlja se vprašanje o primernosti klasične rabe koncepta razreda, sloja, statusa, predvsem pa razumevanja kriterijev, ki definirajo določeno družbeno skupino in njeno distinktivnost. V primerjavi s klasičnimi teorijami razrednosti je temeljna sprememba, ki zaznamuje razvito moderno družbo, premik od materialne k nematerialni oziroma od nivoja produkcije k široki sferi potrošnje. Osnovna hipoteza pravi, da je sodobna družbena stratifikacija v prvi vrsti kulturne narave. V okviru novih kriterijev distinkcije pa nekoliko večjo veljavo pridobijo pojmi, kot so: potrošnja, okus, vrednote, življenjski stil. Skupaj bi jih lahko imenovali socialni stil.*

Ključni pojmi: *družbeni razred, sloji, status, diferenciacija, potrošnja, socialni stil, družbena identiteta, postmoderna*

Uvod

Namen teksta je prikazati spremembe, ki izhajajo iz kulturnih sprememb v sodobnih družbah in jih nekateri avtorji (npr. Baudrillard, Jameson, Crook) v splošnem razumejo kot spremembe, ki določajo postmoderno družbo. Ključna teoretska premisa diskurza postmoderne, ki zadeva problem prepoznavanja novih družbenih identitet, je v tem, da se novonastali družbeni segmenti oblikujejo in reproducirajo skozi polje kulture. Sodobno razumevanje diferenciacije in segmentacije družbenih skupin predpostavlja vse večjo vlogo kulturno-simbolne komponente, ki se uveljavlja kot nov kriterij distinkcije. Čeprav večji spekter kulturnih možnosti ne pomeni neposredno tudi več kulture nasploh, se skupaj z ekspanzijo t.i. *novega srednjega razreda* povečuje tudi njegova *kulturna kompetenca*. V tem smislu nekateri avtorji govorijo o novih *kulturnih pridobitvah* oziroma

* Slavko Kurdija, strokovni sodelavec na Fakulteti za družbene vede.

ma učinka kulturne distinkcije na oblikovanje družbenih identitet, pa naj gre za sloje, življenjske stile ali razrede.

Vprašanja o konstituiranju novih oblik družbene identitete se bomo lotili skozi optiko tradicionalne sociološke tematizacije družbenega razlikovanja - družbenih stratumov, življenjskih stilov, slojev in še posebej *razredov*. Pojem razreda - ki znotraj stratifikacijske tematike nedvomno predstavlja torišče problema družbenega razlikovanja - se v razmerah razvite moderne, njenih spremembah in njihovi naravi ter položaju posameznika v teh družbah dodobra spreminja. Narava sprememb, o katerih bomo govorili, zahteva bistveno spremembo njegove pomenske konotacije. Redefiniranje razrednosti pomeni predvsem premik od hierarhičnosti, vertikalnega razumevanja razrednega pozicioniranja posameznika ali družbe, k horizontalnemu, diferencialnemu razumevanju. Diferenciacija v tem okviru zadeva vsebinsko in ne strukturno razliko med družbenimi skupinami. V ospredje stopijo predvsem tisti elementi delitve (razločevanja), ki so kulturne narave - kot možnosti, oblike percepcije in selekcije znotraj nematerialnega oziroma onstran materialnega, ki zadeva zadovoljevanje osnovnih življenjskih potreb. Z vertikalnim konceptom razrednosti - ko se družbo v splošnem razdeli s pomočjo hierarhične lestvice, ki strukturno naddoloča smer, vsebino in mejnike družbene dinamike - se obenem otežuje zaznavo ali nemara celo onemogoča podrobnejšo analizo nekaterih temeljnih vsebin sodobne družbe. Pogosto se govori o t.i. 'novih temah' razlikovanja: spolni dihotomiji, potrošništvu, množični kulturi, subkulturi, etničnosti ipd.

V sociološki literaturi zadnjih desetih let, je tako opazna množica poskusov, ki so vsebinsko različni, pa vendar vsak od njih kaže splošno imanentno logiko sodobnih družb: gre za slojevsko *fragmentacijo* in zamegljevanje ostrih (pogojno rečeno) razrednih meja. Gre za očiten premik od "tradicionalne, polarizirane dihotomije k elaboriranem mozaiku razrednih segmentov" (Crook, Pakulski, Waters 1992, 21). Že Webrovo večdimezionalno izhodišče pri pojmovanju razredov: delovanje trga, ekonomski interes kot posledica širših vrednotih preferenc, etika dela in znanje (vednost), je 'predhodnica' novejših teoretičnih dosežkov stratifikacijske tematizacije. Tako npr. Giddens (Clark, Lipset, 1991) govori o avtonomnem srednjem razredu, Bourdieu (1986) o novi mali buržoaziji (New Petit Bourgeoisie), Inglehart (1990) o postmaterializmu, Beck (1992) o individualizaciji, Lipset (1991) o zatonu razredov ipd. Osnovne elemente dinamike sodobnih družb, ki so obenem razlog novih pojmovanj, bi lahko zvedli na nekaj skupnih imenovalcev: 1. stratifikacijska morfologija korenini v vse večji diferenciaciji življenjskih stilov; 2. zaton ekonomskega determinizma in močno uveljavljanje komponente kulture; 3. spremembe v odnosih znotraj družine - mobilnost je vse manj determinirana z družino in vse bolj s sposobnostjo prilagajanja socialnim razmeram, kreativnostjo, izobrazbo; 4. organizacija političnih strategij ne temelji več na razredni, marveč na drugih vrstah lojalnosti.

Potrošnja vseh vrst postane element diferenciacije: predmetna, simbolna, kulturna, medijska potrošnja ipd. - vse, kar je moč 'trošiti', okusiti, izbrati in uporabiti razlikuje. Lahko bi rekli, da je izvor stratifikacije stratifikacije v prvi vrsti *kulturne narave*.

Diferenciacija

Diferenciacija je klasični sociološki literarni osrednji pojem, ki označuje omejeno vrsto sprememb. Herbert Spencer je prvi, ki je pojem diferenciacije porabil za opis višje stopnje razvitosti angleške družbe v primerjavi z ostalim svetom. Višjo stopnjo diferenciacije je primerjal z notranjo naravno harmonijo manjših, specializiranih enot, ki so urejeno povezane med seboj. Svoje razumevanje diferenciacije je pravzaprav naslonil na temelje darvinističnega nauka – bolj diferencirane družbe so bolj napredne družbe, ker so bolj prilagojene svojemu okolju. Spencer predpostavlja, da so moderne družbe bolj diferencirane kot pretekle.

Proces diferenciacije, ki je obenem tudi proces modernizacije družbe, za Webra predstavlja tudi temelj za dinamiziranje in spreminjanje stratifikacijske strukture družbe. Njegova opredelitev presega Marxovo opredelitev razredne strukture, saj vsebuje implicitno relativizacijo (tudi svoje) razredne strukture. Weber se je zavedal vprašljivosti rigidne razredne dihotomije. Marxovo izhodišče o razredni bipolarnosti lastnikov kapitala in razlaščne delovne sile predpostavlja konflikt med razredoma in imanentno težnjo po razrešitvi konflikta, ki da jo prinaša revolucionarnost razrednega boja. Weber ni verjel v konfliktnost med razredi tako kot Marx, saj je v osnovo razrednega odnosa postavil logiko ekonomije in trga, kjer je odnos med razredi odnos med "kupci in prodajalci" (Clark, Lipset 1991). Tudi vprašanje razredne zavesti – ki se pri Marxu konstituira kot idejno (ideološko) vezivo enega razreda nasproti drugemu – Weber pojasni s tem, da ni ene (monolitne) oblike razredne zavesti, marveč gre za empirično različne družbene kontekste, kjer se na podlagi interesa družbene skupine lahko združujejo ali pa si nasprotujejo v različnem času in prostoru. Skratka, tudi v družbi klasičnega kapitalizma ne more razredna zavest predstavljati kolektivnega idejnega elementa, ki deluje kohezivno ne glede na čas in prostor. Lahko obstaja zavest kot zavesten interes glede na konkretno družbeno situacijo, predvsem glede na konkretno subjektivno situacijo, ne pa v smislu zavesti vseh posameznikov, ki delijo skupno usodo kot skupek objektivnih materialnih karakteristik. V tem smislu je Webrovo izhodišče individualna situacija v primerjavi z Marxovo razredno. Vprašanje nasprotujočih si razrednih interesov, ki jih Marx projicira v konflikt, Weber ne razume nujno kot konflikt, ki bi destabiliziral družbo, ampak kot notranjo logiko trga, ki daje in odvzema možnosti. *Življenjske možnosti* (Life chances) dobijo pri Webru središčni pomen za definiranje družbene razrednosti. *Razredi so skupina ljudi s podobnimi življenjskimi možnostmi – ki pomenijo moč za uveljavitev svojih sposobnosti na trgu, s ciljem pridobiti dobrine oziroma kapital.*

Vse to kaže na specifično Webrovega razumevanja razredov, ki jo zaznamuje empatičnost v odnosu do posameznika, saj izhaja iz velikega razpona možnosti posameznikovega načina življenja. Lahko bi dejali, da je njegova konceptualizacija razrednosti *individualistične* narave.

Ravno obstoj večjega razpona možnosti, večje heterogenosti – ki obenem pomeni manjše možnosti za oblikovanje monolitnih družbenih formacij (razredov) in Webrova navezava na 'individualne zgodbe', v logiko njegove teorije nujno vsadi potrebo po nekem dodatnem konceptu. Pojem *statusa*, ki ga vpelje, naj bi

zajel ravno tisto razliko (ostanek), ki se pojmu razreda izmuzne. S konceptom statusa je močno relativiziran pojem razreda kot homogene družbene formacije. Njegova vpeljava predstavlja vključitev določene *kulturno simbolne* komponente kot kriterija distinkcije med družbenimi skupinami. Predstavljala naj bi prestiž, čast, ugled ipd., predvsem njihovo percepcijo oziroma količino 'sprejete' časti, ki jo posamezniku dodelijo drugi. Pojem statusa je tako izrazito subjektivna komponenta, ki odraža posameznikov odnos do sebe in percepcijo odnosa drugih do njega samega. Vrednotenje posameznikovega statusa tako seže izven ekonomske sfere in predstavlja nekaj podobnega, kar bomo kasneje opredelili kot *kulturni kapital* (Bourdieu). Praktično status lahko obsega tako družbene (zunanje) sestavine posameznikovega življenja: bogastvo, ugled, religijo, kot tudi njegove individualne (notranje): fizično privlačnost in socialne spretnosti vseh vrst¹.

Razredna polarizacija, ki je značilna za zgodnje obdobje industrijskih družb, je s procesom vse večje diferenciacije tudi vse bolj izgubljala na pomenu. Razredne teorije so tako ostale pred dilemo: ali korenite spremembe znotraj obravnave kategorije razrednosti ali ponovna reafirmacija ortodoksnih razredno teoretskih izhodišč, za kar družbenost sama ne daje preveč ugodne zaslombe. Če že govorimo o razredih, je na vsak način ustrežnejša prva inačica teorije, ki govori o *notranje dvojni naravi* (intrinsically double nature) družbenih razredov. Izkaže se namreč, da neka navidez homogena družbena skupina (npr. razred) ne usmerja družbenega delovanja zgolj tako, da bi to delovanje predstavljalo 'konsistentno razredno delovanje', marveč delovanje posameznikov navdihujejo interesi, ki močno presegajo (predpostavljene) razredne interese, potrebe ali želje. Posameznik se za svoj družbeni položaj bori tako v ekonomski sferi kot v sferi kulture².

Kriteriji delitve

Za razvoj modernih družb je še posebej značilna diferenciacija na polju dela. Njeno logiko vse bolj določa vse večja specializacija in delitev delovnih opravil v procesu produkcije, ki jo splošno imenujemo delitev dela. Tako je *poklicna struktura* postala ključni indikator za določanje posameznikovega družbenega položaja, nivoja njegove osebne blaginje, njegovih življenjskih navad in možnosti. Predstava o poklicu oziroma položaju na delovnem mestu kot osnovi posameznikove socialne umeščenosti ne velja zgolj za občo, neznanstveno javnost. Postala je temelj sociološkega diskurza o neenakosti, ki je tako znotraj teorij

¹ Sem lahko štejemo spretnosti v komuniciranju, nastopanju, obnašanju, ugajanju, ustvarjanju določenega vtisa ipd.. Nekateri avtorji pojasnjujejo socialne spretnosti (social skills) kot nov kriterij zaposlovalne politike, ko gre za uslužnostne dejavnosti. Managerji pri tem dajejo vse manj poudarka samemu delu oziroma delavčevim tehničnim spretnostim in vse več t.i. socialnim spretnostim. To so sposobnosti izrekanja dobrodošlic, ponujanja in prodajanja blaga, umirjanja neugodnih situacij ipd. (Krompton 1993).

² Boj za kulturni kapital, ki dolgoročno povratno vpliva na vrednost ekonomskega kapitala, je natančno in obširno začrtal Pierre Bourdieu v delu: *Distinktion* (1986) in danes predstavlja referenčno delo za vse, ki se lotevajo kulturne stratifikacije.

neenakosti (ali npr. v okviru teorij mobilnosti) na podlagi teh razlik, družbene agregate poimenoval razredi. Osnovni namen definiranja razrednosti je bil zajeti družbenost in njeno raznolikost z univerzalnimi, shematičnimi koncepti. Shematizacija naj bi po eni strani predstavljala opis družbe same, po drugi pa služila kot pripomoček za redukcije družbenosti (teorije) na tako raven, ki omogoča obravnavo nečesa tako kompleksnega, kot je družba. Kljub težavnosti pri identifikaciji in definiranju razredov zaradi domala neskončnega števila možnosti na trgu (delovne sile) je Weber vendarle za razrede označil naslednje družbene skupine:

- delavski razred na splošno
- drobna buržoazija
- tehniki, specialisti, upravljalci nižjega ranga
- razredi privilegirani z lastnino in izobrazbo (poklici z vrha hierarhične lestvice).

Ena najbolj splošnih in uveljavljenih oblik definiranja razrednosti je delitev, ki temelji na *razlikah v poklicu*. Tudi že Marxov kriterij razredne delitve neposredno kaže na distinkcijo v poklicni dejavnosti, le-ta je namreč v močni korelaciji z vrsto in količino kapitala. Nekje z Webrom pa vse do danes so se kot kriterij distinkcije uveljavile poklicne kategorije. Francis Galton je menil, da poklicna struktura ni le instrument opisa družbe, marveč lahko predstavlja naravno hierarhijo sposobnosti in celo morale. Razvrstitev in izbor poklicnih kategorij sta se s časom spreminjala, vendar sta v osnovi ostala enaka. Njuna hierarhična razvrstitev poteka od lastnikov in upravljalcev produkcijskih enot do delavcev brez izobrazbe in kvalifikacij. Eden zgodnejših in bolj znanih poskusov te vrste je tudi lestvica National Opinion Research Centra (NORC, Chicago, 1947), ki se je uveljavila predvsem v okviru raziskovanja javnega mnenja in je predstavljala statusno poklicni razpon od izrednega, odličnega (excellent) do revnega (poor) v devetdesetih kategorijah.

Pomembno se je zdelo, še posebej mnogim sociologom, postaviti takšno poklicno lestvico, ki ne bi služila zgolj popisu in državni statistiki, ampak bi ustrezala sociološki obravnavi problema razrednosti. Takšen poskus neoweberjanske tradicije predstavlja delo J.H. Goldthorpea. Hope-Goldthorpeova lestvica iz sredine sedemdesetih je specifičen rezultat te vrste:

Uslužbenci (Service)	I	profesionalci višje stopnje, administratorji in managerji v večjih industrijskih postrojenjih;
	II	profesionalci nižje stopnje, administratorji, tehniki višje stopnje, managerji v manjših podjetjih, nadzorniki uslužbencev;
Posredniki (Intermediate)	III	Rutinski uslužbenci, duhovščina, trgovski administratorji, uslužbenci za okenci, pisarniški uslužbenci;
	IV	Svobodniki umetniki, drobni podjetniki;
	V	Tehniki nižje stopnje, nadzorniki delavcev;

Delavci (Working)	VI	Kvalificirani (izurjeni) delavci;
	VII	Polkvalificirani in nekvalificirani delavci. (Crompton 1993, 58-59)

Prednost takšne sedemstopenjske razvrstitve naj bi bila v tem, da ni hierarhična, marveč odraža tudi strukturo razrednih odnosov.

Kriterij poklicne stratifikacije je postal ključ za razvrščanje ljudi v družbene razrede. Kritike take poklicne stratifikacije govorijo v prid tezi, da v modernih družbah ostaja nek nepojasnen segment, katerega vzroke ustrezno pokaže šele *sociologija kulture slojev*³. Konkretno bi to pomenilo, da je narava odnosov, ki jo definira posameznikova zaposlitev, prav tako ali pa v veliki meri odvisna od *družbenega konteksta, ki je del neke zaposlitve, komunikacijske mreže delovnega procesa, kulturne predstave in stereotipov o poklicu, spolne, starostne in etnične zastopanosti znotraj poklica in s tem povezanih družbenih predstav o poklicu ipd.* Statusno poklicni redukcijonizem, ki ne upošteva komponent kulturno simbolnega konteksta poklicnih delitev, izgubi velik del tipično sociološke vsebine pri obravnavi družbenih razredov.

Premik od razreda k statusu nakazuje ravno željo po preseganju ekonomskega, poklicnega ali kakršnega koli drugega determinizma in kaže na nujno upoštevanje *kontekstualne, socio-kulturne komponente*. Vpeljava pojma status je imela za cilj ravno onemogočanje kategorialnega ekskluzivizma znotraj stratifikacijskih teorij. Tako danes⁴ status opredeljujejo kot: - stanje stvari neke posameznikove objektivnosti, to je zamejenosti njegovih življenjskih možnosti, torej kot neke vrste *usodo*; - kot skupnost enake 'zavesti' ali skupne kulture, kjer kultura za 'člana' skupnosti pomeni smiselni temelj njegove *identitete*; - kot določeno *potrošniško kategorijo* oziroma kategorijo *življenjskega stila* kot skupka kulturnih praks⁵.

Kakorkoli že, očitno je, da ni teoretske paradigme razrednosti ali stratificiranosti, ki bi imela jasen primat oziroma ki bi postavila ekskluzivne kategorije, ki bi pojasnjevale razlike v družbi. Ne gre zgolj za razlike v tem, katera od 'razrednih lestvic' je objektivnejša, očitno so razlike že v osnovnem konceptu diferenciacije: Ali je sodobna družba družba statusov ali družba razredov? Ali je jasna definicija "razreda"? Ali je koncept razreda v sodobnih pogojih sploh še smiselno uporabljati? Ali bi bilo nemara bolje ponovno osmisliti, rekonceptualizirati in reafirmirati kategorijo družbenega razreda? Ali je potrebno ločeno obravnavati družbeno strukturo in družbeno delovanje? ipd. Odsotnost konsenza med različnimi teorijami diferenciacije, je neposredno pogojena z odsotnostjo konsenza v sociologiji (kot teorije o družbi) nasploh. Ob tem seveda mislimo, da gre v prid sociologiji, da ji na tej točki 'spodleti'. Končna objektivizacija družbene realnosti bi pomenila bodisi zaton sociologije ali pa bi dokazovala, da je s samo družbo nekaj narobe.

³ Empirična interpretacija in pojasnitev statistično signifikantnega razlikovanja med poklicnimi kategorijami sami po sebi ne zadostujeta.

⁴ Lahko bi dejali, da se opis pojma status od same vpeljeve pri Webru do danes ni kaj dosti (ali v osnovi) spreminjal. Razlage novejših autorjev so velikokrat samo parafraze samega Webra.

⁵ Tudi praks v načinu govorjenja, oblačenju, nastopanju, drži telesa ipd.

Kulturna transformacija ali socialna postmodernizacija

Omenili smo že, da je z nastopom 'družbe statusov' in s procesom njegove nadaljnje segmentacije prišlo pri kriteriju distinkcije do splošnega premika, ki vodi od sfere produkcije do sfere potrošnje. Potrošnja, ki nujno vključuje akt *izbire*⁶ in *okus*, ki izbiro določa. Okus je kot opredmetena kultura postal eden od ključnih meril nove distinkcije.

Spremembe, ki se dogajajo vzporedno s spremembami v procesih diferenciacije na vseh družbenih področjih so osrednjega pomena za postmoderno in to dobo pravzaprav določajo. Neskončnost vprašanj, ki jih poraja vpeljava pojma postmoderna družba od samega tolmačenja pojma do poskusa opredelitve (zgodovinskega) časa njegove vzpostavitve in konsenza o njegovi konsistentni uporabi, tudi ni predmet razprave na tem mestu. Opredelitev je v tem kontekstu splošna in opredeljuje nedokončan proces moderne, ki je deležen temeljitih sprememb kulturnih, nazorskih in življenjskih vzorcev, ki določajo sodobno družbo. Velikokrat so nejasne tudi razlike med pojmi postmoderna in *postindustrijska* družba. Njuno razliko bi v tem kontekstu lahko zaznamoval ravno analitski fokus bodisi na produkcijo (postindustrijska družba) oziroma na porabo (postmoderna). Če za postindustrijsko družbo velja, da še vedno veljajo materialno-ekonomski kriteriji diferenciacije, za postmoderno veljajo druga, kulturno-simbolno merila.

Pogoje za vstop v postmoderno zaznamujeta dva temeljna procesa (Crook, Pakulski, Waters, 1992): proces *diferenciacije* - visok nivo kompleksnosti delovnih opravil (funkcij), njihova ozkost in visoka specializiranost; in proces *racionalizacije* - visoko pragmatična organizacija, ki stopnjo diferenciranosti integrira z upravno birokratskimi strukturami, ki delujejo v skladu z etiko trga - t.j. principom ekonomske moči - in etiko *komoditete* (načelom ugodja). Torej je postmoderna pravzaprav rezultat dveh procesov modernizacije, ki sta se razmahnila do ekstremnih meja. Vendar pa postmoderne ne moremo razumeti zgolj in samo kot nadaljevanje moderne, razlike med njima je pravzaprav razlika med dvema diskurzoma. Torišče dinamiziranja modernosti je v delitvi družbenih podsistemov na podsystem politike, ekonomije, znanosti ipd., ki pa med seboj še ohranjajo neko stopnjo funkcionalne soodvisnosti. Medtem ko je izhodišče postmoderne predvsem diferenciacija na polju kulture ali percepcije kulture, njena hiperdiferenciacija (Crook, Pakulski, Waters 1992) vodi v stanje, ko so družbeni podsistemi ali deli podsistema med seboj neodvisni⁷. Do teh procesov ne pride samo na ravni podsistemov, drobitev se izvede tudi na ravni sistema posameznikovih vrednot, za katere so prej veljala nekakšna univerzalna izhodišča. Hiperdiferenciacija v sferi individualnih življenjskih zgodb (Beck 1992), usodno zaznamuje pomebnost posameznikovih *odločitev*, ki določajo posameznikovo 'biografijo'. Postmoderno zaznamuje ravno dejstvo, da posameznik v večji in odgovornejši meri vpliva na svoje življenje. "Življenje kot celota - če le ni prepuščeno naravnemu toku, ampak je vodeno za-

⁶ Izbira je selekcija znotraj omejenih družbenih možnosti.

⁷ V tem smislu imamo lahko že Webera za glasnika postmoderne, ko govori o neodvisnosti birokracije od drugih družbenih podsistemov, vojske, politike itd.

vestno – je serija dokončnih odločitev, skozi katera duša ... izbira svojo lastno uso-do". (Weber, v Crook ... 1992, 48) Psevdo romantična slika posameznikove afirmacije je zgolj ena plat časa postmoderne. Njene razsežnosti, ki jih prinaša: odgovornost odločitve, tveganje (glej, npr. Beck 1992; Wilke 1993), neizprosnost delovanja podsistemov (zaton 'države blaginje'), izguba konstituirajoče kohezivnosti tradicionalnih vezi in vrednot, ki so *jazu* služile v oporo in zaščito, pa so elementi, ki drugače zarisujejo perspektivistične vizije postmoderne. Njena dvojna narava je razlog, da se jo, ali glorificira ali pa opisuje njene apokaliptične razsežnosti. Nezvedljivost obeh tokov na objektivno interpretacijo potemtakem onemogoča tudi konsezualno oceno razvoja postmoderne njene vrednosti ali celo njenih 'kulturnih pridobitev'.

Ena od takšnih 'pridobitev' je *komoditeta*⁸. Proces komodifikacije kot eden ključnih procesov, ki povzročijo vstop v postmoderno, obenem tudi eden njenih ključnih notranjih diskurzov. Teoretska tradicija kritične teorije družbe opredeljuje pozni kapitalizem kot sistem, v katerega reprodukcijo določa ne le kulturna produkcija, marveč ravno tako tudi kulturna potrošnja. Oboje postane enakovreden del telesa kapitala. Lahko bi dejali, da to ne velja zgolj za kulturno produkcijo. Za postmoderno je potrošnja elementarna nujnost za uspešno delovanje. Potrošnja celo prej kot produkcija sama ustvarja potrebo za uspešno reprodukcijo sistema, saj je v njem zapisana želja po ugodju. Potrošniška kultura je ključni element generiranja kapitalizma postmoderne.

Ker je kulturna produkcija⁹ tako kot materialna podvržena imperativu potrošnje, se pravi, da teži k temu, da bi zadostila vsem vrstam in količini tržnih potreb, je postala industrializirana. Učinek tovrstne produkcije običajno imenujemo množična kultura. Tisto, kar zaznamuje postmoderno, je ravno triumf množične kulture. Razprava o množični kulturi se nemara zdi relevantnejša, kot je videti na prvi pogled. Razlike v kulturnih kompetencah, okusih in stilih namreč določajo splošno družbeno strukturo. Afirmacija *kulturne aristokracije*, npr., ki je slonela na razlikah med kulturno posvečeno elito in ne-kulturo množice, se je v zgodnji moderni še vedno kazala kot razlika med meščansko nobleso – poznavalko dobrega okusa in stila in 'izvenstilskim' in 'neokusnim' plebsom. Ta razlika se je v vrhuncu moderne izražala kot kritika 'kulturnih' – kulturne elite na ogrožanje kulture kot take s strani 'nekulturnih' – kulturno neizobražene mase, ki svoje kvazi-kulturne potrebe in želje zadovoljuje na nizki oziroma prenizki kulturni ravni.¹⁰

Proces *komodifikacije* kot tretji ključni proces postmodernizacije v osnovi je v soodnosu s tistim, kar Benjamin v svojem referenčnem tekstu *Umetniško delo v času tehnološke reprodukcije* imenuje tehnična reproductivnost umetnosti. Anti-auratičnost, ki jo prinaša razvoj novih tehnologij reprodukcije in komunikacij, ima

⁸ *Komoditeto označujeta nekako dva pojma, ki se prekrivata pri prevodu besede commodity: to je po eni strani dobrina-blago, po drugi pa udobnost-ugodje. V našem kontekstu je poudarek na drugem prevodu.*

⁹ *Lahko jo razumemo tudi kot simbolno produkcijo, tisto, ki prihaja z medijem jezika, govornice in zapisa. V njenem okviru je tako produkcija 'resna kulturna', medijska produkcija, pa tudi vse bolj uveljavljena produkcija na polju informatike.*

¹⁰ *Pri kritiki te vrste je potrebno ločiti med tisto, ki je zgolj orodje ohranjanja položaja elite in tisto, ki zmore realno teoretsko refleksijo učinkov množične kulture.*

po Benjaminovem mnenju emancipatorični potencial. Uteležajo ga umetniške prakse radikalnih avantgard in, kar je pomembno za naš okvir, pojav popularne kulture. Popularna kultura s svojo industrializacijo – ki jo omogočajo ravno novi reproduktivni postopki – postane množična kultura. V takšnem položaju postane ta kultura in umetnost vsesplošno dostopni takorekoč vsakomur in povsod. Radio, knjige, časopisi, gramofonske plošče, televizija in drugi mediji, ki omogočajo nebiti prisoten na samem mestu dogajanja umetniškega spektakla, kljub temu lahko zadovoljijo potrebo po njegovi potrošnji. V času moderne se tako vzpostavijo razmere, ki svoji osnovni logiki odražajo t.i. komodificirano kulturo.

Enega ključnih razlogov za nadaljnji proces komodifikacije lahko najdemo v vse večji *domestifikaciji* ('privatizaciji') kulturne konzumpcije (Crook... 1992, 66). Razvoj novih komunikacijskih tehnologij¹¹, računalništva in drugih elektronskih medijev, omogoči, da se dogodki z neverjetno hitrostjo oziroma virtualno istočasno dogajajo na več mestih hkrati. Še več, mesto in čas dogodka lahko izberemo arbitrarno. To omogočajo sateliti, televizija, različne vrste video in avdio rekorderjev, računalniki, planetarno telefonsko omrežje in pa seveda nov, globalni "imperativ", *internet*¹².

Premestitev kulturnega dogodka v privatno okolje gospodinjstva, družine in kabineta usodno zaznamuje odnos do *branja 'kulturnega' teksta* oziroma kulture same. Posredniki, ki vstopijo med avtentičnost kulturnega dogodka in njegovega potrošnika, so mediji. Kulturna potrošnja postane medijsko posredovana, to pa določa tudi vsebino in obliko dogodka. Postmoderno kulturo, njeno vsebino in obliko oblikujejo v veliki meri mediji.

Množična kultura

Kulturne spremembe in neustavljivi prodor množične kulture tako povzročijo tudi velike premike v odnosu do nekaterih osnovnih vrednot kot torišča kulturne ali pa kar duhovne substance kate rekoli družbene skupnosti. Masovna proizvodnja in vse večje trženje kulturne produkcije na ta način delujeta destabilizirajoče tudi na nacionalne kulture. Množična kultura je nekakšna globalna kultura, ki v odnosu do specifičnih kultur lahko deluje kot tuja kultura. Še posebej, če jo sooči-

¹¹ Nedvomno je eden ključnih temeljev za nastanek nove socialne in kulturne konstelacije v revolucionarnem razvoju komunikacijskih tehnologij. Avtorji govorijo o "krčenju prostora, časovno-prostorski zgostitvi". Premagovanje fizično-prostorskega in časovnega okvira, ki ga omogoča razvoj satelitskega prenosa informacij, takorekoč izniči stroške vseh vrst globalne komunikacije. V takšnih pogojih neslutnih možnosti se pretok in količina informacij močno intenzivirata.

¹² Tu se stvari še ne končajo. Razpravo bi lahko nadaljevali v smeri simulacije in hipersimulacije, ki nakazujeta možnost, da realni dogodek pravzaprav sploh ni več potreben. Realen neobstoj dogodka nas ne omejuje, da ne bi mogli imeti simuliranega dogodka. Virtualnost dogodka - ki ga v splošnem omejuje zgolj želja, potreba ali domišljija - pa je zadovoljivo nadomestilo za njegovo realno odsotnost. Spomnimo se le razvoja t.i. Virtualne realnosti, digitaliziranega prostora, objektov in zvokov, tako na trgu zabavne elektronike, kot npr. na trgu prostorske simulacije v arhitekturi. Po drugi strani pa se zdi, da za nadomestilo realnosti zadostujejo že sami klasični mediji (npr. Hollywood kot največja tovarna sanj in simulator realnosti).

mo s togimi nepropustnimi nacionalnimi kulturami. Množična kultura implicitno vsiljuje individualizacijo subjekta kulturne potrošnje – od (socialne) skupine do posameznika. Poskuša odpreti tisti tržni prostor, ki ga skrivajo individualni stili, subjektivne estetske predstave, želje in potrebe ter vse, kar sledi posameznikove-mu okusu. Skozi množično kulturo se na novo determinira *vrednostno* konfiguracijo o t.i. visokih in nizkih kulturah. Pravzaprav eliminira njuno dotedanjo hierarhično razmerje. Eden poglobitnih učinkov širjenja množične kulture je brisanje mej med izbrano, visoko kulturo stila in okusa ter 'ne-kulturo' množice in njenih popularnih praks. Lahko bi celo rekli, da je s svojo vlogo uspela inkorporirati tako višje kot nižje segmente kulturne hierarhije. Kot bi dejal Featherstone, gre za "kolaps hierarhičnega razlikovanja med visoko in množično/popularno kulturo; za stilistično mešanje, ki favorizira eklekticizem in prelivanje kodov, pastiš, ironijo, igrivost in povečevanje površine 'negloboke' kulture; za zaton izvirnosti, genialnosti umetniških ustvarjalcev." (Featherstone, v: Crook, Pakulski, Waters 1992, 177)

Konstituiranje socialne identitete in pogoji razvite individualizacije

Novonastala kulturna konstelacija usodno zaznamuje tudi tisto sfero družbenega, ki je običajno domena stratifikacijskih teorij vseh vrst. Razmere, ki na novo definirajo prepoznavnost družbene skupine, po novih kriterijih in vsebinah izhajajo iz tistih pogojev, ki določajo identiteto. Pa naj gre za identiteto posameznika ali družbene skupine – tudi skupine kot stratuma ali celo razreda. Kulturne spremembe povzročijo, da se v temeljih spremeni tudi potek konstituiranja posameznikove socialne in kulturne identitete, neke vrste posameznikove sekundarne socializacije¹³. Lahko rečemo, da se redefinira sam pojem identitete. Spremembe zadnjih desetletij ustvarjajo pogoje, ki kličejo po spremembah v teoretsko referenčnem okviru in konceptih, ki se tičejo obravnave identitet, socializacije in individualizacije. Sociologija zadnjih desetih let ponuja vrsto natančnih analiz in raziskav, ki odsevajo srž sprememb. Nekateri jih imenujejo *categorical shift* (Beck), drugi spet *cultural shift* (Ingelhart) ipd, pri tem da vsi v temelju merijo na sociokulturne spremembe, ki se dogajajo v odnosu med posameznikom in družbo oziroma družbenimi skupinami.

Okoliščine, ki določajo posameznikovo identiteto – kot socialno usodo – niso več tradicija, objektivna danost, danost neposredne okolice ali socialni izvor posameznika. Njegova *socialna usoda*¹⁴ je v veliki meri posledica zavestne izbire – procesa racionalne selekcije. Posameznik ni več togo vezan na apriorne socialne okoliščine, svoje neposredne dejanskosti, marveč v skladu s svojimi predstavami, željami in potrebami določa svojo perspektivo. Na ta način aktivno, s preferenčni-

¹³ Sekundaren proces določa npr. količino kulturnega kapitala, ki lahko velja kot eden ključnih pogojev vertikalne mobilnosti v razvitih družbah.

¹⁴ Uporaba besede *usoda* se zdi na tem mestu bolj ustrezna, kot bi se zdelo na prvi pogled. Reč "prihodnost je zapisana v zvezdah", je v sodobnosti potrebno brati v smislu: prihodnost (posameznika) je odvisna od vrste njegovih odločitev. Beseda *usoda* dodatno konotira refleksijo in uravnavanje dogodkov v prihodnosti. Linijo teh dogodkov Beck označuje s pojmom biografija.

mi kriteriji, ustvarja svojo lastno mrežo in določa svoje komunikacijsko okolje – redefinira svojo lastno identiteto.

Organizacija posameznikove biografije poteka v medprostoru med standardnimi biografijami (tistimi, ki jih določajo institucije) in posameznikovimi željami oziroma njegovimi odločitvami. Torišče standardne biografije je delovno razmerje. Tu se kaže primer, kako so standardi, ki jih določajo institucije, lahko tudi hud omejitven faktor. Sistem socialnega zavarovanja je npr. neposredno vezan na plačano delo oziroma delovno razmerje. Če posameznik ne dobi zaposlitve, mu je kljub njegovi želji, odtegnjena tudi večina možnosti, ki jih (v okviru standardne biografije) nudi sistem socialnega zavarovanja. (Beck 1992, 134) Proces izbire in odločitev posameznikove "biografije" je oblika "samo-refleksivne" sestavljanke, ki poteka znotraj (prostorsko in časovno določenih) institucionalnih možnosti. V veliki meri se na nov način odpira pomembno poglavje o *odgovornosti sprejemanja odločitev*, ki določajo posameznikovo biografijo (usodo)¹⁵. Odločitve kot take ne le da so lahko sprejete, marveč jih na neki (časovni ali prostorski) točki celo moramo sprejeti. Negativne konsekvence ne izhajajo samo iz slabih ali nepravilnih odločitev, lahko so posledica zgolj ne-sprejetja odločitve. Odločitve zajemajo spekter možnosti, ki se v praksi kažejo kot izbira izobrazbe, poklica, zaposlitve, zakonskega stanu, števila otrok ipd., kar v nadaljevanju odpira možnosti in potrebo po nadaljnjih odločitvah, tistih, ki izhajajo iz posledic prvih.

Dvojnost individualizacije se kaže pravzaprav na vseh nivojih družbenega. Njeno zaokrožanje na mejah, ki jih postavljajo institucije, poteka očem nevidno in je nekakšen latentni stranki učinek. Beck navaja primere izobraževalnega sistema, trga delovne sile, politike ipd. Med bolj indikativnimi je primer televizije. Kako televizija "individualizira in standardizira" hkrati? Posameznika odtegne iz konverzijskega razmerja z bližnjimi, družino, drugimi posamezniki tradicionalne skupnosti, obenem pa mu nudi popolnoma isto – institucionalizirano televizijsko produkcijo konverzijskih razmerij. V tem smislu vsakega posameznega (osamljenega) gledalca strukturno izenačuje kot svojega naslovnika. Vsi so deležni iste vsebine (sporočila), čeprav med seboj ne komunicirajo. Avtorji govorijo izoliranemu množičnem občinstvu oziroma "standardizirani kolektivni eksistenci izoliranega množičnega samotarja" (Anders, v Beck 1992, 132). Ne le televizija, mediji nasploh zadovoljijo posameznikovo potrebo po individualnosti v obliki vsakodnevne standarda. Vsakemu ponudijo isto ob istem času. Lahko govorimo o nekakšni transkulturni medijski univerzalizaciji (standardizirani globalizaciji), ki jo nacionalne ali geopolitične meje vse težje zadržujejo.

Individualizacija, ki je v tem kontekstu razumljena kot izoliranost v sferi privatnosti, ne pomeni hkrati tudi ločenosti od okolja. Beck (1992, 133) pravi, da se zunanost obrne navznoter in tako postane privatnost. Segmenti subjektu zunanje realnosti postanejo sestavni deli njegove privatnosti. Odločitve, ki so sprejete individualno, so na nek način odločitve, sprejete pred tem nekje drugje¹⁶. Bistvo razvi-

¹⁵ K temu lahko dodamo tudi vprašanje posameznikove kreativnosti, ki ravno tako lahko odpira ali zapira prostor družbenih možnosti.

¹⁶ Tipičen primer je npr. transport. Posameznik resda sam določi čas in mesto potovanja, vendar je pred tem že določen nek vozni red, ki je izhodišče njegove odločitve.

tih, modernih družb je seveda v tem, da 'pred tem sprejete odločitve' omogočajo dejansko takšno število *naknadnih* posameznikovih možnosti, da je končna izbira percepirana kot resnično individualna.

Mesto subjekta oziroma stanje njegove individualnosti se po Beckovem mnenju nahaja nekje med sistemom in življenjskim svetom (okoljem). Subjektov prostor je omejen ali vselej skorajda neskončen. Njegov Jaz je v množici osamljen, a *odgovoren za svoje mesto in podobo sebe*. Če je v predmoderni veljalo, da je posameznikov neuspeh ali nesreča slej ko prej posledica slabe usode, ki so mu jo namenile višje sile, je v moderni iskanje vzroka neuspeha merilo na sistem – posameznik je globlje vzroke lastne zapostavljenosti pripisoval rigidnosti družbenih norm in splošni nepravilni ureditvi družbe. Postmoderna označuje premik v polje individualne odgovornosti. Ovire in prepreke v veliki meri obstajajo znotraj posameznika. Tisto, kar prepreči uresničitev njegove želje, je red odločitev v njegovi biografski zgodbi. Pogoji možnosti navajajo k odločitvam, ki lahko veljajo kot poskusi tvegane igre. Naslov Beckovega dela *Risk Society* je v tem smislu pomenljiv. Ravno tako Wilkejeva knjiga *Sistemska teorija razvitih družb* (1993), povdarja nivo rizika, kot ključnega dejavnika razvitih sistemov. Tveganje kot sestavina razvoja predstavlja nujno ceno, ki jo družba mora plačati, če vztraja na povečevanju kompleksnosti. To, da ni več referencialnega, integralnega sistema, ki bi uspel totalizirati delovanje subsystemov, pomeni (Wilke 1993), da ni sistema, ki bi prevzel odgovornost za odločitev posameznika ali subsystema, oziroma bi njegovo odločitev legitimiziral (denimo v primeru, ko se je iskazalo, da odločitev ni bila prava). Posameznikova biografija je skozi red in izbiro vselej na spolzkih tleh. V okolju številnih možnosti, kjer vlada nujnost in tukajšnjih odločitev, se ustvarijo pogoji, ko je posameznik vselej v bližini ali na robu nekakšnega tveganja. Odločitve so lahko prepozne, prenagle, preambiciozne, preskromne. Družbena blazina, ki naj blaži posledice spodletelih biografij, pa je z zatonom države blaginje vse tanjša. Zdi se, da bi v perspektivi sprememb in razvoju družbe prej moralo priti do premikov v načinu ravnanja – v smislu reflektivnih¹⁷ ravnanj, kot pa bi lahko pričakovali ponovno uveljavitev ali nadaljnji obstoj države blaginje.

Nove oblike družbene identitete

Ker izbira in odločitve v temelju definirajo oziroma spreminjajo podobo posameznika v sodobni družbi, s tem določajo tako njegovo individualno kot socialno identiteto. Tisto, kar je subjektovo zunanje. Psihoanalitična teorija bi to imenovala *Nadjaz* (instanci zakona, etike) in *Ideal-jaz* (instanci želje in poistovetenja)¹⁸. Z drugimi besedami, družbeno mesto posameznika izhaja iz njegove individualizirane, ponotranjene zunanosti oziroma delov zunanosti. Pri čemer so elementi zunanosti nivo institucij, ki deluje dvojno: obenem kot generatorji individua-

¹⁷ Refleksivnost je, opozarja Beck, splošna značilnost razvitih družb. V okviru pomena samozamevanja in samoopazovanja je podobna Luhmanovi predpostavki o sistemski avtopoesis.

¹⁸ Glej npr. Žižek (1982).

lizacije in nosilci standardizacije. V obdobju institucionalizirane individualnosti lahko posameznik zmanjša pomen svojega socialnega izvora - družinskega in statusnega, ju potisne v ozadje in v smislu determinant svoje biografije deluje refleksivno. Na tem mestu lahko pritrdimo Beckovi ugotovitvi, da družbenost ne izhaja več iz zavezujočih oblik kolektivne zavesti kakršne koli družbene enote - npr. razreda, statusnih skupin ali družine, marveč "sam posameznik postane reprodukcijska enota družbenega znotraj življenjskega sveta". Ljudje z enakim ali podobnim socialnim ozadjem lahko ali celo morajo sestaviti povsem drugačne biografije. Njihovi življenjski stili, mreže komunikacij, izgled, politični in vrednotni nazor, skratka njihove socialne identitete, so med seboj dobresedno neprepoznave. Sklep o socialnem pozicioniranju skupine ali posameznika na družbeni lestvici, s tem da bi poznali zgolj njegovo socialno ozadje, je skorajda že metodološka napaka. Vse kaže, da se bodo morali uveljaviti novi prijemi znotraj stratifikacijskih analiz. Takšni, ki bodo poleg osnovnih (klasičnih) socialnih kazalcev vse bolj upoštevali elemente, ki jih razkrivajo npr. teorija kulture, psihologija (tudi psihoanaliza), teorija potrošnje, medijev, stilov, okusov ipd.

To nas zopet vrača k izhodiščnemu vprašanju: kako strukturno zajeti družbeno razslojenost v pogojih visoke moderne? Identiteta družbenih skupin in posameznikov je onstran razrednih ali statusnih kolektivnih zavesti. Njene meje so neekskluzivne, relativne, premakljive in se celo prekrivajo med seboj. Če takšna predpostavka lahko velja kot izhodišče, relevantnost ponovnega razmisleka o tem, ali lahko elemente družbene strukture še obravnavamo s konceptom razreda oziroma splošno s hierarhičnimi koncepti družbene neenakosti. Tako analiza neenakosti kot analiza družbene strukture, stoji pred novim poglavjem.

Novo obravnavo družbene identitete lahko razumemo kot redefiniranje družbenih skupin glede na vrsto življenjskih praks in ne zgolj na (demografski) opis akterjev. Nemara je res, kot pravi Beck, da se z zatonom tradicionalnih oblik in pogojev življenja ne izničijo razredi kot taki, marveč se le-ti emancipirajo od omejevalnih kriterijev, ki določajo razrede. Družbena situacija sili k premiku od restriktivnega k elaboriranemu kodu, ko gre za stratifikacijske teorije. Kako pač drugače pojasniti nekonsistence in idejno (pa tudi ideološko) prekrivanje navidezno izključujočih se ravnanj oziroma družbenih skupin, ki lahko tvorijo "začasne koalicije", če za to obstaja poseben, konkreten interes. Nekdo, ki se lahko pridruži protestu lokanega prebivalstva proti hrupu zaradi zračnega prometa, je obenem član sindikata delavcev kovinske industrije, in na volitvah voli konzervativce. (Beck 1992, 101) Takšne "pragmatične alianse" ne kažejo samo konkretne posameznikove potrebe po preživetju, ampak potrjujejo samo naravo in moč individualizacije kot ključnega procesa na vseh poljih družbenega. Podobno je s problemom neenakosti. Njena hierarhična konceptualizacija ne more ustrezno prevesti pojavnih oblik oziroma same narave 'razvite' neenakosti. Kot na vseh drugih poljih, kjer se neustavljivo utrjuje individualizacija, se tudi neenakost redefinira kot "individualizacija socialnega tveganja". Tveganje v Beckovem pomenu postane torišče novih oblik konflikta. Družbeno tveganje - ki smo ga že opredelili kot tve-

ganje glede vrste odločitev in izbir - se kaže predvsem kot individualno tveganje¹⁹. Neenakost tako lahko operacionaliziramo kot količino, vrsto in percepcijo tveganja posameznika in jo tako lahko kvantificiramo.

Okvir novih družbenih identitet mogoče najbolje ponazarja vprašanje politične identitete (navazuje se na že omenjene *začasne alianse*, ki v parlamentarno strankarskem žargonu predstavljajo t.i. nenačelne koalicije) in vprašanje družbene mobilnosti.

Pojav nenačelnosti v polju politike predstavlja uveljavitev individualizacije - kot pragmatično racionalnega diskurza, ki meri na učinek na političnem trgu. Gre za pridobivanje političnega kapitala z realnim učinkom - z uresničitvijo zadanega socialnega, ekonomskega ali političnega projekta, ne glede na konsistentnost v nazorskih okvirih konkretnega političnega subjekta (npr. stranke). Takšno prakso potrjujejo na ravni individualnih političnih preferenc volitve v večini evropskih držav, kjer je vidna nekonsistentnost politične izbire glede na razredni oziroma socialno slojevski vzorec. Ta predpostavlja situacijo, ko družbena skupina kot sloj ali razred (v klasičnem razumevanju teh pojmov) na volitvah izbira tiste predstavnike, ki naj bi predstavljali idejno perspektivo določenega družbenega segmenta. Več novejših evropskih raziskav pri analizi volilnih izidov potrjuje neustreznost t.i. razrednega vzorca in predstavlja nekakšno 'neujemljivost' volilnih izbir. Kaže se, da ta 'neujemljivost' (arbitrarnost, nedoslednost) narašča v zadnjih desetletjih - nekako tako, kot narašča stopnja družbene diferenciacije razvitih sistemov. Vsekakor ne gre za slučajne ali posebne zgodovinske okoliščine, po katerih se bodo sčasoma stvari zopet vrnila na svoje mesto, marveč za pogoje, ki takšna ravnanja postavljajo v okvir splošnih kulturnih sprememb. Omenjeni politični bricolage, ki predstavlja hiperracionaliziranost nazorov in pomeni popolno uveljavitev načel praktičnega učinka (imeti korist; materialni, simbolni, kulturni, ali politični profit), bi v tem smislu lahko imeli za kulturno pridobitev. Lahko rečemo, da se s trendom individualizacije povečuje možnost za uveljavitev tržnega pragmatizma v politiki, ki bi - v smislu razlogov onstran politike - lahko imel svoje pozitivne konsekvence²⁰.

Podobna logika velja glede mobilnosti. Koncept prestopanja med družbenimi ravnemi v obliki vertikalnih, hierarhičnih premikov je v sedanjih razmerah domača neuporaben. Mobilnost bi v pogojih razvitih diferenciranih družb prej lahko razumeli kot možnečasne ali stalne premike posameznikove identitete v več

¹⁹ Ker se socialno tveganje kaže predvsem kot individualno, osebno tveganje, sta socialni pritisk in nelagodje, ki ju sproža, psihološke narave. Beck navaja tipične psihoanalitične termine, ko ponazarja obliko socialne krize, ki jo povzroča tveganje: *nevroze, občutek krivde, tesnoba, osebno nezadovoljstvo ipd.* Pojem krize se tako direktno veže na pojem bolezni - socialna kriza je nekakšna oblika psihosocialne bolezni. V tem je nemara tudi razlog močnega revivala psihologije v družboslovju - *Psychowelle*. (Beck, 1992, 100).

²⁰ Jasno je, da ima nenačelnost lahko tudi drugo plat - golo pehanje za oblast. Omenba nenačelnosti na tem mestu meri izključno na nenačelnost kot pragmatizem. Takšna politična drža lahko marsikoga razočara, a zdi se, da bi to lahko predstavljalo pozitiven premik, še posebno, ko govorimo o slovenski politiki. Po drugi strani pa je paradoksalno, da o konstruktivni nenačelnosti lahko govorimo le v tistih družbenih okoljih, kjer obstaja trend k razviti individualizaciji, kar bi za Slovenijo zaenkrat težko trdili.

smeri²¹. Pogoji hipersimulacije (in njene percepcije) omogočajo prestopanje med nivoji, obenem pa celo hkratno bivanje na dveh različnih indentitetnih pozicijah. Ker je močno razvrednotena vloga lastnine in kapitala kot materialnega posedovanja in visoko afirmirana vloga simbolnega, kulturnega kapitala, nastanejo razmere, ko v družbi ne veljajo več 'fizikalni zakoni' materije, ampak zakoni označevalca – zakoni fikcije, želje, metafore, znaka. Mobilnost pomeni mobilno sestavljanje in samo ustvarjanje (fr. brikolaž) posameznikove identitete. Takšno pojmovanje se v temelju razlikuje od klasičnega razumevanja mobilnosti.

LITERATURA

- Baudrillard, Jean. 1981. *For a Critique of the Political Economy of the Sign*. Telos Press, St. Louis.
- Beck, Ulrich. 1992. *Risk Society*, Sage, London.
- Bourdieu Pierre. 1992. *Distinction: A Social critique of the judgement of taste*. Routledge, London, New York.
- Clark, T.N., Lipset, S.M. 1991. Are social classes dying?, *International Sociology*, Let. 6, št.4.
- Crompton, Rosemary. 1993. *Class and Stratification*, Cambridge.
- Croock, S., Pakulski, J., Waters, M. 1992. *Postmodernization, Change in Advanced Society*, Sage, London.
- Consumption, Identity and Style: Marketing, meanings and the packaging of pleasure, London-New York, Routledge, 1990.
- Featherstone, Mike. 1987. *Lifestyle and Consumer Culture, Theory Culture and Society* 4.
- Featherstone, Mike. 1987. *Leisure, symbolic power and the life course Theory Culture and Society* 4.
- Giddens Anthony. 1989. *Nova pravila sociološke metode*, Studia humanitatis, Škuc, FF, Ljubljana.
- Inglehart Ronald. 1990. *Cultural Shift in advanced industrial society*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Jameson, Frederic. 1992. *Postmodernizem – Kulturna logika poznega kapitalizma*, Problemi-Razprave, Ljubljana.
- Južnič, Stane. 1987. *Predavanja iz Antropologije*, FDV, Ljubljana.
- Klinar, Peter. 1979. *O življenjskem stilu na Slovenskem I, II.*, TiP 16, 1-2.
- Weber, Max. 1988. *Metodologija društvenih nauka*. Globus, Zagreb.
- Weber, Max. 1988. *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Škuc, Studia Humanitatis, Ljubljana.
- Wilke, Helmut. 1993. *Sistemska teorija razvitih družb*. ZK, FDV, Ljubljana.
- Toš, Niko. 1988. *Metode družboslovnega raziskovanja*. DZS, Ljubljana.
- Žižek, Slavoj. 1982. *Zgodovina in nezavedno*. CZ., Ljubljana.

²¹Južnič (1987) bi dejal: posameznik ni samo tisto kar je, ampak tudi tisto, kar je lahko (kar je bil in bo).

DVOJNA VPETOST

Povzetek. Avtor v prispevku oblikuje nekatera izhodišča za bolj uravnotežen, neredukcionističen pristop k preučevanju subjektivnega dejavnika glede na "objektivizirana", širša družbenozgodovinska in politična dogajanja in procese. Omeji se na poseben vidik tega odnosa, namreč oboževanje velikih osebnosti. Opirajoč se na nekatere analize pojavov kulta voditelja v novejši politični zgodovini utemeljuje osem medsebojno povezanih dejavnikov, ki lahko prispevajo k njegovi uveljavitvi v različnih obdobjih, tudi danes. Kult osebnosti namreč ni zgolj časovno oddaljena stopnja oblikovanja politične kulture, ampak njen nepogrešljivi strukturni element.

Ključni pojmi: kult osebnosti, osebni dejavnik v zgodovini, sodobna mitologija

Subjektivni dejavnik v družbenozgodovinskih dogajanjih

Subjektivni dejavnik kot družbenozgodovinska kontingenca

Pri preučevanju družb v (novejši) svetovni zgodovini smo nenehno soočeni s fenomenii, pojavi in procesii, ki so v neposrednem nasprotju z unilinearnimi oz. evolucionističnimi ali diskontinuiranimi¹ znanstvenimi in mitskimi razlagami. Srečanje z nepredvidljivim – zgodovinskim naključjem, kontingenco – razoroži vsakršna apriorna družbenozgodovinska predvidevanja, modele, ki bi na osnovi inertnih zakonitosti skozi preteklost pojasnjevali sedanost in prihodnost. Kontingence, ki zanikajo ali relativizirajo obstoječe deterministične resnice o svetu, ki kot strašljivo neujemljivi tujki motijo urejenost sistemskih razlag sveta, manki, ki kazijo "nujna" historična sosledja, lahko v grobem delimo na objektivne in subjektivne. Med prve nedvomno sodijo naravni pojavi in katastrofe², klimatski pogoji, geografska umeščenost ipd. Nanje človek ali družba skoraj ne moreta neposredno vplivati, zato si jih prisvajata tako skozi znanost in tehniko kot skozi mit (naravna nesreča postane v drugem primeru *božja kazen, opomin zaradi grehov*, geografske meje so *svete, večne* itn.).

* Mag. Mitja Velikonja, asistent na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani.

¹ Glej npr. sijajno Cazesovo analizo različnih tipov zgodovinskih scenarijev (1992).

² Spomnimo se le, kako usodno je npr. na Voltairove in na optimistične poglede in napovedi nekaterih drugih razsvetljenčev vplival znani libonski potres 1. novembra 1755, ki je razdejal tedaj eno najbolj cvetočih mest na svetu.

V pričujočem prispevku me bo zanimal drugi tip zgodovinskih kontingenc, namreč subjektivne. Preučevalcem družb v različnih zgodovinskih obdobjih se namreč zastavlja vprašanje, *kolikšen* – po tem, ko so že pritrdilno odgovorili na vprašanje *ali sploh* – je delež subjektivnega v širših družbenih in zgodovinskih dogajanjih? Drugače rečeno, koliko osebnega obstaja, je možnega oz. je dopuščenega znotraj – in seveda zunaj – dolgotrajnih procesov in ureditev, "objektiviziranih" zakonov družbenozgodovinske produkcije in reprodukcije? In še konkretnije oz. špekulativneje, kako in koliko so na zgodovino vplivali tako nenapovedljivi dogodki, kot so (ne)uspeli atentati na velike osebnosti? V prispevku bom preverjal domnevo, da subjektivna kontingenca ni zgolj razlagalni presežek nekih širših družbenih in historičnih zakonitosti, ki so dogmatsko podkrepjene z apriorno avtoriteto "objektivnosti", ampak je njihov integralni, neločljivi del. Natančneje, njihov dejavnik.

Skratka, poskušal bom analizirati vlogo in pomen t. i. *osebnega dejavnika*, pripisane ali dejanske individualne vloge oz. iniciative v družbenozgodovinskih procesih; ugotoviti, v kolikšni meri gre posameznikom – zlasti *svetovnozgodovinskim individuom*, če uporabim Heglov termin, političnim voditeljem, raznim *očetom narodov*, mislecem, znanstvenikom in umetnikom, vojskovodjem, verskim prerokom, mučenikom – zasluga za spreminjanje sveta okoli sebe. Z drugimi besedami, koliko individualnega je v družbenozgodovinskem in družbenozgodovinskega v individualnem. Seveda pa subjektivni dejavnik v širših družbenih dogajanjih ni le stvar družboslovne analize, socioloških, zgodovinopisnih, politoloških, socialnopsiholoških ipd. razprav. Lahko je to vprašanje zadeva tudi politično, politični marketing, mitotvorce, politične apologete in propagandiste.

Prva nevarnost, redukcionistična skrajnost, na katero je potrebno biti pozoren, je pretiravanje pri ocenjevanju pomembnosti neke osebnosti v svojem času in okolju. Hipertrofija pozitivne vloge osebnega dejavnika v zgodovini namreč pomeni nasedanje kultu voditelja, enostavnosti despotske mito-logike oblasti, tolmačenju, da je določeno gibanje ali režim osebno delo, privatni projekt, rezultat inovativnosti ali zasluga izrednega posameznika (glej tudi Simmel 1993, 14-16). Klasičen primer takega pojmovanja je teorija angleškega misleca iz prejšnjega stoletja Thomasa Carlyla, ki je imel kult heroja – in iz njega izhajajočo heroj-arhijo – za najstarejši in najmočnejši element človeške zgodovine.

Druga skrajnost je prav tako zavajajoča, saj izključuje vsakršno pojasnjevalno moč subjektivnega dejavnika v družbi in zgodovini, ki da se odvijata zgolj po neosebnih, objektivnih zakonitostih. Tudi velike osebnosti naj bi bile le odraz delovanja nekih globljih, od njih neodvisnih, samozadostnih procesov ekonomskega, družbenega, duhovnega, civilizacijskega itn. razvoja, naključneži pač, na katere je padlo veliko zgodovinsko breme. Omenil bom dva primera determinizma: po Heglovi filozofiji zgodovine naj bi velike zgodovinske osebnosti delovale po njim nedoumljivi *zvižčnosti uma*: preko njih naj bi se odvijalo nekaj, kar je različno od njihove lastne volje, vednosti in hotenj (npr. v Hegel 1967, 37-41). V nekaterih marksističnih analizah je bil fašizem poenostavljeno prikazovan kot agentura *monopolnega kapitala*, njegovi voditelji pa kot njeni *lakaji*, *orodje* ali *plačanci*.

Obe skrajnosti - psihološki redukcijonizem in družbeno-historični determinizem - opredeljujeta in instrumentalizirata "drugo", "posredovano" glede na glavno gibalno, usmerjevalno instanco. Na pomembnost osebnega dejavnika v oblikovanju določenega tipa družbene, politične, filozofske, religiozne ali ideološke orientacije, prakse ali ureditve kažejo že pojmi, kot na primer *cezarizem, neronizem, bonapartizem, bismarckizem, marksizem, leninizem, trockizem, stalinizem, hitlerizem, frankizem, salazarizem, petainizem, makartizem, titoizem, maoizem, peronizem, golizem, thatcherizem, reaganizem*; pa tudi *budizem, manihejstvo, pavlinstvo, bogomilstvo, luteranstvo, kalvinizem* ipd. Kult osebnosti v novejši politični zgodovini, na katero se bom v nadaljevanju omejil, izgleda kot ostalina prejšnjih dob, atavizem, relikv nekaterih drugih časov. Toda tudi v sodobnosti so nekatere osebnosti dale nedvo(u)men, težko izbrisljiv pečat svojemu gibanju, režimu ali dobi. Prav z analizo nekaterih od teh pridemo do najpomembnejših vidikov odnosa med subjektivnim in različnimi objektivnimi (naravnimi, torej kontingenčnimi, slučajnimi) ter "objektiviziranimi", torej sistemskimi družbenozgodovinskimi dejavniki.

Sodobni kult osebnosti ohranja vse značilnosti oboževanj velikih voditeljev iz prejšnjih časov, religioznega odnosa do vladarja³. Podobne so tudi značilnosti, npr. citatomanija (ponavljanje njegovih misli), dedukcija (sklepanje na osnovi njegovih misli) in dogmatizem (Krešič 1968, 165-166). Dotikanje, stik s Hitlerjem naj bi bil zdravilen (Kershaw 1989, 30-31), tako kot so bili zdravilni učinki dotika čudotvornih srednjeveških kraljev (npr. Le Goff 1993, 29, Džrnazjan 1990, 1676; zlasti pa je te fenomene preučeval medievalist Marc Bloch).

Nekateri avtorji prepoznavao v kultu osebnosti - in s tem povezanim mističnim pojmovanjem oblasti - bistvo različnih verzij totalitarizma (npr. Gozman & Etkind 1992, 11). Zgodovinske študije kažejo na osupljive ocene o skoraj popolni privrženosti, fanatični servilnosti, ljubezni, čustveni predanosti "večine večine" svojim voditeljem v določenih obdobjih (npr. na vrhuncu popularnosti, poleti 1940 je bilo več kot 90 % Nemcev tudi *fuhrerjevih vernikov*).⁴ Tega ne moremo pojasniti ne s prisilo, niti s konformizmom, niti z nasedanjem množic propagandi in demagogiji. Takšni voditelji so z oboževanjem (desetin, celo stotin) milijonov dobivali potrditve, legitimnost na praviloma rednih plebiscitarnih aklamacijah, obredih, množičnih prireditvah. Euforija, histerični entuziazem množic je zavrnil vsakršne prejšnje družbene delitve.

Bolj kot konkretna osebnost me v tem prispevku zanima mitsko konstruirana, procesno deificirana in ritualizirana podoba *homo absolutusa* in učinkovitost med njenimi naslovniki. Voditeljem so namreč pripisane različne značilnosti, ki povzdigujejo njihovo izjemnost. Čeprav iz ljudstva naj bi razbili stari red, z njimi naj bi se - na preverjenih osnovah - vse začelo znova, z novimi uresničitvami poli-

³ Nekatero vidike kulta osebnosti in različne vidike voditeljeve podobe (božjo, znanstveno, zgodovinsko in osebnostno) sem podrobneje obdelal v poglavju o kultu vodje in mitologiji totalitarizma (Velikonja 1996, 34-49).

⁴ Tako ocenjuje Kershaw 1989, 1. Nekatero vidike kulta osebnosti v Franciji za 20. stoletje analizira Girardet (1986, 63-96).

tične/nacionalne/razredne enotnosti in harmoničnosti. Voditelj naj bi posebej vse dobre plati, zgodovinsko usodo in vizijo svoje skupine: gibanja, skupnosti, stranke, naroda ali države.

Tako Džrnazjan ugotavlja, da so se v slavnih pesmih, posvečenih Stalinu, najpogosteje pojavljale besede *veliki, oče, sonce*, pa tudi *vodja, genij, mogočen (silen), voditelj (vojskovodja), jeklo (železo), neminljiv, luč (bleščec), smel (pogumen, neustrašen)*. (Džrnazjan 1990, 1675) Navedel bom še nekaj najznačilnejših propagandnih domislekov, časopisnih naslovov, parol, izrazov oboževanja Hitlerjevih privrženecv. Za nekatere je bil – že pred prihodom na oblast – *Fuhrer prihajajoče Nemčije, mož dejanj, nemški Mussolini, neustrašni voditelj nemškega prebujanja, pokončni Nemeč, nemški borec današnjega dne, od boga poslani vodja, Siegfried, heroj fronte, najčistejša utelesitev nemškega značaja, inkarnacija nacionalsocialistične Nemčije, alfa in omega našega svetovnega nazora, rešitelj Nemčije, vodja nove, mlade Nemčije, vodja, prerok, borec, zadnje upanje množic*; zasijal naj bi *kot meteor pred našimi osuplimi očmi*, pripravljaj naj bi *čudež razsvetljenja in vere v svetu skepse in obupa*. Od leta 1933 so ga imeli nekateri za *sijoč simbol nemške želje po svobodi, za ljudskega voditelja oz. ljudskega kanclerja*. Bil naj bi *simbol naroda, simbol neuničljive življenjske moči nemškega naroda, zadnja obramba pred grožnjami komunizma, up za kmete in delavce, varuh krščanske vere, od boga poslani rešitelj, graditelj in arhitekt Nemčije, simbol enotnosti nemškega naroda, borec za nemško enotnost in njen stvarnik, nadčlovek, državnik in arhitekt novega rajha, največji voditelj naroda, izvrševalec volje ljudi, božje orodje nemštva, večji od Napoleona, saj osvaja svet brez vojne, genij, poslan iz nebes, gonilna sila in neutrudni motor velikih dosežkov nacionalsocialistične države. Naš Hitler naj bi izhajal iz ljudstva in ostal med ljudstvom*. Bil naj bi *brez greha, neomadeževan, povezan s Previdnostjo*; njegove besede pa *evangelij za ljudi*. Izpostavljena je bila njegova človeškost (*ljubi otroke*), delavnost (*dela takrat, ko drugi spijo*), preprostost (pri hrani in obleki), odrekanje vsem užitek in osamljenost (njegov celibat naj bi bil *žrtev njegove lastne sreče za dobrobit naroda*). Pisalo in govorilo se je: *Hitler je vsa Nemčija in Hitler za Nemčijo – vsa Nemčija za Hitlerja, Stranka je Hitler, Hitler je Nemčija tako, kot je tudi vsa Nemčija Hitler, Fuhrer je stranka in stranka je Fuhrer, danes je Hitler vsa Nemčija*. Spominjal naj bi na *junaka iz starodavnih sag*. Tem so se v prvih letih vojne pridružili še konstrukti kot *vojaški genij, veliki strateg ali največji vojskovodja vseh časov*; imeli so ga za sodobnega Friderika Velikega, ki bije – kljub vsemu na koncu zmagovit – boj za svoj narod.

Pri nastajanju, ohranjanju in razvijanju kulta osebnosti je potrebno upoštevati oba dejavnika: na eni strani dejanske in pripisane, mitizirane osebnostne lastnosti voditelja ter na drugi tedanje družbenopolitične in zgodovinske pogoje. Zanikanje enega popolnoma popači celotno podobo določenega obdobja in ureditve. Zgleden primer za to je pravi eksorcizem Stalinovega kulta na znamenitem XX. kongresu KPSZ 1956. leta ob hkratnem poudarjanju pravilne usmerjenosti politike države in komunistične partije v tem času (glej tudi Krešič 1968, 9-77; Gozman & Etkind 1992, 9, 10). Krivec za vse – deformacije socializma, bohotenje birokracije, centralizem, ogrožanje interesov Sovjetske zveze, samopašništvo, diktaturo, poli-

tični teror itn. – je postal mrtvi voditelj; instituciji, ki ju je vodil, pa sta iz tega radikalnega obračuna izšli kot čisti.

V Nemčiji je v času nacizma prihajalo do ravno nasprotnega procesa: priljubljenost NSDAP nikoli ni dosegla priljubljenosti njenega voditelja. Še več: preučevalec mita o Hitlerju, nottinghamski profesor novejšje zgodovine Ian Kershaw zatrjuje, da se je Hitlerjeva osebna popularnost, njegova neomadeževana, svetla podoba občasno razvijala neposredno v škodo njegovega gibanja (Kershaw 1989, 83, 84). Vodja pogosto izgleda izvzet iz konkretnih dogajanj, težkih preizkušenj, nezadovoljstva na nižjih nivojih; odtod razširjena logika razmišljanja v vseh režimih s karizmatično oblastjo: *če bi le naš voditelj vedel, kaj se tu dogaja...* Voditelj postane "sončna stran" svojega režima.

Dejavniki

Analizo kulta posameznega voditelja je potrebno razvijati vzporedno in sočasno z analizo konkretne družbenozgodovinskega in političnega stanja. K oboževanju vodje lahko prispeva več medsebojno povezanih dejavnikov.

Prvič, kult osebnosti se lažje uveljavi v okoljih z manj razvito demokratično tradicijo in institucionalnimi strukturami, s pomanjkanjem zavezujočih proceduralnih postopkov, s prevladujočo avtoritarno politično prakso, kjer se pogosto pojavljajo zahteve po radikalnih rešitvah in podrejenosti državni oblasti. Simptomatično je zlasti sklicevanje na neposreden stik z množico, ljudstvom, brez kakršnihkoli posredniških instanc. Za Rusijo in Sovjetsko zvezo takšno politično kulturo ugotavljata npr. Gozman in Etkind (1992 zlasti str. 67-86), za nekatere vzhodno- in srednjeevropske narode pa Wiatr (1991, 420-422) in Schopflin (1993, 523, ki opaza *šibkost ustanov nasproti osebam*).

Naslednji, s prvim tesno povezan družbenozgodovinski dejavnik, ki je procesne narave, saj se mora nenehno razvijati, krepiti, in ki je nujen za oblikovanje kulta voditelja, je težnja po koncentriranju politične in družbene moči na vrhu, torej izvršne oblasti. To je težnja, ki se lahko pojavlja tudi v demokratičnih družbah. Pokazatelj tega je tudi koncentriranje najvišjih državnih, političnih (strankarskih) in vojaških funkcij okoli voditelja: Mussolini jih je zbral devet, Ceausescu šest, Tito tri itn.

Ideja o novem, velikem voditelju se je v Nemčiji pojavljala v zamislih nacionalistične in *volkisch* desnice že v 19. stoletju, povezana pa je bila s kultom nemškega naroda, torej z "nacionalizacijo mas" (spomini na slavno preteklost, vojaške zmage, velike kralje, postavljanje impozantnih spomenikov, nacionalnih svetišč, praznovanja ipd.) (Kershaw 1989, 14-16). Pred Hitlerjem se je tako pojavljalo glorificiranje Bismarcka⁵, v manjši meri cesarjev Viljema I. in Viljema II. ali ostarelega predsednika Hindenburga⁶. Napovedovanje novega, prihodnjega junaškega, dinamičnega,

⁵Imenovanega železni kancler, snovalec nemške enotnosti; znana so bila romanja na njegov dom v Friedrichruh, po vsem cesarstvu se je gradilo t. i. Bismarckove stolpe, narejene po zgledu grobnice gotskega kralja Teodorika v Ravenni.

⁶Imeli so ga za nacionalni mit nemškega naroda; zlasti v povezavi s Hitlerjem, kot obet zveze starega in novega, maršala in desetnika, avtoritete in plebiscitarnega mandata.

energičnega, mladostnega, vizionarskega voditelja je bilo v nacionalističnih krogih prisotno tako v predfašistični Italiji kot v prednacistični Nemčiji, posebej še po 1. svetovni vojni (občutek opeharjenosti zaradi *krivičnega miru*, revanšizem in iredentizem, *boljševiška nevarnost*, fragmentiranost političnega sistema, obkroženost s *sovražniki*, katastrofalno gospodarsko stanje, socialni nemiri itn.).⁷ Skratka, "dišalo" je po novem voditelju.

Weber ugotavlja, da temelj karizmatične oblasti počiva predvsem zunaj sfere vsakdanjega življenja, v novostih, nevsakdanjem, iracionalnem s stališča racionalne ureditve (Weber 1987, 366, 367). Torej tretjič, kult voditelja in njegova karizmatična oblast sta ponavadi odgovora na krajše ali daljše obdobje krize v družbi, razkroju starega režima, lahko tudi osvobodilne ali imperialistične vojne. Take izredne razmere pogosto povzročajo ali zaostrujejo prav voditelj s svojimi privrženci. Režim s kultom vodje kot glavnim načelom oblasti lahko obstaja le kot energično in nepretirano presejanje kriz, nenehno premagovanje zunanjih in notranjih nasprotnikov, kot mrzlično dokazovanje svoje uspešnosti (*projekti stoletja, svete vojne, uničenje večnih sovražnikov, ekonomski čudeži* ipd.). Karizmatična oblast počiva na dinamizmu uspehov: šele čudeži potrjujejo vero (glej tudi Weber 1987, 368, 369).

Eden bistvenih dejavnikov – četrti po vrsti – je tudi učinkovit in razvejan propagandni aparat. Razvoj komunikacijskih tehnik in praks (radia, televizije, različnih tiskarskih tehnik itn.) je v zadnjih desetletjih omogočil učinkovito politično propagando in/ali marketing, ki sta nujna pogoja za oblikovanje sodobnega kulta osebnosti⁸. Med enega najvidnejših tovrstnih dosežkov doslej – ki priča o skoraj neomejenih možnostih zavestnega in eksplicitnega manipuliranja z množicami na različne načine in z različnimi sredstvi – gotovo sodi prav mit o Hitlerju.⁹

Toda vsaka propaganda je učinkovita le tam, kjer gradi na že obstoječih vrednotah in mentaliteti, torej na adekvatnem, *ready-made* terenu poprejšne politične kulture, prepričanj, predsodkov, strahov (glej tudi Kershaw 1989, 4; Girardet 1986, 81, 82). Peti dejavnik je torej množična – glasna, egzaltirana, ali pa tiha – podpora, široka platforma popularnosti v tistem sloju prebivalstva, ki postane ciljna skupina propagandnega diskurza in sprememb: srednji sloj v fašizmu in nacizmu, kmetje in delavci v socialističnih revolucijah, politizirani verniki v klerofašističnih režimih, izkoriščani domačini v dekolonizacijskih gibanjih itn. Posameznik se prepozna kot pripadnik, zagovornik in izvrševalec nečesa, kar ga vsestransko presega, transcendirajo: torej splošnega, ki se identificira z voljo in poslanstvom voditelja. Ta naj bi vedno govoril in delal v imenu občega dobrega. Seveda pa takšna logika oblasti

⁷ *Ta novi voditelj - če navedem nekatere tedanje izjave - naj bi se pojavil kot usoda iz notranjega bista naroda; bil naj bi utelesitev narodovih potreb in prizadevanj, nosilec božanske moči usode in milosti, izvršni organ moči, ki je nad njim, izkušen, politično močan, odločen in neustrašen, trde roke, sposoben iztrebiti parlamentarno kugo, človek odločnih dejanj, železne volje itn.*

⁸ *Glej npr. XVIII. poglavje Cassirerjeve študije z naslovom Tehnika sodobnih političnih mitov (1967, 277-296).*

⁹ *Kot svoj največji propagandni dosežek ga je 1941. leta označil tudi njegov tvorec, inventivni nacistični minister za propagando in prosveto (!) Joseph Goebbels.*

posameznika odveže vsakršne osebne odgovornosti (glej tudi Cassirer 1967, 285-288).

Šestič, pomembna je tudi tradicija, ki jo je mogoče opaziti pod pretirano poudarjenimi predstavami o novem: torej ohranjanje in obujanje starih mitskih stalnic v novih ideoloških preoblikah. Vsak prelom s preteklostjo, ustaljenostjo, običajno prakso je lahko učinkovit le ob implicitni kontinuiteti, skladnosti z vsaj nekaterimi bistvenimi predstavami iz preteklosti. Nove voditelje primerjajo z velikimi zgodovinskimi osebnostmi (zgolj nekaj primerov: Napoleona III. ali maršala Petaina so istovetili z legendarnim galskim voditeljem Vercingetorixom, Mussolini naj bi bil - mdr. - novi Julij Cezar ali Garibaldi, Hitler novi Bismarck, Tito edini naslednik Marxa in Engelsa itn.). V nekaterih postsocialističnih družbah se kot novi vodje skušajo uveljaviti potomci med ali po zadnji svetovni vojni izgnanih kraljevih družin (v tujini živeti srbski, albanski in bolgarski kralji). Karizmatiki so pogosti v novoustanovljenih ali dekoloniziranih državah: tako kot Senghor v Senegalu, Nkrumah v Gani, U Nu v Burmi je tudi indijski voditelj Mahatma Gandhi revitaliziral starodavne duhovne in materialne vrednote nacionalne tradicije.

Splošno pomembni dejavniki so povezanost s širšimi političnimi, družbeno-ekonomskimi, religioznimi ali ideološkimi tokovi v družbi, velikimi projekti (npr. modernizacija, industrializacija, imperializem, iredentizem, revolucionarno akcijo, versko konverzijo) in z njihovimi nosilci (npr. lastniki kapitala, nacionalistično buržoazijo, vojsko, različnimi drugimi interesnimi skupinami). Osebna oblast novega voditelja se prikazuje kot nujnost zaradi učinkovitejšega uresničevanja teh velikih podvigov.

In nenazadnje, pogost je tudi verski dejavnik, zlasti sekularizacije krščanskega prepričanja o odrešitvi, sprejemljivost za različne mesijanske vizije ipd. Hitlerja so tako primerjali z Jezusom, saj je začel z dvanajstimi tovariši in ustvaril milijonsko gibanje (Kershaw 1989, 39); prav tako tudi - eksplicitno ali implicitno - Lincolna in Lenina. Mnogi diktatorski voditelji naj bi bili - predvsem v nekaterih interpretacijah ali celo blagoslovih dominantnih cerkva - prav *od boga poslani*, da bi po *poti Previdnosti* vodili svojo družbo ali narod (Hitler, Franco, Mussolini, Petain itn.).

Kult osebnosti: strukturni element, ne pa (preživela) stopnja politične kulture

Vendar pa je šele voditelj s svojimi osebnostnimi lastnostmi, mitiziranimi skozi propagandne mehanizme, tisti, ki te dejavnike, možnosti in pogoje zaostri, izrabljuje, izkoristi. Hitlerjev kult je bil tako temeljni pogoj delovanja tretjega rajha, bistvena povezovalna sila v nacističnem sistemu oblasti. Imel je življenjsko pomembno integrativno funkcijo: tako zoper močne centrifugalne sile znotraj nacističnega gibanja kot pri vzpostavljanju široke baze konsenza med nemškim narodom za politične cilje, ki so jih istovetili s Hitlerjem (Kershaw 1989, 1-4, 26, 27, 66, 83, 257, 258). Gre za vzajemen soodnos med režimom in voditeljem: karizma, markantnost, magnetizem, priljubljenost in osebna oblast slednjega narašča - ali upada - postopno, skladno s širšimi družbenozgodovinskimi procesi (npr. naraščanje/upadanje priljubljenosti Mussolinija ali Hitlerja ob vzponu/padcu njunih režimov). Odtod tudi pogostnost boja *kulta proti kultu* po smrti karizmatičnega voditelja: v smislu kontinuitete, npr. Stalinovega po Leninovem (Stalin naj bi bil *Lenin sedanjosti*), Milo-

ševičevega po Titovem (bil naj bi *drugi Tito*); ali preloma, radikalnih spreobrnjenj, npr. Hruščovovega ali Titovega proti Stalinovemu.

Oboževanje voditeljev, prisotno zlasti v družbah z mehanično solidarnostjo, predstavlja izziv tudi sodobnim, funkcionalno diferenciranim, kompleksnim družbam. Analize kultov velikih osebnosti iz prejšnjih dob posredno kažejo na razsežnosti, tudi skrajnosti in nevarnosti tega pojava danes. Do tega lahko pride v obdobju trajnejše gospodarske ali politične nestabilnosti (npr. poskusi ustoličenja Silvia Berlusconija kot nacionalnega voditelja, *božjega poslanca, rešitelja pred levičo*, poroka za gospodarski razcvet in politično stabilnost Italije).

Želja po karizmatškem vodenju je pogosta tudi v postsocializmu (glej npr. Schopflin 1993, 517): zlasti s prihodom *dobrih ljudi* na oblast (Mastnak 1992, 165-168)¹⁰. Mednje lahko – ob nekaterih voditeljih političnih strank ali gibanj – prištejemo predvsem Havla, v določeni meri in do nedavnega Walenso, na Balkanu pa predvsem predsednika Hrvaške in Srbije. Wiatr ima za najresnejšega kandidata za morebitnega grobarja teh mladih demokracij prav nacionalistično-populistično gibanje pod vodstvom karizmatičnega voditelja (Wiatr 1991, 421). Mnogi izmed prej naštetih dejavnikov namreč obstajajo, so še posebno izpostavljeni v teh specifičnih okoljih in razmerah ter ponujajo možnosti novim karizmatikom: ponujajo skušnjava ponovnega središčenja že razsrediščenih družb.

Analiza nekega zgodovinskega ali družbenega pojava oz. procesa je lahko uspešna le, če v njegovi celovitosti loči skladne, dopolnjujoče, pa tudi nadgrajujoče in protislovne dejavnike ter dinamične načine njihove interakcije in (so)konstrukcije. Vpliv osebnega dejavnika na "objektivizirane" družbene ali politične pojave in procese ni enosmeren, niti nepovraten, niti izključujoč; usodnost osebnega dejavnika v širših zgodovinskih dogajanjih ni izjema pa tudi ne pravilo. Gre za dvojno vpetost; za njuno večjo ali manjšo prepletenost, sobivanje v različnih odmerkih, nihanja v deležih medsebojne odvisnosti, za specifične splete mnogoterih dejavnikov. Kulta osebnosti ne moremo ločiti od širših družbenozgodovinskih in političnih dejavnikov, obenem pa se ga ne da pojasniti le z njimi, saj jih v večji ali manjši meri in glede na razmere nadgrajuje, presega ali celo zanika.

LITERATURA

- Cassirer, Ernst. 1967. *The Myth of the State*. Yale University Press, New Haven in London
- Cazed, Bernard. 1992. *Povijest budućnosti - Likovi budućnosti od Svetog Augustina do XXI. stoljeća*. August Cesarec, Zagreb
- Dolar, Mladen. 1982. *Struktura fašističnega gopostva*. DDU Univerzum; Ljubljana
- Džrnazjan, L. N. 1990. *Kult in klečeplastvo*. Nova revija, Ljubljana; 104, str. 1674-1679
- Girardet, Raoul. 1986. *Mythes et Mythologies Politiques*. Seuil, Paris
- Gozman, Leonid & Etkin, Alexander. 1992. *The Psychology of Post-totalitarianism in Russia*. Centre for Research into Communist Economies, London

¹⁰ Mastnak trdi, da je za ta del Evrope po padcu komunizma značilnejše kombiniranje tradicionalnega in karizmatičnega gopostva (1992, 195).

- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 1967. *Filozofija zgodovine*. Cankarjeva založba, Ljubljana
- Kershaw, Ian. 1989. *The "Hitler Myth" - Image and Reality in the Third Reich*. Oxford University Press, Oxford, New York
- Krešič, Andrija. 1968. *Kritika kulta ličnosti*. Vuk Karadžić, Beograd;
- Le Goff, Jacques. 1993. *Srednjovekovni imaginarij*. Antibarbarus, Zagreb
- Lowith, Karl. 1990. *Svjetska povjest i događanje spasa*. August Cesarec, Zagreb, Svjetlost; Sarajevo
- Mastnak, Tomaž. 1992. *Vzhodno od raja*. DZS, Ljubljana
- Simmel, Georg. 1993. *Temeljna vprašanja sociologije (Individuum in družba)*, SH, ŠKUC FF, Ljubljana
- Schopflin, George. 1993. *Konservativna politika in konservativni dejavniki v postsocialističnih družbah*. *Nova revija*, Ljubljana, 133, str. 515-524
- Velikonja, Mitja. 1996. *Masade duha - Razpotja sodobnih mitologij*. ZPS, Ljubljana
- Weber, Marx. 1987. *Tri čista tipa legitimne vlasti*. V: Mihailo Đurić, *Sociologija Maksa Vebera*. Naprijed, Zagreb, str. 359-373
- Wiatr, Jerzy J. 1991. *Ali bo v vzhodni in srednji Evropi zmagala demokracija?*. *Teorija in praksa*, Ljubljana, 3-4, str. 416-422

INDIVIDUALIZACIJA IN "TVEGANE SVOBODE": PERSPEKTIVE IN NASPROTJA K SUBJEKTU USMERJENE SOCIOLOGIJE

Kaj pomeni "individualizacija življenjskih stilov"?

Na karkoli pomislimo – bodisi na boga, naravo, resnico, znanost, tehnologijo, moralo, ljubezen, ali na zakonsko zvezo – moderno življenje vse spreminja v "tvegane svobode". Vsa metafizika in transcendenca, vse nujnosti in gotovosti nadomešča umetnost. Ne da bi si znali pomagati postajamo tako javno kot privatno virtuozni, ki se sprehajajo po razpeti vrvi v cirkuškem šotoru. Mnogi izgubijo tla pod nogami. To ne velja le za Zahod, ampak tudi za dežele, ki so na hitro odprle svoja vrata zahodnemu načinu življenja. Ljudje v bivši Vzhodni Nemčiji, na Poljskem, v Rusiji ali na Kitajskem so se dramatično "potopili v modernost".

Geslo sprememb je "individualizacija". Ta koncept zadeva vrsto vidikov družbenega razvoja in izkustva, ki jih označujeta predvsem dva pomena. Tako v intelektualni razpravi kot v realnosti se ta dva pomena stalno srečujeta, prekrivata in križata. To prekrivanje je po pričakovanju vzpodbudilo celo vrsto napačnih razumevanj in nasprotij. Individualizacija po eni strani pomeni dezintegracijo prej obstoječih družbenih oblik – na primer vedno večjo neustreznost kategorij kot so razred in socialni status, spolne vloge, družina, sosedstvo itd. Obenem pa posebej v vzhodnoevropskih državah individualizacija pomeni razpad normalnih biografij, referenčnih okvirjev in "role models", ki jih je prej sankcionirala država. Kadarkoli se v družbi pojavijo tendence k dezintegraciji, se pojavi tudi vprašanje, kakšni so novi načini življenja, ki nastajajo tam, kjer propadajo stari, ki jih je urejala religija, tradicija ali država?

Odgovor na to vprašanje nas popelje k drugemu vidiku individualizacije. Ta vidik pomeni le, da se v modernih družbah pred poameznika postavljajo nove zahteve, nove vrste nadzora in omejitev. Preko trga delovnih mest, države blagostanja in institucij so ljudje povezani v omrežja predpisov, pogojev, klavzul. Od pokojninskih pravic do zavarovalne zaščite, od štipendij do davčnih stopenj – vse te institucionalne referenčne točke zamejujejo obzorje, znotraj katerega se morajo odvijati moderno mišljenje, načrtovanje in delovanje.

* Elisabeth Beck-Gernsheim se je pred nedavnim z Univerze v Hamburgu preselila na Univerzo v Erlangnu, moč Ulrich Beck, avtor znane Družbe tveganja (nem. Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M, 1986.), pa je profesor sociologije na Univerzi v Münchnu. Skupaj sta napisala če Čisto običajni kaos ljubezni (nem. Das ganz normale Chaos der Liebe, 1990), ki je leta 1994 izšla tudi v angleškem prevodu pri Polity Press.

Članek je bil objavljen leta 1996 v zborniku Detraditionalization, ki so ga uredili Paul Heelas, Scott Lash in Paul Morris, Blackwell. USA:Cambridge. UK: Oxford.

Individualizacija v tem smislu torej gotovo ne pomeni "neovirane logike delovanja, ali žongliranje v virtualno praznem prostoru". Ne pomeni niti gole "subjektivnosti", drže, ki ne želi uvideti, da se "pod površino življenja skriva učinkovita, tesno medsebojno prepletena institucionalna družba."¹ Nasprotno, prostor v katerem moderni subjekti razvrščajo svoje opcije, je vse prej kot ne-družbena sfera. Gostota predpisov, ki določajo moderno družbo, je dobro znana in razvpita (od davčnih prispevkov do zakonov, ki urejajo sortiranje odpadkov). Glede na celotni učinek nas ta umetelna, labirintu podobna kompleksnost spremlja dobesedno od zibke do groba.

Glavna značilnost modernih predpisov ali navodil je v tem, da se morajo posamezniki veliko bolj kot prej z njimi delno sami oskrbeti, jih vnesti v svoje biografije s pomočjo lastnega delovanja. To je v veliki meri povezano z dejstvom, da tradicionalna navodila pogosto vsebujejo resne omejitve ali celo prepovedi delovanja (na primer prepoved porok v predindustrijskih družbah, da bi preprečili poročanje tistim brez lastnine; ali pa omejevanja potovanja in nedavno oviranje porok v državah vzhodnega bloka, ki so prepovedovale stik z "razrednim sovražnikom"). Nasprotno pa so institucionalni pritiski v moderni zahodni družbi bolj ponudniki uslug ali spodbude za delovanje - vzemimo za primer državo blagostanja s podporo za brezposelne, študentskimi štipendijami ali pomoč države pri hipotekarnih kreditih. Če poenostavimo, nekdanji je bil posameznik vrojen v tradicionalno družbo in v vse kar je spadalo zraven (npr. v družbeni stan in religijo). Za socialne ugodnosti v sodobni državi pa mora posameznik nekaj *storiti*, se zanje aktivno potruditi. Mora zmagati, vedeti kako naj zahteva svoje pravice in se pririne v prve vrste v tekmovanju za omejeno količino virov. Ne le enkrat, temveč dan za dnem.

Normalno biografija tako postane "izbrana biografija", "refleksivna biografija", "naredi-si-sam biografija"². Do tega ne pride nujno po lastni izbiri, pa tudi uspeh ni zagotovljen. Naredi-si-sam biografija je vedno "tvegana biografija", kot hoja po vrvi, napeti visoko od tal, stanje stalne odkrite in prikrite ogroženosti. Fasada blagostanja, potrošnje, blišča lahko pogosto prikriva bližajočo se nevarnost. Napačna izbira kariere ali pa le napačnega področja delovanja skupaj s spiralo privatne nesreče, ločitvijo, boleznijo, izgubo prebivališča - vse to se imenuje zgolj smola. Taki primeri razkrivajo, kar je bilo vedno skrivoma prisotno: naredi-si-sam biografija lahko naglo postane biografija zloma. Vnaprej predpisane, samoumevne, pogosto vsiljene vezi nekdanjih časov nadomešča princip "do nadaljnjih sprememb". Z besedami Zygmunta Baumana (1993):

¹ Tako Ostner in Roy (1991, str. 18) kot Karl Ulrich Mayer (1991, str. 88) razumejo individualizacijo; za povzetek razprav o individualizaciji glej Beck (1994).

² Ronald Hitzler (1988) piše o "do-it-yourself biografiji" (*Bastelbiographie*); Anthony Giddens (1991) piše o "refleksivni biografiji"; Katrin Ley (1984) uporablja izraz "izbrana biografija" (*Wahlbiographie*).

Zdi se, da se je danes vse zarotilo proti ... projektom trajajočim celo življenje, stalnim zvezam, večnim vezem, nespremenljivim identitetam. Ne morem se dolgoročno zanesti na svojo službo, svoj poklic ali svoje sposobnosti. Stavim lahko, da bo moja služba ukinjena, moj poklic spremenjen do nerazpoznavnosti, da ne bo več povpraševanja po mojih veščinah. Prav tako tudi partnerstvo ali družina ne more zagotavljati osnove za prihodnost. V dobi "ljubezni kot sotočja dveh rek", kot pravi Anthony Giddens, skupnostno življenje ne traja dalj kot zadovoljstvo enega od partnerjev, vezi so od začetka zastavljene v smislu "do nadaljnje spremembe", današnja navezanost dela jutrišnjo frustracijo le še hujšo.

Neke vrste "klateška morala" tako postane značilnost sedanjosti. Klatež

ne ve, kako dolgo bo ostal tam kjer je. Običajno se ne odloča unaprej o dolžini bivanja. Svoje cilje izbira sproti, tako kot se mu postavljajo na pot in kot jih razbira iz prometnih znakov. Toda niti tedaj ni prepričan, če in kako dolgo bo počival na naslednjem postanku. Ve le, da njegov postanek najverjetneje ne bo dolg. Naprej ga potiska razočaranje z zadnjim postankom in večno prisotno upanje, da bo naslednji, še ne obiskan kraj, ali pa morda tisti za njim brez tistih napak, ki so uničile dosedanje postanke. (Baumann, 1993,17)

Ali so take slike znaki egoizma in hedonizma, znaki ego-vročice, ki razsaja na Zahodu, kot menijo nekateri? Če pogledamo pobliže, ugotovimo, da je naslednja značilnost smernic moderne delovanje proti družinski koheziji. Večina pravic, značilnih za državo blagostanja, je ustvarjena za posameznike in ne za družine. V večini primerov je pogoj za upravičenost do teh pravic zaposlenost (ali v primeru nezaposlenosti volja do zaposlenosti). Zaposlenost zopet implicira izobraženost in oboje predpostavlja mobilnost ali pa voljo do selitve. Ob vseh teh zahtevah so posamezniki ne toliko prisiljeni kot zapovedovalno povabljeni, da konstituirajo sami sebe kot posameznike: da razumejo in oblikujejo same sebe kot posamezniki ter da načrtujejo svoje življenje in delovanje kot posamezniki. Če so pri tem "neuspešni", morajo krivdo pripisati sami sebi. Država blagostanja je v tem smislu eksperimentalni aparat, ki omogoča predvsem življenske stile, povezane z egom. Splošni blagor je sicer lahko vbrizgan v človeška srca kot obvezno cepivo, toda litanije o izgubljenem smislu skupnosti, ki jih ravno sedaj lahko spet poslušamo, še vedno govorijo v razcepljenem jeziku s standardi dvojne morale vse dotlej, dokler ostajajo nedotaknjeni mehanizmi individualizacije in nihče ne želi ali ne zmore teh mehanizmov postaviti pod vprašaj.

Tudi tu se soočamo z isto podobo: z odločitvami, glede katerih posameznik pravzaprav nima izbire in se stalno znajde pred dilemami. Gre za odločitve, ki posameznika konstituirajo kot posameznika zunaj kolektivitete in temu primerno kaznujejo tradicionalne življenske stile in obnašanje.

V tem smislu je individualizacija družbeno stanje, do katerega ni prišlo po svobodni volji posameznikov. Ljudje so obsojeni na individualizacijo, če si sposodimo

frazo Jean-Paula Sartra. Individualizacija je paradokсна obveznost, da ustvarjamo in igramo ne le lastne biografije, temveč tudi vezi in omrežja, ki to biografijo obkrožajo – ob stalnem prilagajanju pogojem trga delovne sile, izobraževalnemu sistemu, državi blagostanja itd.

Ena odločilnih značilnosti procesa individualizacije je torej v tem, da ne samo omogoča, temveč predvsem zahteva aktivni prispevek posameznikov. Ob razširitvi razpona možnosti in naraščanju potrebe po odločanju med možnostmi, narašča tudi potreba po individualnem delovanju, po prilagajanju, po koordinaciji in integraciji. Da ne bi propadli, morajo biti posamezniki sposobni načrtovati dolgoročno in se prilagajati spremembam; morajo organizirati in improvizirati, postavljati cilje, prepoznavati ovire, sprejemati poraze in se spuščati v nove začetke. Potrebujemo iniciativo, trdovratnost, fleksibilnost in odpornost ob razočaranju.

Možnosti, nevarnosti, biografske negotovosti, ki so bile že prej prepoznavne znotraj družinske skupnosti, vaše skupnosti ali znotraj zakonov družbenih stanov in razredov, mora posameznik danes prepoznavati, interpretirati, o njih odločati in predelovati sam. S posledicami – tako z možnostmi kot z bremenami – se mora soočiti posameznik sam, ki je glede na kompleksnost družbenih odnosov pogosto nesposoben utemeljeno sprejemati potrebne odločitve in pri tem upoštevati interese, moralo in posledice.

Morda lahko le z generacijsko primerjavo pokažemo, kako hitro so se povečevale zahteve do posameznika. V romanu Michaela Cunninghama (1991) hčerka vpraša mater, zakaj se je poročila z njenim očetom:

“Ali si vedela, da je med vsemi ljudmi na svetu ravno on tisti, s katerim se želiš poročiti?” sem vprašala. “Se nisi nikoli bala, da bi naredila neke vrste podaljšano napako, kot na primer izgubila sled resničnega življenja in zašla na pot s katere se ne bi mogla vrniti.”

Toda mati je “na vprašanje odmahnila, kot da bi bilo lena, toda vztrajna muha... “Tedad se nismo spraševali tako velikih vprašanj,” je dejala. “Ali ni zate težko toliko razmišljati, čuditi se in načrtovati?” (1991, 189)

V romanu Scotta Turowa (1991, 349) je na podoben način opisano srečanje med očetom in hčerjo:

Ob tem, ko je poslušal Sonny, ki je bila skrčena od impulza in emocij - roteča, blokirana, ironična, jezna - je Sterna presunilo, da sta imela s Claro (njegovno ženo) neke vrste srečo. V njegovem času so bile definicije jasnejše. Moški in ženska iz družin srednjega razreda kjerkoli v zahodnem svetu sta se želela poročiti, spočeti in vzgajati otroke. Et cetera. Vsakdo je hodil vzdolž istih utrlih poti. Toda za Sonny, ki se je pozno poročila, v novem času, je bilo vse stvar izbire. Zjutraj je vstala in začela iz nič, razmišljajoč o odnosih, poroki, moških, zmedenem tipu, ki ga je izbrala - ki je bil, sodeč po njenem opisu, še vedno na pol deček. Spomnil se je Marte, ki je pogosto rekla, da bo našla moškega partnerja takoj, ko bo ugotovila, zakaj ga potrebuje.

Nekaterim taki primeri zvenijo znano. Drugim so tuji, zgodbe iz oddaljenega sveta. Jasno je, da ni prav točno določene individualizirane družbe. Prav gotovo je situacija v nemških mestih, kot sta München ali Berlin drugačna kot situacija na nemškem podeželju, na Pomeranskem ali v vzhodni Friziji. Med urbanimi in ruralnimi regijami so očitne razlike, ki jih je mogoče empirično dokazati s pomočjo življenskega stila in družinske strukture, na primer³. Kar nekje izgleda samoumevno in del normalnega življenja, se zdi drugje čudno, moteče in grozeče. Seveda se življenski stili in naravnosti razširjajo iz mesta na deželo – toda lomljeni in v drugačni preobleki. Individualizacija pomeni oz. implicira urbanizacijo. Toda urbanizacija z razširitvijo izobraževanja, turizma in ne nazadnje oglaševanja, množičnih medijev in potrošništva nosi s seboj "role models" iz sveta tam zunaj v podeželsko dnevno sobo. Celo tam, kjer ljudje izberejo in razkazujejo na videz nespremenjene življenske stile in tradicionalne gotovosti, so ti pogosto pravzaprav odločitve proti novim hrepenenjem in prebujenim željam.

Potrebno je torej preveriti vsako skupino, milje in regijo, da bi lahko ugotovili, do kod je tam odkrito ali prikrito napredoval proces individualizacije. Ne trdimo, da ta razvoj pokriva celotno prebivalstvo brez razlik. Geslo "individualizacija" bi morali razumeti kot trend, ki se nakazuje na obzorju. Odločilna je sistematična narava tega razvoja, povezana z napredovanjem modernosti. Martin Baethge (1991, 271) piše: "Nekaj, kar govori o tem, kako bo jutri, ne more biti reprezentativno za današnji dan". Individualizacija ima elemente obojega – je zgljedna diagnoza sedanjosti in val prihodnosti.

Ta razvoj pa naposled napoveduje konec fiksnih, vnaprej definiranih podob človeka. Človeško bitje postane (ob radikalizaciji Sartrovega pomena) izbira med možnostmi, *homo optionis*. Življenje, smrt, spol, telesna identiteta, identiteta, religija, poroka, starševstvo, družbene vezi – o vsem se je sedaj potrebno odločati, vse tja do najmanjših podrobnosti. Ko so stvari razdrobljene v vrsto opcij, se je potrebno o njih odločati⁴. V najboljšem primeru nas ta konstelacija spominja na Lažnjivega Kljukca, ki je domnevno rešil danes že univerzalni problem: kako se izvleči iz močvirja različnih (ne) izbir tako, da se potegneš ven za svoje lase. To artistično stanje civilizacije je morda najjasneje povzel (s pesimističnim obratom) pesnik Gottfried Benn (1979, 150): "Po mojem je zgodovina človeka, njegove ogroženosti in tragedije le začetek. Do sedaj so za njim stali oltarji svetnikov in peruti angelov zaščitnikov; slabosti in rane je izpiral ob kelihih in krstnih kamnih. Sedaj se bo moral soočiti z vrsto njegovih velikih, nerešljivih krutosti, ki jih zadaja sam sebi....".

³ Hans Bertram in Clemens Dannenbeck (1990); Hans Bertram, Hiltrud Bayer in Renate Bauereiss (1993); Günther Burkart in Martin Kohli (1992).

⁴ Peter Gross (1994) govori o multiopcijski družbi.

O nemožnosti živeti moderno življenje: derutinizacija vsakdanjega

Lahko je reči, da so se dandanes včerajšnje gotovosti spremenile v vprašanja, ki krožijo v človeških glavah. Toda to pomeni še nekaj več. Družbeno delovanje temelji na rutinah, ki ga predpisujejo. Lahko bi celo dejali, da naše mišljenje in delovanje v osnovi oblikuje nekaj, česar se komajda ali pa sploh ne zavedamo. Obstaja mnogo strokovne literature, ki govori o olajšanju, ki ga prinašajo na ta način internalizirane, predzavedne ali polzavedne rutine. Ali bolj natančno, del, ki govorijo o nepogrešljivi vlogi rutin, ko omogočajo ljudem, da živijo svoje življenje in odkrivajo svoje identitete znotraj lastnih družbenih koordinat. Kot je pokazal Hartmann Tyrell (1986, 255), vsakdanje življenje zadeva predvsem

časovni red delovanja...Toda ni pomemben le časovni red kot tak, temveč z njim povezana izkustva, ki se "vedno znova" ponavljajo kot normalna, redna, nepresenetljiva. Obenem je vsakdanje življenje področje zmanjšane pozornosti, rutiniziranih aktivnosti, varne, neproblematične razpoložljivosti in torej dejanj, ki jih lahko ponavljamo "vedno znova". Gre za to "kaj tu počnemo", včasih v popolnoma partikularističnem smislu, v družinskem krogu, v vasi, v regiji itd. Gre za običajno in splošno znano... "kar tu vsakdo počne".

Ravno ta nivo predzavednih "kolektivnih habitualizacij", zadev, ki jih jemljemo za dane, se danes razkraja v možnosti, o katerih je potrebno razmišljati in se o njih pogajati. Vrsta odločitev, ki so bile prej vnaprej dane, je postala predmet odločanja. Odtod razdraženost, stalno draženje odprte rane in defenzivno-agresivno reagiranje. Vpašanjem in odločitvam, ki spremljajo eksistenco ni mogoče niti ubežati niti jih zopet spreminjati v tiho samoumevno podlago, ki bi predstavljala osnovo za življenje. Večinoma tako pomiritev dosežemo lahko le začasno in navidezno. Ta pomiritev je prežeta z vprašanji, ki lahko izbruhnejo ob vsakem času. Misлити, preračunavati, načrtovati, prilagajati se, pogajati se, definirati, razveljavljati (in vse to začeti vedno znova od začetka): to zahteva "tvegana svoboda", ki določa življenje v razvoju moderne. Celo ob neodločanju se ne moremo več milostno vdajati v usodo. Vdanost v usodo včasih nadomešča mešanica, ki simulira izgubljenost: odločitev za neodločanje, poskus pregnati dvom, ki pa ga v njegovih notranjih dialogih že najeda dvom.

Želela sem si hitro zanositi. Prenehala sem z zaščito. Toda nekako nisem mogla tega nikomur povedati, ne Bobbyju ne Jonathanu. Mislim, da sem se sramovala svojih lastnih želja. Nisem želela, da bi bila videti kot preračunljiva ali potuhnjena. Želela sem si zanositi po naključju. Ne pričakovana slaba plat modernega življenja je naša zmaga nad lastno usodo. Prisiljeni smo se toliko odločati, skoraj o vsem... V nekem drugem času bi imela otroke neke pri dvajsetih, ko bi bila poročena z Dennyjem. Postala bi mati, ne da bi se ravno odločala o tem. Brez tehtanja posledic. (Cunningham, 1991, 203)

Življenje izgublja samoumevno kvaliteto. Družbeni "nadomestek instinkta", ki ga podpira in vodi, je ujet v mlinska kolesja tistega, o čemer je potrebno razmišljati in o čemer se je potrebno odločati. Če drži, da imajo rutine in institucije razbremenilno funkcijo, ki šele omogoča individualnost in odločanje, potem postane očitno, kako veliko breme, napor in stres vzbujata uničenje rutine. Ansgar Weymann (1989) govori o naporih posameznikov, da bi pobegnili "tiraniji možnosti" - npr. pobeg v magijo, mit, metafiziko. Preobremenjeni posameznik "išče, najde in ustvarja neskončno vrsto avtoritet, ki posegajo v družbeno in psihično življenje in ki ga, tako kot njegovi profesionalni predstavniki, odrešujejo vprašanja: "Kaj sem in kaj želim?" in tako zmanjšujejo njegov strah pred svobodo." To ustvarja trg za tovarne odgovorov, psiho-boom, svetovalno literaturo - to mešanico ezoteričnega kulta, prvinskega krika, mysticizma, joge in Freuda. To naj bi izrinilo tiranijo možnosti, v resnici pa jo s svojimi spremenljivimi modami le krepi.

Včasih lahko slišimo izjave, kako individualizacija pomeni avtonomijo, emancipacijo, svobodo in samoosvoboditev človeštva⁵. To nas spominja na ponosen subjekt v filozofiji razsvetljenstva, ki ne pripozna ničesar onstran razuma in njegovih zakonitosti. Toda zdi se, da včasih namesto avtonomije prevlada anomija - sistemi s tako pomankljivo regulacijo, da meji na brezzakonje. (Emile Durkheim v svoji klasični študiji anomije gleda nanjo kot na "zlo manjkajočih omejitev", čas preobilja želja in hrepenenja, ki jih ni več mogoče disciplinirati z družbenimi predpisi (1993, pp. 289, 311). Vsako posploševanje, ki si prizadeva razumeti individualizirano družbo le glede na eno ali drugo skrajnost - avtonomije ali anomije - poenostavlja in izkrivlja vprašanja, ki se nam zastavljajo. To družbo označujejo hibridne oblike, nasprotja, dvoumnosti (odvisne od političnih, ekonomskih in družinskih pogojev). Označuje jo tudi, kot smo dejali, "naredi-si-sam biografija", ki se, glede na ekonomsko situacijo, izobrazbo, življensko obdobje družinsko situacijo, kolege, zlahka spremeni v "biografijo zloma" (Hitzler, 1988; Beck in Beck-Gernsheim, 1993). Neuspeh in neodtujljiva svoboda živita v tesnem sožitju in se morda mešata - kot v "izbranem" življenjskem slogu samskih žensk in moških.

Teme, zaradi katerih se posameznik izčrpava, se tičejo najbolj različnih področij življenja. Lahko gre za "mala" vprašanja (kot delitev domačih opravil), lahko pa vključujejo tudi "velika" vprašanja življenja in smrti (od prednatalne diagnoze do intenzive medicinske nege). Z odpravo rutine se torej pojavljajo vprašanja zelo različnega moralnega in družbenega pomena. Toda vsa vprašanja zadevajo jedro obstoja. Lahko celo rečemo, da so odločitve glede življenjskega stila "deficirane". Vprašanja, ki so izginila skupaj z bogom, so ponovno v središču življenja. Vsakdanje življenje postaja post-religiozno "teologizirano".

Mogoče je povleči posvetno linijo med bogom, naravo in družbenim sistemom. Vsaka od teh kategorij in horizontov pomena do določene mere nadomešča predhodno; vsaka ima določen skupek samoumevnih predpostavk in predstavlja vir legitimacije za družbeno delovanje, ki ga lahko razumemo kot niz sekulariziranih nujnosti. Ko prekletstva postanejo transparentna in premagana, postane tisto, kar je bilo nekoč rezervirano za boga ali vnaprej naravno dano, preobliko-

⁵Npr. Günter Burkart (1993).

vano v vprašanja in odločitve glede urejanja privatnega življenja. Z uspehi reproduktivne medicine in genetike je antropologija človeške vrste zabredla globoko v področje odločanja. Tako bi lahko s stališča kulturne zgodovine dejali, da je moderna, ki jo označuje težnja subjekta po prevzetju moči v svoje roke, izpolnila svojo obljubo. Z uveljavljanjem moderne, boga, naravo in družbeni sistem, z večjimi in manjšimi koraki vedno bolj nadomešča posameznik - zmeden, blodeč, nemočen v zadregi. Z odpravo starih koordinat se znova pojavlja vprašanje, ki so ga že zasramovali, odobraval, zasmehovali, proglašali za svetega, krivega in mrtvega: vprašanje posameznika.

Kaj je novega v procesu individualizacije? Primer socialne zgodovine zakonske zveze

V svoji knjigi *Renesančna kultura v Italiji*, prvič objavljeni leta 1860, Jacob Burckhardt piše, da je v srednjem veku človeška zavest

ležala zasanjana ali le napol prebujena kakor pod skupnim pajčolanom. Pajčolan je bil spleten iz vere, otroške zmedenosti in blodnje. Skozi to tančico pogledano sta se svet in zgodovina prikazovala v čudežnih barvah, človek pa se je razodeval zgolj kot plemensko bitje, ljudstvo, stranka, korporacija, družina ali v kateri koli drugi kolektivni obliki. V Italiji se je najprej zgodilo, da se je pajčolan kot meglica razpršil in v človeku se je prebudilo objektivno opazovanje in obravnavanje države in vseh stvari tega sveta. V isti meri se v njem z vso nujno vzdiguje moč subjektivnosti, človek postaja duhovni individuum in se kot takega tudi sam spoznava. (1981, 101)⁶

Presenetljivo je, da ima Burckhardtov opis renesanse postmoderne črte. Vse preplavljajo mode; pojavi se politično indiferentna privatna oseba, pišejo in izmišljajo si biografije in avtobiografije, ženske se izobražujejo glede na moške ideale. "Največja pohvala, ki so jo lahko bile deležne znane renesančne Italijanke, se je glasila, da imajo moškega duha in moško nprav." Burckhardt meni, da se je s stališča devetnajstega stoletja tedaj pojavilo nekaj, "kar naša doba občuti kot očitno brezsrčnost"⁷.

Vsakdo, ki bere podobne obravnave, se sprašuje, kaj je pravzaprav novega in specifičnega v individualizacijskem procesu druge polovice dvajsetega stoletja?⁸ Če odgovorimo strnjeno in neposredno: historična novost je, da je tisto, kar je bilo tedaj mogoče pričakovati od peščice - živeti samostojno življenje - sedaj mogoče pričakovati od vedno več ljudi in v določenih primerih od vseh. Novost predstav-

⁶ Tu navajamo citat iz slovenskega izdaje, ki je izšla leta 1981 pri Državni založbi Slovenije v prevodu Bogomila Faturja (Op. B. Luthar).

⁷ Prav tam, 1981, 298, 299.

⁸ Glej na primer Dumont (1991); Macfarlane (1979); Morris (1972); Foucault (1984).

lja prvič, demokratizacija individualizacijskih procesov in drugič, v tesni zvezi s prvim elementom, osnovni pogoji v družbi podpirajo uveljavljanje individualizacije (trg dela, potreba po mobilnosti in stalnem izobraževanju, delovna in socialna zakonodaja, pokojninski pogoji itd.).

Zgodovino individualizacije in njenega prevzemanja premoči lahko ilustriramo s pomočjo različnih družbenih fenomenov in formacij. Tu se bomo tega lotili s pomočjo orisa socialne zgodovine zakonske zveze kot zglede procesa individualizacije. Naj za začetek predstavimo svojo tezo: če je bila prej zakonska zveza najprej in predvsem institucija *sui generis*, dvignjena nad posameznika, danes bolj in bolj postaja produkt in konstrukt posameznikov ki so v njej povezani. Poskušajmo sedaj natančneje slediti zgodovinskemu razvojnemu loku.

Še v sedemnajstem in osemnajstem stoletju so zakonsko zvezo razumeli od zgoraj navzdol, kot neposredni sestavni del družbenega reda. Bila je družbeno zavezujoč način življenja in dela, ki je bil večinoma nedostopen posameznikovi intervenciji. Celo do najmanjših podrobnosti dnevnega življenja, dela, ekonomskega obnašanja in seksualnosti je moškim in ženskam predpisovala kaj je dovoljeno in kaj ne. Seveda se ni vsakdo podrejal tem predpisom. Toda družbena prepletenost družine in vaše skupnosti je bila tesna in možnosti nadzora povsod prisotne. Vsakdo, ki je kršil prevladujoče norme je moral zatorej računati s strogiimi sankcijami. Če nekoliko pretiravam: zakonska zveza je bila neke vrste internaliziran "naravni zakon", ki je bil "izvrševan" v zakonski zvezi, posvečen od boga in cerkvene avtoritete ter varovan z materialnimi interesi tistih, ki so bili v njej povezani. To je očitno, če pogledamo ravno nasproten primer – težko doseženo ločitev zakonske zveze, o kateri poročata Gisela Bock in Barbara Duden (1977, 126):

V zgodnjem 18. stoletju sta se se pojavila na pristojnem cerkvenem sodišču v Seine/Marne v francoski pokrajini Jean Plicque vinogradnik iz Villenoja in Catherine Giradin, njegova žena. Sedem mesecev pred tem je žena s težavo dosegla ločitev od postelje in mize zaradi popolnega neuje-manja. Sedaj sta se oba vrnila in razglasila, da bi ne bilo le bolje, ampak tudi "mnogo koristneje in in ugodneje za njiju, da bi živela skupaj, kot pa da ostajata narazen." Ugotovitev tega para je tipična za ruralna in urbana gospodinjstva: mož in žena sta bila drug od drugega odvisna, ker oz. dokler ni obstajala nikakršna druga možnost za preživljanje izven skupnega družinskega dela.

Ugotovitev tega para kaže na situacijo, ki je bila kljub vsej raznolikosti tipična za preindustrijsko družbo. Razen cerkve in samostana ni bilo nobene druge podlage za materialno eksistenco. Zakonske zveze ni držala skupaj ljubezen, odkri-vanje samega sebe ali samoterapija dveh prehranjevalcev družine iščoč drug drugega, ampak je bila utemeljena na religiozni obligaciji in materialno zasidrana v zakonskih oblikah dela in življenja. Vsakdo, ki želi razumeti pomen institucije zakonske zveze, mora pustiti ob strani posameznike in se osredotočiti na vseob-segajočo celoto reda. Ta red je imel v zadnji instanci podlago v življenju po smrti in božjem blagoslovu. Zakonska zveza ni služila individualni sreči, temveč je bila

med drugim tudi sredstvo za vzdrževanje nasledstva - dednega družinskega zakonika v primeru plemstva. Od zakonske zveze je bila na otipljiv način odvisna stabilnost družbenega reda in hierarhije.

Z začetkom moderne dobe je postajal višji smisel, ki so ga prej pripisovali oblikam družbenega obstoja, vedno ohlapnejši. Trend k individualnosti, najprej pri "tržnem posamezniku" srednjega razreda s privatnim kapitalom, je vsaj latentno postavil pod vprašanje osrednji položaj kolektivnih identitet in enot delovanja. Z ločitvijo družine od ekonomske sfere je bila delovna oz. ekonomska enota moža in žene nalomljena. Toda značilen odgovor na razpad materialne osnove zakonske skupnosti je razširitev moralne in pravne podlage zakonske zveze. Zakonska zveza se je tako zopet legitimirala "deduktivno", to je od zgoraj navzdol - tokrat preko moralizacije, saj naj bi predstavljala temelj meščansko-krščanskega svetovnega reda. Osnutek nemškega civilnega zakonika, objavljenega leta 1888, ugotavlja: "V skladu s splošnimi ljudskimi krščanskimi načeli mora nemški civilni zakonik izhajati iz predpostavke, da v zakonu o zakonski zvezi ne more prevladovati princip individualne svobode zakoncev, temveč je potrebno gledati na zakonsko zvezo kot na moralni in zakonski red, neodvisen od volje zakoncev." (citirano po Blasiusu, 1992, pp. 130f).

"Ne princip individualne svobode", temveč "red neodvisen od volje zakoncev": grozeča možnost implicitno odmeva v negaciji. Skupnost je torej enostranska. Ženi je izrecno prepovedana uporaba njenega priimka. Družinsko ime je priimek moža. Kot v svarilo je ta splošni element izenačen z močjo - v tem primeru z močjo moža. Še leta 1956 lahko v sodbi beremo: "Seveda člen 6 GG dovoljuje udejanjenje enakih pravic v družinskem zakoniku le dokler ostaja nedotaknjen naš tradicionalni koncept družine, ki ga določa krščanstvo. Nobenim pretiranim individualističnim težnjam ne smemo dovoliti, da vplivajo na zakon o zakonski zvezi ... To velja tudi za tisti del zakona o zakonski zvezi, ki zadeva imena" (citirano po Struck, 1992, str. 390). Tukaj že najdemo izganjalsko formulacijo v "pretiranih individualističnih tendencah", ki je še danes v središču pozornosti. Belcebuba individualizma naj bi pregnala sveta voda tradicije.

Družinske matične knjige so neizčrpna zakladnica *ex cathedra* razglašanja idealiziranih podob družine. Tu bomo izbrali dve: prvo iz časa nacizma in drugo iz Nemške demokratične republike sedemdesetih let. Težko bi našli še bolj izraziti nasprotji. Uvodna pojasnila jasno govorijo o individualistični spreobrnitvi, do katere je celo uradno prišlo v Nemčiji v teh treh desetletjih.

V matični knjigi iz zgodnjih štiridesetih let beremo: "Uvodna zabeležka: zakonska zveza ne more služiti sama sebi, temveč je zavezana višjemu cilju, povečevanju in preživetju vrste in rase. Adolf Hitler."⁹ To zveni kot ukaz in brez dvoma je tako tudi mišljeno. Radikalna doktrina nacionalsocializma je skrajni primer "protimodernizacije", ki uprizarja zgodovinsko maškarado, da bi zaustavila "dekadentne" tendence moderne (Beck, 1993, pogl. 4). Njen cilj je ustvariti neproblematičen svet

⁹ *Familienstammbuch mit Ahnenpass*. Paul Albrechts Verlag, Stolp and Berlin, brez datuma (približno l. 1940), glej str. 3; o odnosu med individualizacijo, družino, spolnimi vlogami in ljubeznijo, glej Beck in Beck-Gernsheim (1994).

ponovno integrirane krvne skupnosti z vsemi možnimi sredstvi. Zakonska zveza tako postane podružnica države, miniatura država, "semenska celica države". Predstavlja prostor, kje se reproducira "nemška rasa".

Komentar v družinskem registru iz sedemdesetih let pa izrecno zanika zgornjega. Tukaj beremo, da "naloga zakonske zveze v zasebnem pravu ne leži onstran nje same v službi drugim ciljem, temveč je njen glavni namen v njej sami."¹⁰ Današnji zakonski priročniki ne govorijo več o "krščanskem svetovnem redu in njegovih vrednotah" ali o "državnih ciljih" in še manj o "preživetju rase". Namesto tega eksplicitno izražajo obrat stran od pogleda, usmerjenega k celoti, k pogledu, usmerjenemu k ljudem. Zdi se, da država pljuva v lastno skledo, ko opozarja njej poverjene zakonske partnerje, naj ne počnejo tega, kar je še pred nedavnim v zvezi z zakonsko zvezo veljalo za državni zakon in politiko - namreč upoštevanje "tradicionalnih modelov":

"Svetujemo previdnost v zvezi z nevarno skušnjava, da bi brez vprašanj sprejeli tradicionalne modele zakonske zveze in družine kot "naravne" in s tem povzročili, da bi ti modeli okameneli v zakonskih predpisih. Hiter razvoj naše moderne industrijske družbe, povečevanje deleža zaposlenih žensk, pričakovano nadaljnje zmanjševanje trajanja delovnega časa, spreminjajoča se narava profesij itd. silijo pravni sistem k odprtemu odnosu brez predsodkov do novih oblik zakonske zveze in družine."¹¹

827

Tu je slišati glas sociologije. Lahko bi rekli, da imamo opravka z vzorčnim primerom (legendarne) "teorije kapljic" o "zatonu" sociologije.¹² V družinskih matičnih knjigah pa vidimo, kako tu uspešno učinkuje.

Toda novoporočencem je namenjen tudi naslednji "blagoslov", ki ga prinaša zakonski priročnik v poglavju "Razveza zakonske zveze": "Ko njuna nesoglasja dosežejo določeno stopnjo, se (zakonska partnerja) zdita drug drugemu kot kirurga, ki drug drugega operirata brez uporabe anestetikov in "postajata vse bolj večča v prizadevanju bolečine drug drugemu."¹³ Te besede so duhovite in prikladne in bi bile stežka v očitnejšem nasprotju z "rasno zakonsko zvezo" ali "krščansko zakonsko zvezo", ki je bila v petdesetih letih pravno še vedno zavezujoča. Težko bi bilo jasneje pokazati na radikalni obrat od interpretacije zakonske zveze kot neče-

¹⁰ *Stammbuch, ki jo je izdal Bundesverband der Deutschen Standesbeamten, Verlag für Standesamtswesen, Berlin in Frankfurt, brez datuma (približno l. 1970), brez označbe strani.*

¹¹ Prav tam.

¹² *Opomba prevajalke: teorijo kapljic (ang. "trickle down theory") v njeni izvorni obliki pripisujejo G. Simmlu, ko je pisal o dinamiki distribucije okusov in stilov v družbi (1904). Sloji v stratificirani družbi tekmujejo z okusom tistih zgoraj in obenem zavračajo okus nižjega sloja. Kombinirani učinek teh dveh silnic - tekmovalne z zgornjimi in diferenciacija do spodnjih (kot lov in beg) - poganja distribucijo mode. Pritisk, da bi trošili kot tisti zgoraj omogoča okusom, da kapljajo navzdol. Osnovno teorijo so seveda sodobne teorije potrošnje bistveno modificirale. V zgornji metaforični uporabi pojma gre za domnevni zaton sociološkega diskurza v akademskem diskurzu (višji nivo) kot reakcija na distribucijo sociološkega diskurza navzdol - ta vedno bolj prežema pravni ali zdravorazumski diskurz. (Op. B. Luthar)*

¹³ Prav tam.

sa onstran individualnega k izključno individualni interpretaciji. Ne le, da uradno besedilo omenja razvezo zakonske zveze v istem dahu kot pogodbo o zakonski zvezi. Zakonska zveza je obenem tudi institucionalizirana kot individualizirani program. *Zakaj, kaj in kako dolgo* zakonske zveze je v celoti prepuščen presoji in srcu tistih, ki so v njej združeni. Od tod dalje imamo opravka le z enim geslom, ki govori o tem, kaj pomeni zakonska zveza: individualizacija zakonske zveze. Individualni kod zakonske zveze je pravzaprav pravno predpisani.

To pojasnjuje dve stvari. Prvič, celo stare oblike zakona morajo biti sedaj, ko so birokratsko zavrnjene, izbrane in živete kot osebno tveganje zakoncev, ki sta te oblike izbrala. Celotni svetovalni priročniki o zakonski zvezi prinašajo opozorilo, da je zakonska zveza, tako kot prekomerna hitrost na vijugasti cesti, tvegano osebno podjetje, ki nima nobenega veljavnega zagotovila za uspeh. In drugič, nihče ne more reči, kaj se v resnici dogaja za tem oh-tako nespremenljivim pojmom "zakonska zveza" - kaj je mogoče, dovoljeno, zahtevano, tabuizirano ali nepogrešljivo. Svetovni red zakonske zveze je od sedaj dalje individualni red, ki ga morajo posamezniki postavljati pod vprašaj in ga stalno rekonstruirati ob tem, ko v njem živijo.

Da bi preprečili vsakršen nesporazum: celo nova individualizirana ureditev zakonske zveze ni gol produkt individualizacije in njenih želja. Bolj velja, da je povezana z institucionalnimi odredbami - na primer tistimi znotraj pravnega sistema, ki so osrednjega pomena. Odvisna je od zahtev izobraževalnega sistema, trga delovne sile, od starostnega pokojninskega sistema. Ta danes predpostavlja, da imata oba partnerja, ne le mož kot prej, svoji lastni neodvisni biografiji kot vzdrževalca in svojo lastno finančno varnost. Celotno glede na to dvojnost - to navidezno popolnoma privatno, intimno sfero - individualizacija nikakor ne pomeni, da povečana svoboda izbire pomeni isto kot propad reda¹¹. Verjetneje je, da smo priča "institucionaliziranemu individualizmu", kot je to imenoval Talcott Parsons (1978, str. 321). V svobodnem prevodu to pomeni, da je v modernem življenju posameznik na mnogo nivojih soočen z naslednjim izzivom: lahko in moraš živeti svoje lastno življenje izven starih družinskih, plemenskih, religioznih, razrednih vezi in vezi svojega porekla. To moraš početi upoštevajoč nova navodila in pravila, ki jih postavljajo država, trg dela, birokracija itd.. V tem smislu tudi zakonska zveza v svoji moderni inačici ni le individualen red, temveč "individualna situacija, odvisna od institucij" (Beck, 1986, 210).

Obeti in problemi k individumu usmerjene sociologije

Sociologija se deli na dve sociologiji, ki imata nasprotujoča si pogleda na isto stvar. Družbeno celoto lahko opazujemo bodisi s stališča *posameznikov* ali s stališča *celote* - družbe, države, splošno dobrega, razreda, skupine, organizacije itd.. (Glej Bolte, 1983) Oba pogleda sta utemeljena v strukturi družbenega delovanja, ki ga lahko analiziramo bodisi glede na akterja ali pa glede na družbeno strukturo.

¹¹ *Zapf (1992) izrecno nasprotuje široko razširjenemu napačnemu razumevanju. (Glej pp. 190f).*

Oba pogleda sta enako potrebna, možna in izvirna, kar ne pomeni, da sta identična. Vsak od teh dveh pogledov relativizira in kritizira drugega (subtilno, vendarle z daljnosežnimi posledicami): tisti, ki analizirajo družbo s stališča posameznika, ne sprejemajo, da ima družba v danem času obliko, ki je vnaprej dana kot nespremenljivo dejstvo, ampak to obliko postavljajo pod vprašaj. V tem primeru sociološka misel ni daleč od "umetnosti nezaupanja", če uporabimo formulacijo Petra Bergerja (1977, 40), ki jo je povzel po Nietzscheju. V resnici se nagiba k "destabilizaciji" obstoječih odnosov moči, kot je dejal na primer Zygmunt Bauman (1991,17). Nasprotno pa so obstoječi odnosi moči tam, kjer predstavljajo referenčni okvir takoimenovane "operativne zahteve" družbe ali njenih pododdelkov, pogosto prikazani zunanjemu svetu enostavno kot notranja sreča ega. To srečo kanalizirajo lijaki - znani kot "dolžnosti" - in institucije zastraševanja, ki usmerjajo to srečo skozi lijake: šole, sodišča, zakonske zveze, organizacije itd.

Prevladujoča sociologija si je ponavadi stvari olajšala tako, da si ni zastavljala vprašanj, ki se tukaj pojavljajo. Pri tem so jo podpirala svarila iz debelih knjig, ki pravijo, da lahko posamezniki postanejo posamezniki le znotraj družbe. Na ta način so stalno poskušali potlačiti vprašanje, kaj bi se zgodilo, če bi ti posamezniki želeli drugačno družbo ali celo drug tip družbe?

Stara sociologija, še vedno dobro opremljena z univerzitetnimi stolicami, je dobro opremljena za boj s to idejo: splošni interes, utrjen v strukturi, je kondenziran in povečevan kot parsonovski "funkcionalni predpogoj". Iz teh predpogojev se kot iz izobilja sekulariziranih etičnih dolžnosti vsipajo "vzorci vlog", "funkcije", "zahteve", "subsistemi", enako oddaljeni tako od boga kot od zemlje, ločeni od delovanja toda kljub temu predpogoj le-tega. Imeli naj bi nalogo standarda, na podlagi katerega lahko zmedeni in neposlušni posamezniki ustvarjajo sodbe kot so "normalno", "deviantno", "zmotno" in "absurdno".

Ustrezno temu so "individualistični" pogled na družbo do dandanes ponavadi zavračali kot predrzen in notranje kontradiktoren in modno govorili o "inflaciji povpraševanja" in "ego družbi". Nekateri govorijo o zatonu vrednot in pri tem pozabljajo, da je tak zaton starejši kot klasična civilizacija. Bivša NDR je imela slabo izkušnjo ravno z na glavo obrnjenim vprašanjem. Ker se je na njem tudi spotaknila, bi ga morali razumeti kot svarilo. To vprašanje se glasi: kaj se dogaja institucijam brez posameznikov? Kaj pomeni, če posamezniki odtegnejo svoje soglasje institucionalnim elitam? Enako vprašanje so vztrajno postavljali v Italiji leta 1993 (prav tako pa v Franciji, na Švedskem, Finskem, v Nemčiji, ZDA itd.). Odgovor je bil povsod enak: politični sistem se zamaje. Kjer prevladujoč funkcionalistični pogled temelji na sistemski teoriji, se zdi k subjektu usmerjena sociologija pogosto ne le deviantna, temveč tudi subverzivna. Občasno lahko razkrije, da so stranke in institucionalne elite jezdecji brez konj.

Prav tako tudi ne drži, da sta obe koncepciji družbenega reda nepopolni sami po sebi in se morata dopolnjevati. Toda preden taka potreba po harmoniji izgleda konflikt, do katerega odkrito sploh še ni prišlo, je potrebno poudariti, da je nekaj stoletij pogled na totalnost izpodrival pogled na posameznike. Zaradi tega je nastopil čas obrniti stvari na glavo in se vprašati kakšna družba nastaja po zatonu velikih političnih blokov in strankarsko političnega konsenza?

Lahko si zamislimo ugovor, da to ni smiselna antiteza. Entitet, ki druga drugo analitično predpostavljajo – posamezniki in družba – ne moremo razumeti kot družbeno konfliktnih. Še več, oba pogleda si lastita obe perspektivi. Tisti, ki zaobjema "celoto" (družbe), funkcionalnost družbenih formacij, samoumevno trdi, da znotraj svojega pristopa vključuje tudi stališče posameznika. Če je potrebno, to predstavljajo kot moralno ustrezno stališče, ki ga je potrebno zagovarjati nasproti napačnemu samozavedanju posameznikov, ki ga določajo njihovi dobro razumljeni interesi. Nasprotno pa ob tem vsaka inačica sociologije, usmerjene k subjektu ali individuumu, samoumevno ponuja tudi stališča in razlage o pravi realnosti družbenih formacij in sistemov, njihovi strukturi, upravljanju z vtisom itd.

Kar smo v prejšnjem poglavju pokazali na primeru zakonske zveze, velja tudi nasploh: nasprotje med pogledi, ki temeljijo na posamezniku oz. na sistemu, bi morali razumeti kot del historičnega razvoja. Če v tradicionalnih predindustrijskih družbah morda še vedno lahko predpostavljamo razmeroma uravnotežen odnos med obema referenčnima okvirjema, se ta vnaprej utrjena harmonija zlomi z razvojem moderne. To je osrednja tema sociologije pri Emilu Durkheimu in Georgu Simmlu. Toda oba še vedno predpostavljata, da je mogoče integrirati individualizirano družbo transcendentno, preko vrednot. Toda bolj ko narašča število posameznikov, ločenih od klasičnih oblik skupinske integracije, vključno z družino in razredom, je ta možnost vse manj realistična. Danes smo priča nastajanju "povprečne eksotičnosti vsakdanjega življenja", kot pravi Hans Magnus Enzensberger:

Najbolj očitna je v provinci. Trgavska mesta na Spodnjem Bavarskem, vasi v hribovju Eifel, mala mesta v pokrajini Holstein so naseljena z ljudmi, ki si jih pred tridesetimi leti tu še zamisliti ne bi mogli. Npr. mesarji, ki igrajo golf, zakonske žene, uvožene sTajske, protiobveščevalni agentje s svojim odmerjenim prostorom delovanja, turški hodže, kemičarke aktivne v komitejih za Nikaragvo, klateži, ki vozijo mercedes, alternativci z bio vrtovi, davčni uradniki - zbiralci orožja, mali posestniki, ki gojijo golobe, militantne lezbijke, tamilski prodajalci sladoleda, klasični akademski izobraženci, ki se ukvarjajo s prodajo nepremičnin, najemniški vojaki na dopustu, ekstremistični aktivisti za pravice živali, prekupčevalci s kokainom s saloni za umetno sončenje, domine s klienti iz visokega menedžmenta, kompjuterski freaki, stalno na poti med kalifornijskimi podatkovnimi bazami in naravnimi rezervati v pokrajini Hesse, mizarji, ki dobavljajo pozlačena vrata kupcem v Saudski Arabiji, ponarejevalci umetnin, raziskovalci-specialisti za Karla Maya, telesni stražarji, eksperti za jazz, zagovorniki evtanazije in porno producenti. Prostor, ki so ga prej zasedali vaški idioti in čudaki, ekscentriki in utrganci, so zasedli povprečni deviantneži, ki se ne razlikujejo več od milijonov takih, kot so sami. (1992, 179)

V takih razmerah so institucije osnovane na zastarelih podobah o posameznikih in njihovih družbenih situacijah. Da bi ohranili svojo moč, upravljalci teh

institucij za vsako ceno ohranjajo status quo, podpira pa jih sociologija, ki uporabljaja stare konceptualne stereotipe. Ena od zabavnih posledic tega je, da politični razred gleda na posameznike "tam zunaj" kot podobno neumne in nesramne, kot družba posameznikov gleda na politični razred. Vprašanje, kdo od obeh ima prav, je pravzaprav lahko rešljivo. Ideja, da le partijska elita in birokratski aparat vesta, kaj je kaj in da so vsi ostali imbecilni, je bila značilna za Sovjetsko zvezo do njene razpada.

"Ta družba", piše Enzensberger o Nemčiji,

ne more biti več razočarana. Zelo zgodaj, zelo hitro je zaznala, kaj se dogaja v Bonnu. Tudi način na katerega se stranke predstavljajo prispeva k temu ciničnemu pogledu. Politiki skušajo izgubo svoje avtoritete, erozijo moči in zaupanja kompenzirati z ogromnimi izdatki za oglaševanje. Toda te potratne bitke so kontraproduktivne. Sporočilo je tautološko in prazno. Stalno govorijo eno in isto in sicer "Jaz sem jaz" ali "Mi smo mi". Ta ničelna izjava je najljubša oblika samoprezentacije. To seveda le še potrjuje mnenje ljudi, da ta kasta nima nobenih idej... Kadar plakati pravijo: "To je prihodnost Nemčije", potem vsakdo ve, da so to prazne besede. V najboljšem primeru gre za prihodnost subvencij kmetom za mleko, za prispevke zdravstvenemu zavarovanju ali druge ugodnosti ... Nemčija je relativno stabilna in relativno uspešna ne zaradi tega, temveč kljub temu, da ji vladajo ljudje, ki se pačijo na volilnih plakatih. (1992, 143, 138)

Teorija individualizacije je politično relevantna na dva načina: prvič, oblikuje referenčni okvir, ki omogoča, da se problema - konfliktov med posamezniki in družbo - lotimo s stališča posameznikov. Drugič, teorija kaže, kako postaja ob nadaljnjem razvoju moderne družbe vprašljiva predpostavka o obstoju kolektivnih enot pomena in delovanja. Sistemske teorije, ki predpostavljajo obstoj in reprodukcijo družbeno neodvisnega delovanja in mišljenja posameznikov, tako izgubljajo realno vsebino. Če nekoliko pretiravamo, sistemska teorija se spreminja v *metafiziko* sistema, ki ovira jasen pogled na silovite družbene in politične procese, čeprav so vse sfere delovanja, vsebina, cilji, podlage in strukture "družbene" na poti k rekonstrukciji, preoblikovanju in preinterpretaciji.¹⁵

Sociologija, ki sooči pogled, ki služi preživetju institucij s pogledom posameznika, je v veliki meri nerazvito področje sociološke discipline. Skorajda vsa sociologija zaradi "vrojene pristranskosti" temelji na negaciji individualnosti in individua. Družbeno je bilo skorajda vedno pojmovano glede na plemena, religije, razrede, združenja in nedavno predvsem glede na družbene sisteme. Posamezniki so bili nadomestljivi, produkt okoliščin, značajske maske, subjektivni faktor, okolje sistemov, na kratko, nekaj česar ni mogoče definirati. Sociološki kredo, ki sociologiji daje njeno profesionalno identiteto, vedno znova ponavlja, da

¹⁵ Glej teorijo reflektivne modernizacije v Beck (1993), posebej pogl. III; in Beck, Giddens in Lash (1994).

je posameznik iluzija posameznikov, ki jim ni dan vpogled v družbene pogoje in pogojenost njihovih življenj.

Dela svetovne literature, velike zgodbe in drame, ki so držale cele epohe v suženjstvu, so le inačice doktrine o višji realnosti in dostojanstvu splošnega, družbeni dimenziji, nevidni enoti, ki jo predstavlja, kot implicira sam pojem *individere*, posameznik. Toda ali je znanost o *individere* v resnici mogoča? Ali ni "sociologija posameznika" (razen če se ne zadovolji s socialno zgodovino tega koncepta v kontekstu diskurzivne teorije) kontradikcija sama po sebi, svinja s krili, prikrit klic sociologiji, naj ukine samo sebe?

Ni potrebno pristati na nasprotno skrajnost, da bi videli, da je mnogo glavnih socioloških konceptov na bojni nogi s temeljno idejo teorije individualizacije: da so tradicionalni konteksti razbiti, da prihaja do novih povezanosti, preoblikovanja, da so vedno bolj predmet odločanja, odvisni od odločitev in potrebe po legitimaciji odločitve. Kjer je ta historični razvoj preveč očiten, se pogledi od "zgoraj" in "od spodaj", iz družbene celote in iz posameznika, razhajajo. Obenem pa so vprašanja, ki jih postavlja sistemsko teoretična perspektiva, še vedno prisotna in celo vedno bolj pomembna in upravljanje z njimi vedno težje. Vzemimo na primer upadanje stopnje rojstev, ki ga lahko razvozlamo, če ga opazujemo v kontekstu spremenjenih želja, upanj in življenjskih načrtov moških in žensk. Na nivoju družbe kot celote to prinaša s seboj celo vrsto sekundarnih posledic in vprašanj (izobraževalna politika, upravljanje s trgov delovne sile, pokojnine, lokalno načrtovanje, imigracijska politika itd.). Posamezniki, njihove preference in odpori postajajo moteč faktor, ki ga ni mogoče izračunati in ki predstavlja stalni vir neugodja, saj pokvari vse izračune - kvote v izobraževanju, študijske načrte, pokojninske izračune itd. Med politikami in uradniki ter akademskimi eksperti, ki pripravljajo njihova besedila to povečuje sum, da gre za iracionalno ravnanje, saj vedno znova spreminja obstoječe pravne, administrativne in računalniške obrazce v odpadni papir. Kjer doslej sprejete predpostavke niso dorasle, prihaja do vika in krika o "razpoloženski demokraciji" in "komolčarski družbi". Norme in moralni standardi so postavljeni. Toda na ta način ne moremo niti zadržati niti razumeti plime novih oblik življenja, naredi-si-sam biografij in rizičnih biografij. Dirjanja individualiziranih življenjskih stilov, natančno izoblikovanih ob nihanju med življenjskimi poskusi in življenjskimi napakami (med izobraževanjem, dodatnim izobraževanjem, nezaposlenostjo in kariero, med zatonom ljubezni, ljubenskimi upanjem, ločitvijo, novimi sanjami o sreči), ni mogoče obvladati s standardizacijo, ki bi jo potrebovala zbirokratizirana politična znanost in sociologija.

Ne trdimo, da te discipline sploh ne sprožajo pomembnih problemov in o njih ne razmišljajo. Toda ni več mogoče zanikati, da hrup v ozadju, ki ga je potrebno odmisлити, danes postaja osrednji problem. Referenčni okvir institucionalizirane državne politike in administracije na eni strani in na drugi strani referenčni okvir posameznikov, ki skušajo držati skupaj delčke svoje biografije, se ločujeta in se potem antagonistično združujeta v nasprotujočih si konceptih "javnega blagostanja", "kvalitete življenja" "prilagojenosti za prihodnost", "pravice", "napredka". Odpira se razkol med podobami družbe, ki prevladujejo v politiki in institucijah in tistimi, ki izhajajo iz situacij posameznikov, ki se borijo za primerne načine življenja.

Na tem področju polnem napetosti, mora sociologija razmisliti o svojih konceptih in raziskovalnih rutinah. Spričo Enzensbergerjeve "povprečne eksotičnosti vsakdanjega življenja" ter spričo tega, kar danes z akademsko previdnostjo imenujejo "pluralizacija življenjskih stilov", postajajo stare klasifikacije in sheme ideološko sumljive, toda obenem v enaki meri nujno potrebne institucionalnim akterjem. Vzemimo na primer študije, ki "dokazujejo", da je vedno večje število izvenzakonskih partnerstev v resnici pred-zakonskih skupnosti ter da so post-zakonske skupnosti v resnici le preliminarne oblike naslednje zakonske zveze, tako da zakonsko zvezo lahko proglasimo za transcendentalnega zmagovalca v vsej tej zmešnjavi. Te tolažbe imajo svoj trg in svoje hvaležne odjemalce: vrtinci individualizacije in sporočila, ki jih ta proces prinaša, naj bi bili le kratkotrajna nevihta v čajni skodelici brez nevarnosti za zakonsko zvezo.

To potrjuje star rek, ki pravi, da je odmev, ki prihaja iz gozda enak kriku, ki je prišel vanj. Vsakdo, ki skuša "uzakoniti" alternativne način življenja, ne bi smel biti presenečen, če vidi zakonske zveze, do koder mu sega oko. Toda to je čudovit primer slepega empiricizma. Celo metodična briljantnost, ki je sposobna ogniti se dvomom v lasten kategorialni referenčni okvir, postaja kot starinarница, založena s standardnimi družbenimi skupinami, ki obstajajo le kot ideal. Toda kot take so še vedno zelo žive.¹⁶

Obeti: kako se lahko integrirajo visoko individualizirane družbe?

Individualizacija ima dvojen obraz: njena svoboda je tvegana. Če se izrazimo s starimi, napačnimi pojmi, emancipacija in anomija s pomočjo svoje politične kemije tvorita eksplozivno mešanico. Vprašanja in posledice, ki se pojavljajo v vseh delih družbe so temu primerno globalna. Vedno bolj vznemirjajo javnost in zaposlujejo družboslovce. Naj omenimo le nekaj teh vprašanj: kako bodo odraščali otroci v okolju, kjer je vedno manj jasnih smernic in odgovornosti v družinah? Ali je mogoče vzpostaviti zvezo med temi trendi in naraščajočo nasilnostjo med mladimi ljudmi? Ali smo priča zatonu dobe množičnih produktov in množične potrošnje, ki jo nadomešča pluralizacija življenjskih stilov ter ali se morata ekonomija in industrija z ustreznimi metodami produkcije prilagajati produktom in proizvajati mode, kjer je mogoče produkte individualno poljubno kombinirati? Ali je sploh mogoče družbo v mlinskem kamnu individualizma statistično beležiti in sociološko analizirati? Ali ostaja še kakšna temeljna enota družbenega, bodisi

¹⁶ Pragmatična, a priori metoda sociologije, ki uporablja podatke velikih vzorcev, je vredna zabeležke: kvantitativne metode predpostavljajo vnaprej oblikovane kategorije in koncepte (celo če so nominalno deaktivirani). Toda družba, ki se individualizira, se izmika standardizaciji, ki jo nalaga raziskovalna metoda (ki se že sooča z zapletanjem, ki ga ne more obvladovati, npr. ob uvajanju fleksibilnega delovnega časa in delovnih pogodb). Za sociologijo, ponosno na svojo tehnično virtuoznost, je zato težko preskočiti svojo lastno senco in se lotiti vprašanj družbe, ki se samo po sebi individualizira. Toda obenem postaja tudi tukaj zopet očitno, kako žalostno je sociologija do sedaj zanemarjala vprašanje sociološkega empiricizma ter akademskega in družbenega samoopazovanja primerne za družbo, ujeto v tok in peščeni metež individualizacije. Glej Beck in Allmendinger (1993).

skupno gospodinjstvo, družina ali komuna? Kako lahko te enote definiramo in operacionaliziramo? Kako lahko različne politične sfere – na primer lokalne politike, prometna politika, okoljevarstvena politika, družinska politika, socialna politika – reagirajo na diverzifikacijo in prehodnost potreb in situacij? Kako se morajo socialne službe (in njihova izobraževalna vsebina) spremeniti ob delitvi revščine, ki se obstransko distribuira med biografijami? Kakšna arhitektura, kakšno prostorsko načrtovanje, kakšno načrtovanje izobraževanja potrebuje družba pod pritiskom individualizacije? Ali se izteka čas velikih strank in velikih združenj ali pa te le vstopajo v novo fazo svoje zgodovine?

Za vsemi temi vznemirljivimi vprašanji se vedno bolj očitno razkriva vprašanje, če je še mogoča integracija visoko individualiziranih družb? Kot kaže ponovo rojstvo nacionalizma, etničnih razlik in konfliktov v Evropi, so družbe v veliki skušnjavi, da na te izzive reagirajo s klasičnimi pripomočki izolacije nasproti "tujcem". To pomeni zavrteti nazaj kolesa družbene modernizacije. Brez dvoma lahko sprejemljivost do nasilja proti tujcem npr. na cestah v resnici pojasnimo na ta način. V Nemčiji ter v drugih zahodnih evropskih državah smo priča uporabi proti sedemdesetim in osemdesetim letom, *Kulturkampfu* dveh modernosti. Zopet razglašajo stare gotovosti, ki so prav sedaj postale krhko negotove – od vsakdanjega življenja do politike, od družine do ekonomije in konceptov napredka. Visoko individualizirano "znajdi se in poišči smisel sam" družbo naj bi nadomestila družba, ki je sicer navznoter skrivoma heterogena, na zunaj pa utrjena v trdnjavo – zamejitev nasproti "tujcem" se ujema s takim načrtom.

Če se izrazimo ironično: ker "žal" ni mogoče več odrekati ženskam volilne pravice, ker lahko le s težavo nadzorujemo žensko željo po izobraževanju, ker se vsak ukrep, ki bi lahko bil v tem smislu koristen, izkaže za nespretnega, je bilo potrebno izbrati potencialno priročno nadomestno pot – ne popolnoma zavestno, pa tudi ne popolnoma nezavedno. Gre za doseganje istih ciljev s pomočjo dramaturgije nasilja in nacionalizma. Prelom s tabuji pri desničarskem ekstremističnem nasilju ima motiv, ki so ga do sedaj malo upoštevali: gre za upor proti individualizaciji, feminizaciji in ekologizaciji vsakdanjega življenja, ki ga tudi Zahod poskuša potlačiti. Kot po naključju pa nasilje ponovno vzpostavlja prioritete ortodoksne industrijske družbe – ekonomsko rast, vero v tehnologijo, nuklearno družino, spolno hierarhijo in ukinitvev utrudljivega vzdušja stalnih dvomov. Vsaj zdi se tako.

Toda zakoličenje *statusa quo* ali celo *salto mortale* nazaj v preteklost ne more zagotoviti osnove za legitimnino na koncu dvajsetega stoletja. Podobno velja za tiste tri načine integracije v visoko industrializiranih družbah, ki jih vedno znova omenjajo v razpravi. Tudi ti postajajo negotovi, ranljivi in nesposobni, da bi bili dolgoročno učinkoviti.

Prvi način integracije je možnost takoimenovanega transcendentalnega konsenza, integracija s pomočjo vrednot, kot vodilne sile klasične sociologije od Durkheima do Parsonsa. Temu danes nasprotuje ugotovitev, da diverzifikacija kulturnih percepcij in povezave, ki jih morajo ljudje ustvarjati sami, izpodjedajo temelje obstoja in obnavljanja skupnostnih vrednot.

Drugi zopet integracijo s pomočjo vrednot soočajo z integracijo, ki temelji na skupnih materialnih interesih. Če pripoznanje skupnih vrednot (ki ima seveda vedno zožajoč, represiven vidik) ni več mogoče, ga v visoko razvitih družbah nadomesti delež velikega dela prebivalstva pri družbenem blagostanju. Ta delež prebivalstvo združuje v družbo. V skladu s to teorijo je kohezija nekdanje Zvezne republike Nemčije počivala predvsem na naraščajočem "ekonomskem kolaču", medtem ko se nova razširjena država, kjer prevladujejo recesija, pomankanje in revščina, sooča z resnim izzivom. Ta osnovna predpostavka je vprašljiva ne glede na ta konkretni razvoj. Upanje, da le materialni interesi in institucionalna soodvisnost (potrošnja, trg delovnih mest, država blagostanja, pokojnine) ustvarjajo kohezijo, pomeni zamenjati problem z rešitvijo in iz potreb dezintegriranih skupin in skupinskih zavezništev narediti vrline, ki jo potrebuje teorija o družbi.

Tretjič, nacionalni konsenz ne more več predstavljati osnove za stabilno integracijo. O tem ne govorijo le polarizacije, ki jih ustvarjajo "nacionalni projekti". Nacionalni konsenz je tudi "mного preveč abstrakten v primerjavi z resničnimi in mnogo bolj otipljivimi razpokami", kot je dejal že leta 1979 René König (str. 364). Enostavno ni več sposoben dosegati in povezovati teh razkolov. Z drugimi besedami, z mobilizacijo etničnih identitet se ruši ravno nacionalna integracija:

To lahko imenujemo "vrnitev v srednji vek"; dezintegracija obstoječih širših družb v ločene, nasprotujoče si lokalne oblasti pomeni zaton starih "narodov" – proces, ki smo mu v resnici že nekaj časa priča v nekaterih delih starega in novih svetov. Tikaj je stara pot od zavezništev do imperijev obrnjena; veliki imperiji včasih razpadejo v federativne formacije ali pa se posamezni deli razcepijo vzdolž političnih, etničnih ali drugačnih faktorjev. (Prav tam, 364)

Kaj torej ostaja? V zaključku bi radi vsaj nakazali možnost različnih oblik integracije in jih ponudili v razpravo. Če strnjeno povzamemo našo temeljno idejo: visoko individualizirane družbe so lahko povezane zgolj prvič, s pomočjo jasnega razumevanja situacije, ki smo jo opisali, in drugič, če je mogoče ljudi uspešno mobilizirati in motivirati za stvari, ki predstavljajo središče njihovih življenj (nezaposlenost, uničevanje narave itd.). Kjer "izhlapeva" stara socialnost, mora biti družba na novo izumljena. Integracija tako postane mogoča, če ni poskusov oviranja in zadrževanja izbriha posameznikov. Do integracije lahko pride, če zavestno uporabimo to situacijo ter poskušamo ustvarjati nove, politično odprte, kreativne oblike povezav in zavezništev. Vprašanje, če je še vedno dovolj moči, imaginacije ter časa za "invencijo političnega" (Beck, 1993), je gotovo vprašanje življenja in smrti.

V enem svojih zadnjih pomembnih esejev je König skiciral pozitivno utopično vlogo sociologije v tem smislu. Verjel je, da lahko prispeva k integraciji tako, da omogoči visoko kompleksni družbi, da reflektira in kreativno in metodično opazuje samo sebe. Strogo je kritiziral "današnji vladajoči razred", ker je "svojo legitimiteto podedoval od starih elit in ni dodal nič novega". V tej situaciji, nadaljuje König, "bi lahko sociologija naredila ta kompleksen tematski kontekst transparen-

ten ... Res pa je, da integracije potem ne bi bilo mogoče doseči na institucionalnem nivoju." Bodisi s pomočjo etničnosti, v socialnem ali ekonomskem smislu ali preko državnega nacionalizma. "V določeni meri bi jo lahko dosegli le "miselno". To pomeni, da bi bila lahko dosežena "le v okviru nove filozofije, ki ne premišlja več o "bivanju" in "nastajanju", temveč o možnostih, ki jih ponuja človeškim bitjem opisana situacija." (pp. 367ff; glej Peters, 1993).

Königovi predlogi so v resnici zelo aktualni - integracija, ki jo je mogoče doseči "miselno", v boju za nove institucionalne temelje industrijske civilizacije. Post-tradicionalne družbe, ki ogrožajo kohezijo te civilizacije, je mogoče integrirati le preko preverjanja njihove samointerpretacije, samoopazovanja, samoodpiranja, samoodkrivanja, torej samoustvarjanja. Njihova prihodnost, njihova sposobnost, da ustvarjajo prihodnost, je mera njihove integracije. Če bodo pri tem uspešne, je seveda vprašljivo. Morda se bo izkazalo, da sta individualizacija in integracija medsebojno izključljivi. In sociologija, ali je v resnici sposobna intelektualno prispevati k pluralistični družbi? Ali pa se bo še naprej oprijemala svojih rutin in s svojimi minutnimi izračuni razvojnih trendov zabrisovala sled velikih sprememb in izzivov?

V svojem romanu *Mož brez posebnosti* (1961) Robert Musil razlikuje med čutom za realnost in čutom za možnost. Čut za možnost definira kot "zmožnost misliti, kako bi lahko vse "prav zlahka" obstajalo in ne pripisovati nič več pomena temu kar že obstaja, kot tistemu, kar še ne obstaja." Nekdo, ki vidi možne resnice, nadaljuje Musil, ima, "vsaj po mnenju svojih privržencev ... nekaj resnično božanskega, strastno, vzvišeno kvaliteto, konstruktivno voljo ..., ki se ne boji realnosti, ampak jo nasprotno obravnava kot poslanstvo in kot invencijo ... Glede na to ... da njegove ideje niso nič drugega kot še nerojene realnosti, ima seveda tudi on smisel za realnost; toda to je čut za možno realnost ..." (str.12). Nedvomno bi morala tudi sociologija razviti tak čut za možno realnost - toda to je že drug problem.

Prevedla: Breda Luthar

LITERATURA

- Baethge, Martin. 1991. Arbeit, Vergesellschaftung, Identität - zur zunehmenden normativen Subjektivierung der Arbeit. V W. Zapf. (ed.), Die Modernisierung moderner Gesellschaften. Frankfurt/M.
- Bauman, Zygmunt. 1991. Thinking Sociologically. UK: Oxford. Blackwell; USA: Cambridge.
- Bauman, Zygmunt. 1993. Wir sind wie Landstreicher - Die Moral im Zeitalter der Beliebigkeit. Süddeutsche Zeitung. 16/17 November 1993.
- Beck, Ulrich. 1986. Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine Andere Moderne. Frankfurt/M. Suhrkamp. Angl. Risk Society. London, Sage 1992.
- Beck, Ulrich. 1993. Die Erfindung des Politischen, Frankfurt. Suhrkamp. Angl. prevod v tisku. Polity Pres.

- Beck, Ulrich, 1994. The Debate on the "Individualisation Theory" in Today's Sociology in Germany. V Bernhard Schäfers (ur.), *Sociology in Germany - Development, Institutionalization, Theoretical Disputes*. Opladen. Leske Verlag.
- Beck, U. in Allmendinger, J. 1993. Individualisierung und die Erhebung Sozialer Ungleichheit. München. DFG raziskovalni projekt.
- Beck, U. in Beck-Gernsheim, E. 1994. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge, Polity Press.
- Beck U., Giddens, A. in Lash, S. 1994. *Reflexive Modernization - Politics, Tradition and the Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge. Polity Press.
- Benn, Gotfried. 1979. *Essays und Reden*. Frankfurt/M. Fischer.
- Berger, Peter L. 1977. *Einladung zur Soziologie*. München. DTV.
- Bertram, Hans in Dannenbeck, Clemens. 1990. Pluralisierung von Lebenslagen und Individualisierung von Lebensführungen. Zur Theorie und Empirie regionaler. Disparitäten in der Bundesrepublik Deutschland. V Peter A. Berger in Stefan Hradil (ur.). *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile*. Göttingen. Schwartz, str. 207-229.
- Bertram Han, Bayer, Hiltrud in Bauereiss, Renate. 1993. *Familien-Atlas, Lebenslagen und Regionen in Deutschland*. Opladen. Leske in Budrich.
- Blasius, Dirk. 1992. *Ehescheidung in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt. Fischer Taschenbuch Verlag.
- Bock, Gisela in Duden, Barbara. 1977. *Arbeit aus Liebe - Liebe aus Arbeit*. V Frauen und Wissenschaft. Beiträge zur Berliner Sommeruniversität für Frauen, Juli 1986. Berlin. Courage Verlag, str. 18-99.
- Bolte, Karl Martin. 1983. Subjektorientierte Soziologie - Plädoyer für eine Forschungsperspektive. V Bolte in Treutner (ur.). *Subjektorientierte Arbeits- und Berufssoziologie*. Frankfurt/M. Campus, str. 12-36.
- Burckhardt, Jacob. 1981 (1860). *Renesančna kultura v Italiji*. Ljubljana. Državna založba Slovenije.
- Burkart, Günter. 1993. Individualisierung und Elternschaft - das Beispiel USA. V *Zeitschrift für Soziologie*. Vol. 3, junij 1993, str. 159-177.
- Burkart, Günter in Kohli, Martin. 1992. *Liebe, Ehe, Elternschaft*. München. Piper.
- Cunningham, Michael. 1991. *A Home at the End of the World*. Harondsworth. Penguin Books.
- Dumont, Louis. 1991. *Individualismus - Zur Ideologie der Moderne*. Frankfurt/M. Campus.
- Durkheim, Emile. 1993. *Der Selbstmord*. Frankfurt. Suhrkamp.
- Enzensberger, Hans Magnus. 1992. *Mediocrity and Delusion*. *Collected Diversions*. Angl. prev. Martin Chalmers. London. Verso.
- Foucault, Michel. 1984. *Le Souci de Soi*. Paris. Gallimar.
- Giddens, Anthony. 1991. *Self Identity and Modernity*. London. Polity.
- Hitzler, Ronald. 1988. *Kleine Lebenswelten - Ein Beitrag zum Verstehen von Kultur*. Opladen. Westdeutscher Verlag.
- König, Rene. 1979. *Gesellschaftliches Bewusstsein und Soziologie: V Günther Lüschen (ur.), Deutsche Soziologie seit 1945, posebna izdaja 21*, 1979.
- Ley, Katrin. 1984. *Von der Normal - zur Wahlbiographie*. V Kohli in Robert (ur.), *Biographie und Soziale Wirklichkeit*. Stuttgart. Metzler, str. 239-60.
- Macfarlane, Alan. 1979. *The Origins of English Individualism: The Family, Property and Social Transition*. New York. Cambridge University Press.
- Mayer, Karl Ulrich. 1991. *Soziale Ungleichheit und Lebensläufe*. In Bern Giesen in Claus Leggewie (ur.). *Experiment Vereinigung*. Berlin, str. 87-99.
- Morris, Colin. 1972. *The Discovery of the Individual, 1050-1200*. Toronto. University of Toronto Press.
- Musil, Robert. 1961. *Mož brez posebnosti*.

- Ostner, Ilona in Roy, Peter. 1991. Späte Heirat - Ergebnis Biographisch Unterschiedlicher Erfahrungen mit "Cash" und "Care". Project proposal to Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG). Bremen.
- Parsons, Talcott. 1979. Religion in Postindustrial Society. V: Action, Theory and the Human Condition. New York.
- Peters, Bernhard. 1993. Die Integration moderner Gesellschaften. Frankfurt/M. Suhrkamp.
- Schorlemmer, Friederich. 1993. Der Befund ist nicht alles. Contribution to debate on Bindungsverlust und Zukunftsangst in der Risikogesellschaft, 30. oktober, 1993 v Halle. Rokopis.
- Struck, Gerhard. 1991. Die mühselige Gleichberechtigung von Mann und Frau in Ehenahmensrecht. V Neue Justiz, vol. 9, str. 390-2.
- Sun, Lena H. 1993. Freedom has a Price, Chinese Discover. International Herald Tribune. 14. junij.
- Turow, Scott. 1991. The Burden of Proof. Harmondsworth. Penguin Books.
- Tyrell, Hartmann. 1986. Soziologische Anmerkungen zu Historischen Familienforschung. Geschichte und Gesellschaft, 12. str. 254-73.
- Weymann, Ansgar. 1989. Handlungsspielräume im Lebenslauf. V Weymann (ur.). Handlungsspielräume. Untersuchungen zur Individualisierung und Institutionalisierung von Lebensläufen in der Moderne. Stuttgart. Enke.
- Zapf, Wolfgang. 1992. Entwicklung und Sozialstruktur moderner Gesellschaften. V Korte, Hermann in Schäfers, Bernhard (ur.). Einführung in Hauptbegriffe der Soziologie. Opladen.

OBJEKTIVNO IN SUBJEKTIVNO V ANALIZI DRUŽBENIH STRUKTUR

MED MARXOM IN WEBROM V RAZISKOVANJU TRETJEGA SVETA¹

Uvod

Tako široko zastavljena tema je za družboslovca skoraj isto, kot če bi poskusili spregovoriti o "Bogu in svetu". Rezultat tega so v večini primerov groba posploševanja in obrabljene fraze. Česa takega od mene tu verjetno ne pričakujete. Moj namen ni v tem, da predstavim še eno od že tako številnih obsežnih primerjav del obeh avtorjev, ki so jih na nemškem jezikovnem področju v zadnjih desetletjih opravili med drugim Löwith (1960), Weis (1975), Käsler (1985), Kocka (1973), Mommsen (1974), Schluchter (1972), Bader et. al (1976) in v anglosaksonske svetu Bendix (1964), Giddens (1971), Roth (1971) idr. Prav tako ne mislim tu govoriti o kakršnem koli "geniusu loci". Gre mi predvsem za to, da s povsem osebnim pogledom zarišem svoje stališče o nekaterih osrednjih vidikih mišljenja teh dveh nedvomno pomembnih očetov modernega družboslovja. To je lahko verjetno tudi edini dobri smisel takšnega nastopnega predavanja.² Obenem pa bi rad na nekaterih mestih nazorno opozoril na širšo problematiko zastavitev in perspektive, ki izhajajo iz napetosti med izhodišči, povezanimi s tema dvema imenoma, pa tudi na nekatere možne stične točke. Wolfdieter Narr je v podobnem kontekstu govoril o tem, da "naj s pomočjo obeh sicer kontroverznih teoretikov meščanske družbe spoznamo probleme, jih obravnavamo in se jih naučimo konceptualno dojemati" (Bader in drugi, zv. 1, 2). K temu bi tu danes rad dal svoj skromni prispevek, in sicer na področju, ki presega vidike "meščanske družbe" v ožjem smislu besede, namreč pri raziskavah t.i. "tretjega sveta". Ne gre mi za to, da bi postavljaj enega proti drugemu ali celo enega na račun drugega. Prav tako nimam v mislih podrobne eksegeze različnih vidikov njunih del z vsemi protislovji in raznovrstnimi interpretacijami. Gre mi predvsem za prijem, določen s hevriističnimi vidiki, ki naj predstavi uporabnost in morebiten nadaljnji razvoj njunih izhodišč v nekem novem kontekstu.

Glede na vsakodnevna poročila iz različnih predelov tretjega sveta in navsezadnje tudi glede na pomen, ki ga imajo za nas obstoječe gospodarske, ekološke, mirovno-politične in druge povezave, verjetno nihče ne dvomi o aktualnosti in relevantnosti tako zastavljene teme. Poleg tega je mogoče na tej problematiki tudi

* Dr. Dirk Berg-Schlosser, profesor na Univerzi v Marburgu.

¹ Nastopno predavanje v Marburgu, januar 1986. Naslov je redniški.

² O nekaterih dlje segajočih znanstvenoteoretičnih in znanstvenozgodovinskih vprašanjih, ki so povezana z deli obeh avtorjev, sem med drugim spregovoril v habilitacijskem predavanju O problematiki presojanja vrednosti in nastopnem predavanju v Augsburgu z naslovom Enotnost ali razpad politične znanosti.

preveriti s tem ali onim izhodiščem povezano upravičenost zahtevka po univerzalnosti določenih izjav, saj gre za kontekst, ki je drugačen od prvotnih okoliščin nastanka teh teorij. Vsekakor lahko rečemo, da so se danes, gledano znanstvenozgodovinsko, znašle na točki, ko moramo podvomiti o anglosaksonskih "teorijah modernizacije", ki jih je navdahnil prej Weber kot Marx, in tudi o "odvisnostnih teorijah", ki se sklicujejo na Marxa in so se razvile predvsem v Latinski Ameriki. Tako ugotavlja n.pr. Franz Nuscheler v svojem prispevku Razvojne smerice političnoznanstvenih raziskav tretjega sveta, nedavno tega objavljenem v "Politischen Vierteljahresschrift", naslednje: "Preprosta enačba nerazvitost = odvisnost se je izkazala za prav tako vprašljivo kot modernizacijskoteoretična enačba nerazvitost = tradicija" (1985, 19). Tudi tu opazimo "novo nepreglednost", izraz, ki ga je Habermas (1985) uporabil v neki drugi zvezi. Kljub vsemu menim, da nam ni treba začeti znova na točki nič in da je zaznati spoznavni napredek. Pri tem nam dela Marxa in Webra kljub vsem spremljajočim težavam tako prej kot zdaj dajejo pomembne miselne spodbude. V nadaljevanju bi rad to osvetlil s tremi področji, ki delno odražajo moje lastno ukvarjanje s temi predmeti: pri analizi socialnih struktur, raziskavi o vlogi države v tretjem svetu in vprašanju o splošnejših razvojnoteoretičnih perspektivah.

Analiza za socialne strukture

Raziskava družbenih struktur in socialne ter politične dinamike, ki iz njih izvira, zavzema pri obeh avtorjih osrednje mesto. Tako piše Marx: "Če gledamo neko državo s političnogospodarskega vidika, bomo začeli pri njenem prebivalstvu, delitvi v razrede, mesta, podeželje, jezera, različnih proizvodnih panogah itd." (Kritika 247). Najpomembnejše razrede v kapitalistični družbi definira takole: "Lastniki gole delovne sile, lastniki kapitala in posestniki, katerih vire dohodka predstavljajo mezda, dobiček in zemljiška renta, torej mezdni delavci, kapitalisti in posestniki, predstavljajo tri velike razrede moderne družbe, ki temelji na kapitalističnem proizvodnem načinu" (pog. III, 892). Kot je znano, je zadnje poglavje 3. zvezka Kapitala, od koder je pravkar citirani stavek, nedokončano. Mogoče je sicer rekonstruirati Marxov pojem razreda z drugimi mesti iz njegovega opusa, kot sta to storila R. Dahrendorf (1959) ali Mauke (1970), vendar ostaja operativnost njegovih kategorij, predvsem določitev "srednjega razreda" in določenih "vmesnih slojev", še vedno sporna. To se kaže n.pr. tudi pri analizah razredne strukture v Zvezni republiki, ki se sklicujejo na Marxa in izhajajo iz istih statističnih virov. Gre za analize, ki so jih v zadnjem desetletju opravili na Inštitutu za marksistične študije v Frankfurtu (1973 ff), za berlinski Projekt analiza razredov (1973 ff) in Tjadensove raziskave (1973). Vse te analize imajo tudi v političnem oziru zelo različne zaključke. Tudi Webro predstavljajo razredi osrednji družbeni element. Definira jih z zanj značilno dikcijo takole: "Razredni položaj je značilna priložnost preskrbe z dobrinami, zunanje garancije, notranje usode, ki je rezultat mere in načina razpoložljive oblasti (ali njenega pomanjkanja) nad dobrinami in kvalifikacijami, ki so potrebne za pridobivanje dohodkov znotraj danega gospodar-

skega reda" (Weber 1972, 177). Glede teh "objektivnih" razsežnosti razrednega položaja med njim in Marxom ne prihaja do načelnih razhajanj.

Razlika pa postane očitna, ko v analizo vključimo "subjektivno" razsežnost zavesti o vsakokratnem položaju in iz tega izvirajočih možnosti političnega delovanja. Kot je znano, pravi Marx v enem izmed najpogosteje citiranih mest: "Celota proizvodnih odnosov tvori gospodarsko strukturo družbe, realno bazo, nad katero se dviguje pravna in politična nadgradnja. Tej ustrezajo določene oblike zavesti. Proizvodni način materialnega življenja povzroča socialni, politični in duhovni življenjski proces nasploh. Človekove biti ne določa njegova zavest, temveč nasprotno njegova družbena bit določa njegovo zavest" (Marx 1971, 15). Sicer je tudi to razmerje med bitjo in zavestjo v mislu Marxovega pojma totalitete, ki ga je prevzel od Hegla, dialektično posredovano, vendar ostaja razmerje med "razredom na sebi" in "razredom za sebe", kakor to sam označuje, pa tudi konkretno socialnopsihološko delovanje med njima, pri njem razmeroma nedoločeno.

Weber pa vztraja pri naslednjem: "Podružbljanje (n.pr. sindikata) ali celo neko skupno delovanje, ki izhaja iz skupnega razreda, gotovo ni univerzalen pojav /.../ Vsak razred sicer lahko postane nosilec kake oblike možnega razrednega delovanja, ni pa to nujno, nikakor ni skupnost, in prišlo bo do odstopanj, če jo pojmovno enačimo s skupnostmi" (Weber 1972, 633). Skupnost pri tem definira kot "socialno razmerje /.../, če temelji naravnost družbenega delovanja na subjektivno občuteni (afektivni ali tradicionalni) pripadnosti udeležencev" (Weber 1972, 211). V tej kategoriji je treba obravnavati tudi etnične, verske in druge skupnosti.

V tem različnem pojmovanju "objektivnih" in "subjektivnih" elementov pri analizi družbenih struktur tiči ena izmed najbistvenejših različnosti med obema avtorjema. Šele v novejših raziskavah se v omejenem kontekstu odražajo določene možnosti zблиževanja med predstavniki obeh smeri. Tako piše sovjetski avtor Diligenski: "Ravni razredne zavesti in njenega izoblikovanja ne moremo izpeljati neposredno iz družbenega in razrednega položaja delavskega razreda, temveč /.../ je treba pri raziskovanju razredne zavesti pripisati odločilno vlogo številnim posredovalnim korakom med razrednim položajem in zavestjo razreda." (Diligenski 1978, 1). K temu šteje tudi vsakokratni "milieu" in "posebnosti narodnega zgodovinskega izkustva vsake posamezne družbe". Pri tem loči tri "tipološke skupine": prvo predstavlja zgolj objektivirana velikost v smislu "razrednega položaja" pri Marxu in Webbru. Druga kategorija ima že zavest o sebi, poimenuje jo "stopnja identifikacije". Tretja raven pa se doseže takrat, ko "razpolaga skupina s psihološko pripravljenostjo za skupno delovanje". To označuje kot "stopnjo solidarnosti" (Diligenski 1978, 26).

Na tej tretji stopnji se analiza torej stika z Webrovo kategorijo "skupnosti". Na to, in pri tem izrecno na Webra, se v svojih novejših delih sklicuje tudi avtor Frank Parkin (1979), ki se označuje za "meščanskega kritika" marksizma. Po mojem mnenju pretirava, ko vidi v konfliktnih skupinah pretežno etnične, verske in druge skupine. Pri analizi takšnih "komunalističnih" konfliktov se vse prepogosto spregleduje dejstvo, da v večini primerov ne gre za etnične ali verske spore per se, n.pr. v smislu tradicionalnih "plemenskih rivalstev" ali za razhajanja na temelju različnih konfesionalnih doktrin. Praviloma gre za konkretna interesna nasprotovanja z

ozirom na gospodarske privilegije in politično moč, ki se izoblikuje vzdolž takšnih identifikacijskih črt na ravni zavesti. Šele analiza konkretnega skupnega delovanja objektivnih in subjektivnih elementov družbene realnosti, tako v njenih "horizontalnih" izrazitvah, torej v družbenem soobstajanju "skupnosti", in "vertikalnih" izrazitvah, torej boljšem ali slabšem družbenem položaju gospodarsko določenih razredov, omogoča po mojem mnenju glede na zgodovinske možnosti omejljiv prikaz takšne dinamike in njenih političnih posledic. Zlasti v državah tretjega sveta z zanje značilnimi, pogosto umetnimi mejami, ki so jih določile nekdanje kolonialne sile, in glede na vertikalno manj diferencirano, toda pogosto značilno popačeno družbeno strukturo, trčijo ti različnih elementi bolj izrazito drug ob drugega. To bi rad ponazoril s primerom iz svojih del, namreč z analizo družbene strukture Kenije, ki sem jo izvedel v okviru doktorske teze na univerzi Berkeley (1979).

Za "objektivno" določitev "razrednega položaja" in gospodarskih interesov, ki iz njega izhajajo, sem uporabil naslednji močnejše diferencirani model, ki so ga navdahnile Marxove kategorije.

3842 Po eni strani je kriterij prevladujoč vir dohodka ("revenue" z Marxovimi besedami), ki obstaja v današnji "periferno kapitalistični" Keniji predvsem iz kapitala oz. v kmetijstvu iz zemljišč in dela. Kot pomembno vmesno kategorijo sem vključil tudi mešano obliko kapitala in dela, ki se pojavlja kot samostojna družinska podjetja na deželi, toda tudi v obrti, trgovini in na podobnih področjih. Veliko vlogo igra v deželi, kot je Kenija, tudi kategorija oseb brez rednega dohodka, katere število narašča zlasti v revnih mestnih četrtih.

Drugi kriterij se nanaša na razmerje do proizvodnih sredstev in je lahko v pravno utemeljeni lastnini, v razpolaganju z njimi ali kot politični nadzor, ki učinkuje na proizvodne odnose. To nam omogoča, da razlikujemo med "golimi" kapitalisti, n.pr. delničarji v velikih podjetjih, in menedžerji, ki izvajajo oblast, toda tudi med "starim" srednjim razredom lastnikov podjetnikov in "novim" srednjim razredom ali, kot to nekateri imenujejo, "salariatom" formalno odvisnih zaposlenih s srednjo stopnjo pravice do odločanja. V veliko državah tretjega sveta igra pomembno vlogo tudi oblika političnega nadzora "državnega razreda", kakor to nekateri označujejo, ali "birokratsko meščanstvo, kot to označujejo drugi.

Napetosti med temi skupinami nastajajo, kot rečeno, na osnovi objektiviranih interesnih konfliktov, n.pr. klasičnih konfliktov med kapitalom in delom, delno med različnimi "frakcijami" meščanstva (n.pr. njenimi domačimi in tujimi elementi, drobno in veliko buržoazijo), toda tudi n.pr. glede srednjih cen prehrabnih izdelkov med agrarnimi proizvajalci in neagrarnimi potrošniki. Vsi odnosi med temi skupinami pa niso nujno antagonistični (n.pr. odnosi med pripadniki agrarne drobne buržoazije in podeželskimi proletarci). Neredko se v konkretnih primerih pojavljajo prekrivanja, ki konflikte blažijo (n.pr. pri delojemalcih moškega spola v mestih, kjer družinski člani delajo še v subsistenčnem kmetijstvu). Precej individualne družbene gibljivosti pra tako blažilno deluje na konflikte.

Zaradi pomanjkanja časa tega modela tu ne morem podrobno razložiti, bi pa kljub temu rad na kratko ponazoril njegov hevristični pomen za interpretacijo družbenega in političnega razvoja v Keniji.

Leta 1950, torej na višku kolonialnega obdobja, preden je prišlo do osvobodilnih bojov gibanja Mau-Mau in kasneje do reform, je kazala Kenija tudi glede rasne sestave v glavnem trdno družbeno strukturo. Evropejci, med njimi veliko naseljenčev v t.i. Belem višavju, so prevladovali v višjih razredih. V neagrarnih srednjih razredih, torej predvsem v trgovini in obrti, so prednjačile osebe azijskega porekla. Množica pripadnikov različnih afričanskih ljudskih skupin je tvorila večino nekmečkega in kmečkega proletariata (slednji zlasti na veleposestvih in planтажah Evropejcev). Gre za tisti del prebivalstva, ki ima sicer formalno pravico do lastnine in tradicionalno pravico uporabe obdelovalne površine, vendar je zaradi majhnih parcel in majhne produktivnosti odvisen predvsem od lastnih rok.

Leta 1970, torej sedem let po pridobitvi politične neodvisnosti, so nastopile očitne spremembe. Višji razredi, zlasti "državni razred", so bili v tem času večinoma že "afrikanizirani". Prav tako je pridobil tudi afričanski delež v srednjih razredih, pa tudi prostor v celoti, zlasti glede podeželske drobne buržoazije. Deleži proletariata so se nekoliko povečali, medtem ko se je absolutno število podeželskih proletaroidov kljub močni rasti prebivalstva (za več kot 3%) celo zmanjšalo. Upoštevati pa moramo še nastanek subproletariata (Marx v tej zvezi uporablja izraz Lumpenproletariat).

Toliko o objektiviranih spremembah razredne strukture, ki nam že razkrivajo del družbene dinamike. Še bolj zgovorna pa bo ta podoba, če jo povežemo z etnično razporeditvijo. Medtem ko so rasne ločnice stopile v ozadje, se je okreplil pomen neskladnosti med različnimi afriškimi ljudskimi skupinami.

Kot se vidi, se znotraj največje ljudske skupine v Keniji, Kikuyu, ki jo je evropejsko odzemanje zemljišč najbolj prizadelo in je bila v gibanju Mau-Mau najbolj očitno angažirana, kaže največja notranja diferenciacija. To zadeva tako njen delež v neagrarnih razredih kot tudi v podeželski drobni buržoaziji. Pri prav tako razmeroma velikih deležih Luyia in Luo v neagrarnih razredih gre pretežno za potujoče delavce in druge pripadnike mestnih spodnjih slojev v industrijskih središčih glavnega mesta in obalnega območja, daleč stran od njihove ožje domovine. V nasprotju s tem pa sta pastirski ljudstvi Massai in Somali razredno skoraj povsem nediferencirani. Povezava določenih etničnih vidikov z različnimi razrednimi strukturami da misliti o povečani možnosti konflikta.

Več o tem pa nam lahko pove šele analiza vsakokratnih stanj zavesti v teh okoliščinah in iz njih izvirajočega socialnega in političnega potenciala, ki je potreben za delovanje. Tokrat bolj v smislu Webra. Tudi tega sem se lotil z anketo, ki je bila vsaj v določenem oziru reprezentativna za najpomembnejše etnije in razrede, toda tudi s proučevanjem pomembnih zgodovinskih, etnografskih in kulturnopolitičnih virov. Na teh izsledkih temelji tudi moje habilitacijsko delo (Augsburg 1978). Rezultatov tu ne morem podrobno obravnavati, vseeno pa bi rad poudaril vsaj nekatere točke, ki so po mojem mnenju ključne za interpretacijo konkretnega političnega razvoja v Keniji po pridobitvi neodvisnosti.

Najmočnejša politična sila v kenijskem gibanju za neodvisnost, Kenya African National Union (KANU), je bila sprva predvsem zveza siromašnejših podeželskih skupin Kikuyu (ki so bile tudi v gibanju Mau-Mau najbolj aktivne) in delavstva iz mesta, ki je bilo deloma sindikalno organizirano (tu sta bila razmeroma ohlapna

zveza manjšin ljudskih skupin, kot so n.pr. Kalenjin, Mijikenda in Massai, stala Kenya African Democratic Union (KADU). Te skupine so se bale prevlade številčno večjih ljudskih skupin in so tudi do kolonialne sile zavzele prej neko "zmereno" stališče. K tem "zmernežem" pa so sodili tudi lojalisti Kikayu v kolonialni upravi in agrarna drobna buržoazija, ki se je razvila v osrednji provinci po ukrepih v petdesetih letih.

Po neodvisnosti je prišlo najprej do "velike koalicije" vseh relevantnih sil. Manjše stranke so se pridružile KANU, ki pa je s tem zgubila programsko ostrino. Medtem ko je - torej drugače kot v sosednji Tanzaniji - ta stranka stopila v ozadje, se je državna birokracija čedalje bolj krepila. Intenzivno je sodelovala z interesi tujega kapitala, ki je bil seveda za kenijsko gospodarstvo nadvse pomemben, in domačimi meščanskimi skupinami, ki so se začele tu razvijati. Programsko opozicijo tej usmeritvi je krajši čas še enkrat predstavljala Kenya People's Union (KPU), ki se je leta 1966 pod vodstvom tedanjega podpredsednika Oginga Odinga ločila od KANU. Želela je ponovno združiti bolj "radikalne" skupine, predvsem pri Luo in siromašnejših Kikuyu. Ker pa so slednjim delno dali odpravnino prek naseljenih programov na veleposestvih, ki so bila prej zasedena le za belopolte naseljence, se je njihov pomen v primerjavi z vse bolj številno drobno buržoazijo zmanjšal. Po ponovnih volitvah se je KPU skrčila na svoje etnično težišče znotraj Lua in bila po nemirih v njeni ožji domovini prepovedana.

Ponoven poskus mobilizacije mase proletaroidov med podeželskim prebivalstvom in spodnjega sloja mestnega prebivalstva, ki je bilo glede programa bolj populistično usmerjeno, so pozneje izvedli nekateri bolj "radikalni" poslanci v parlamentu kot n.pr. J. M. Kariuki. Prevladujoča pa je ostala zveza zgornjih razredov, ki so bili tesno povezani s tujimi gospodarskimi interesi in so se lahko tudi oprli na bistvene dele nekmečke in kmečke drobne buržoazije. V etničnem smislu je bila premoč Kikuya očitna, zlasti iz predela Kiambu, ki meji na Nairobi in od koder je prišel predsednik Kenyatta. Kljub vsemu je bilo v kabinetu zagotovljeno etnično sorazmerje, pa tudi na drugih pomembnih mestih birokracije, paradržavnih organizacij idr. Da je šlo za nepretrganost te zveze, govori tudi dejstvo, da je po smrti Kenyatte avgusta 1978 postal predsednik dotedanji podpredsednik Daniel Arap Moi (Kalenjin).³

Gledano v celoti je ta "strukturno-kulturni" pristop k analizi družbenih temeljev kenijske politike in po mojem mnenju tudi pri interpretaciji vsakokratnih izidov volitev, ozadja poskusa prevrata leta 1982, ki ga je izvedel del vojske, in afera "msaliti", neke vrste kenijski Watergate, v katerega je bil vpleten nekdanji vrhovni javni tožilec in "siva eminenca" kabinetov Kenyatte in Moisa, dokazal svojo veljavnost.⁴

³ Na možnost, da bo ta sestava trajnejša, sem, če smem pripomniti, opozoril v habilitacijskem spisu maja 1978, čeprav je bilo to v nasprotju s pričakovanji večine opazovalcev, ki so po smrti "karizmatičnega" predsednika pričakovali večje zaplete.

⁴ O tem sem bolj izčrpno spregovoril v prispevkih za Afrika Spektrum oz. Internacionales Afrika Forum (Berg-Schlosser 1975, 1980, 1982, 1983, 1984).

K vlogi države v tretjem svetu

Ta diskusija nas pripelje do vprašanja o vlogi države, ki je v razvojnoteoretičnih razpravah zadnjih let prav tako igrala pomembno vlogo. Sam Marx je o tej tematici spregovoril bolj sporadično. Eno izmed osrednjih mest, ki se na to nanaša, najdemo v 3. zvezku Kapitala: "Specifična gospodarska oblika /.../ najdemo vsakokrat najglobljo skrivnost, skriti temelj celotne družbene zgradbe in zato tudi politične oblike odnose samostojnosti in odvisnosti, skratka, vsakokratne specifične državne oblike. To ni ovira, da ne bi mogel isti gospodarski temelj /.../ zaradi nešteti različnih empiričnih okoliščin, naravnih razmer, od zunaj delujočih zgodovinskih vplivov itd. kazati v svojem pojavu neskončnih variacij in stopenj, ki jih je mogoče razumeti samo, če analiziramo te empirično dane okoliščine" (str. 799)

V nadaljevanju so se s to problematiko ukvarjali tako Lenin kot tudi vrsta "neomarksističnih" avtorjev, med drugim Miliband (1976), Poulantzas (1974) idr. To je v večini primerov pripeljalo do razmeroma abstraktnih "izpeljav logičnih določil meščanske države iz meščanske ekonomije", kot je to glede na kontekst držav tretjega sveta poskusil n.pr. Tilman Evers (1977). Osrednja točka razprav se je pri tem sukala okoli vprašanja, ali takšne države delujejo izključno v interesu meščanstva ali pa gre za bolj kompleksno, porušeno razmerje, ki mora v deželah tretjega sveta vključiti med drugim tudi interese tujega kapitala. Michaela von Freyhold (1977) v tej zvezi razlikuje med razredom določene države, ki je zgolj "na oblasti", in dejansko "vladajočim" razredom mednarodnega kapitala.

Po Webru je oblast povezana s poslušnostjo za ukaze pri neki določeni skupini ljudi /.../ Oblast v tem smislu besede lahko v posameznih primerih temelji na najrazličnejših motivih pokornosti, od tope navade vse do razumskih smotrov (Weber 1972, 122). Tudi v tem oziru poudari "subjektivno" stran, namreč vsakokratno zaupanje v legitimnost. To nato dalje raziskuje v idealnotipični obliki. Ob tem dodaja: "Še zdaleč ne gre za to, da se vsaka pokornost do oblasti orientira predvsem glede na to zaupanje. Pokornost do oblasti je lahko tako pri posameznikih kot pri skupinah tudi hlinjena zaradi oportunističnih razlogov, lahko se zaradi lastnih materialnih interesov praktično izvaja ali se zaradi individualne šibkosti in nebogljenosti prenaša kot nekaj neizogibnega. Neka oblast pa je lahko tudi zelo zavarovana - in to se pogosto dogaja - zaradi interesov gospodarja in njegovega upravnega aparata (telesna straža, "rdeča" ali "bela" garda) prav zaradi nebogljenosti obvladanih, tako da celo oni sami zavračajo zahtevo po "legitimnosti" (Weber 1972, 123). Konkretni prikazi takega gledanja so oblike oblasti, ki si jih velja ogledati ločeno.

Obnavljanje kenijskega "primera" lahko vsaj v afriškem kontekstu velja za zgled. Tako so nekateri avtorji kot Kaplinsky (1980), Langdon (1977) in drugi v razpravi, ki je potekala zadnja leta v Review of African Political Economy, opozorili na - v bistvenih zadevah zunanjo - določenost kenijske družbene oblikovanosti in kenijske države, kakršna se kaže predvsem v velikem deležu tujega kapitala. Drugi kot n.pr. Colin Leys (1980) ali Nicola Swainson (1980), pa so ravno nasprotno poudarili interakcijo, pa tudi delno rivalstvo med notranjimi in zunanji-

mi meščanskimi frakcijami. Delež tujega kapitala naj bi bil sicer še vedno zelo velik, pa se je vendarle zmanjšal s 60% na 42% (1976). Vsem odvisnostnoteoretičnim pričakovanjem navkljub se razvija samostojno narodno meščanstvo. Države v tem položaju ne smemo videti niti kot nevtralnega posrednika, ki stoji nad družbenimi silami, niti kot golo orodje tega ali onega razreda. Država je predvsem "odraz ravnotežja razrednih sil", ki vključujejo pomen različnih meščanskih frakcij, pa tudi drugih razredov.

V tem oziru se mi zdi zgoraj predstavljeni razredni model prav tako uporaben za konkretno družbeno postavitve teh sil, vsaj zaradi njegovih kvantitativnih možnosti. Tudi prepletenost zunanjih in notranjih dejavnikov se da osvetliti s tem modelom, n.pr. delež menedžerjev, ki delajo v podjetjih v domači ali tuji lasti. Toliko bi torej rad opozoril tudi na te "objektivirane" elemente.

Po mojem mnenju je treba vključiti tudi konkretni mehanizem predstavitve med to družbeno bazo in državno ravni in s tem povezane vidike legitimnosti, torej zopet tudi "subjektivne" elemente. Tudi kenijski državni razred se giblje "med samoprivilegiranjem in prisilo legitimnosti", kakor je to formuliral Elsenhans (1981). Ne da bi hotel tajiti vidike prvega, je drugo doslej vendarle prevladalo, pri čemer predstavljajo redne parlamentarne volitve tudi "na pol tekmovalnim" razmeram v Keniji pomemben korektiv.

Podobno se da po mojem mnenju najti tudi za druge afriške države in preostala območja tretjega sveta določene širše klasifikacijske vzorce, ki segajo preko ustavnih uredb in konkretnih pojavnih oblik ter v analizo vključujejo bazo družbene strukture in subjektivno legitimacijsko osnovo režimov. Dosti bolj plodna se mi zdi za vidike možne politične prakse neka srednja raven med zgodovinsko konkretnostjo in sistemskoteoretično ali "iz države izpeljano" abstrakcijo.⁵ To nas pripelje do zadnjega vprašanja, ki bi se ga rad tu še dotaknil, namreč vprašanja o razvojnoteoretičnih perspektivah, ki izhajajo iz del Marxa in Webra.

Razvojnoteoretične perspektive

Marxa ponavadi interpretirajo v smislu nelinearne razvojne teorije, ki jo določa nek proizvodni način. Zgodovinsko nujen potek, ki ga ženejo razredni boji, vodi premočrtno od primitivne praskupnosti prek sužnjelastniške in fevdalne družbe v kapitalizem, ta pa naposled prek revolucionarnega preseganja v brezrazredno komunistično družbo prihodnosti. Dokaze za ta nazor lahko najdemo tako v prvem delu Komunističnega manifesta, v Nemški ideologiji (MEW 3, 21) in pozneje v Engelsovi študiji o Poreklu družine, zasebne lastnine in države. Ta predstava prevladuje tudi v Stalinovi interpretaciji.

Bolj poglobljeno ukvarjanje z Marxovimi deli pa dopušča tudi manj dogmatične interpretacije. Zlasti pojem "aziatski proizvodni način", o katerem govori Marx med drugim v svojih člankih za New York Daily Tribune o "britanski oblasti

⁵ Določena tozadevna izhodišča sem obdelal v nekaterih novejših delih (prim. n.pr. Berg-Schlosser 1984, 1985).

v Indiji (MEW 9, 127ff in 22), se v poglobljeni študiji Giannija Sofrija (1969) izkaže za prerazsežno kategorijo. Tudi gre za proizvodni način brez zasebnega lastništva zemlje, pri katerem kmetijska proizvodnja poteka predvsem z umetnim namakanjem, ki ga urejajo osrednje birokratske instance. V tem vidijo avtorji kot Wittfogel (1957) gospodarsko bazo "orientalnega despotizma".

Kako pa naj se zdaj tako odstopajoča kategorija prilega prvotni razvojni shemi? Nekateri avtorji kot Tōkei (1969) ali Varga (1967) umeščajo azijsko družbeno obliko zgolj kot nadaljnjo vmesno stopnjo v prvotni potek. Drugi kot n.pr. Plehanov vidijo v tem vsaj nek vzporedni razvoj k fevdalistični družbi. Če pa pri "azijskem proizvodnem načinu" ne gre za neko univerzalno pojavno obliko, se, kot je to po mojem mnenju upravičeno poudaril Umberto Melotti v svojem delu *Marx e il Terzo mondo*, zruši vsaka nelinearna deterministična logika zgodovinskega razvoja. Do tega spoznanja so prišli v svojih poznejših delih tudi Godelier (1969) in Garaudy (1968). Če pa obstaja neka območno specifična izjema glede na logiko, ki se tudi v Aziji, zgodovinsko gledano, sploh ni pojavljala povsod, so možni tudi drugi, n.pr. germanski, slovanski, afriški itd. proizvodni načini s svojimi razvojnimi posebnostmi. Dejansko so se zgodovinarji in socialni antropologi v zadnjih desetletjih prikopali do virov, ki dopuščajo vsaj multilinearno interpretacijo v smislu historičnomaterialističnega načina gledanja (prim. n.pr. Meillassoux 1972, Coquery-Vidrovitch 1976). Tudi dela Barringtona Moora (1966) ali Theeja Skocpola (1979) poskušajo odkriti takšne drugačne razvojne poti pri prehodu iz fevdalizma v kapitalizem. Povrh tega predstavlja nesočasnost razvoja v različnih območjih tretjega sveta ob določenih zunanjih vplivih nadaljnji razlikovalni dejavnik, ki lahko vodi k zelo različnim "mešanicam" v družbenih formacijah in k ustrezno diferenciranim oblikam poteka. Delna revizija odvisnostnoteoretične diskusije, ki se je pojavila v zadnjem času, n.pr. debata o "državah na pragu", je dokaz tega.

Weber se z Marxom le redko neposredno spopade. Na nekem mestu, ki se nanaša predvsem na številne Marxove posnemovalce, piše: "Tako imenovano 'materialistično pojmovanje zgodovine' v starem genialnoprimitivnem smislu kot n.pr. komunističnega manifesta obvladuje danes res samo še glave laikov in diletantov. Pri njih je še vedno močno razširjeno svojevrstno prepričanje, da se potreba po vzročnosti pri razlagi nekega zgodovinskega pojava lahko poteši le, če se dokažejo (ali le dozdevno dokažejo) gospodarski vzroki, ki temu pojavu botrujejo. V tem primeru se zadovoljijo z oguljenimi hipotezami in najsplošnejšimi frazami, saj je njihova dogmatična potreba po gospodarskih 'silnicah' kot edino 'pravšnjih', 'resničnih' in v 'zadnji instanci povsod odločilnih' s tem potešena" (Weber 1968, 167) Nasproti temu postavi Weber ponovno pomen kulture, neodvisnega učinkovanja idej, duhovnozgodovinskih tokov in verskih prepričanj. Na najbolj spektakularen način je, kot je znano, spregovoril v spisu *Protestantska etika in duh kapitalizma* (1904), toda tudi njegove druge zelo obsežne študije s področja sociologije religije (1963) odražajo širino, pa tudi resnost in poglobljenost pri delu. "Osvobojeni zastarelega prepričanja, da se da celota kulturnih pojavov reducirati kot produkt ali funkcija 'materialnih' interesnih konstelacij, smo vendarle prepričani, da je bila analiza družbenih pojavov in kulturnega dogajanja, ki je izhajala iz gospodarske pogojenosti in daljnosežnosti, vendarle plodovit in ustvar-

jalen znanstveni princip in da bo to tako še dolgo ostalo, če bomo preudarni in osvobojeni dogmatske utesnjenosti.

Z razvojnoteoretičnega vidika obstaja pri njem vrsta dokazov, ki ugovarjajo ciljnosti zgodovinskega razvoja in vrednotenja "razvojnega stadija" določene kulture." Življenje je po svoji iracionalni resničnosti in bogatosti možnih pomenov neizčrpljivo, zato je tudi konkretno oblikovanje vrednostnega odnosa tekoče, podvrženo spreminjanju daleč v temno prihodnost človeške kulture. Svetloba, ki jo dajejo najvišje vrednostne ideje, pade vedno le na nek spremenljiv, končen del ogromnega kaotičnega toka dogodkov, ki se vije skozi čas" (1968, 213). Na nekem drugem mestu pa pravi: "S stališča človeka je 'kultura' osmišljen končen izsek nesmiselne neskončnosti svetovnega dogajanja" (prav tam, 180). Webbru gre gosti bolj za to, da "individualno obravnava najpomembnejše izmed velikih religij. Teh se ne da v tem ali onem oziru preprosto uvrstiti v verigo tipov, pri čemer bi en člen predstavljal v odnosu do drugega le neko novo 'stopnjo'. Vere so v celoti zgodovinski individuumi najbolj kompleksne vrste in vse skupaj izčrpajo le delček tistih možnih kombinacij, ki se porajajo iz zelo številnih posameznih dejavnikov" (1963, 264). Rezultat takšnega nazora je lahko v najboljšem primeru "sociološka strukturna fenomenologija univerzalne zgodovine", kakor je to označil Winckelmann.

Nasprotno pa je Wolfgang Schluchter v svoji natančni interpretaciji zlasti poznejših Webrovih del, ki kot "eksplikacija" sega preko njih opozoril na določene, če drugega ne, latentne razvojnoteoretične povezave v Webrovem mišljenju. Ključni pojem predstavlja v tej zvezi vidik "racionalnosti", torej človeški način življenja, ki ga pri delovanju in razlaganju usmerja razum. Weber sicer ugotavlja, da so "vedno obstajale skrajno različne racionalizacije /.../ na različnih življenjskih področjih in to v vseh kulturnih krogih" (Weber 1963, 1). Potem pa zastavi vprašanje: "Kateri splet okoliščin je pripeljal do tega, da so prav na zahodnih tleh in le tam nastopili kulturni pojavi, ki so se, kot si vsaj mi to radi predstavljamo, nahajali v razvojni smeri, ki naj bi imela univerzalni pomen in veljavnost" (prav tam, 1)? To "posebnost /.../ modernega zahodnega racionalizma" (str. 12) vidi v ločitvi zasebnega gospodinjstva in pridobitnega podjetja, v nastanku "racionalnokapitalistične organizacije formalno svobodnega dela" (str. 7) in razvoja "matematične, eksperimentalno eksaktne in racionalno fundamentirane" (str. 10) zahodne znanosti. Sicer tudi tu v formulaciji "kot si vsaj mi to radi predstavljamo" ne pozabi opozoriti na kulturno pogojenost in naključnost takšnega gledanja, je pa ta danes, kar navsezadnje pojasnjuje tudi ukvarjanje s problemi tretjega sveta, postala na različne načine učinkovita v smislu svetovne zgodovine.

Pri pojasnitvi lastnega stališča bi se rad ponovno oprl, a obenem tudi distanciral od obeh gledanj, ki sem ju tu na kratko predstavil, pri čemer bi rad poudaril, da v mojih očeh zasluži prednost vedno tista interpretacija, ki je bolj diferencirana in je ne moremo takoj spraviti na skupni imenovalec. Nelinearnemu teleološkemu pojmovanju zgodovine se ne morem pridružiti. Po drugi strani pa se mi zdi nek zgolj poljuben tipološki način opazovanja preozek. Dosti bolj mi je do tega, da v okviru prejkone časovno in prostorsko omejenega načina opazovanja, upoštevajoč kompleksno materialno in kulturno součinkovanje, najdem konkretne razvojne poti, ki jim v zgodovinskem smislu pripada neka višja vrednost razlaganja, pri

katerih pa so tudi razpoznavne določene perspektive prihodnjega razvoja. Torej ne pride v poštev "any damned possibility", kot je to nekoč rekel nek ameriški kolega. Treba je najti možnosti prihodnjega razvoja, ki se jih da natančneje zamejiti in deloma določiti stopnjo verjetnosti, od katere je odvisen prostor konkretnega političnega delovanja.

Zaključek

Lažje je reči kot storiti. Pa vendarle mislim, da prav politološko raziskovanje tretjega sveta predstavlja dopolnilo k drugim pomembnim socialnozgodovinskim raziskavam in je s tem pomemben prispevek. K temu sta dala Marx in Weber kljub obstoječi razsežnosti in delni neuskkljenosti svojih izhodišč nedvomno odločilne spodbude. Kot sem skušal pokazati, pa obstajajo med njima tudi tendence zблиževanja in delno stične točke. To bi se dalo uporabiti hevristično in iti preko njunih prvotnih stališč. Takšno "področje sporazumevanja" je po mojem mnenju, upoštevajoč vse metateoretične razlike, na področju konkretne empirije. Pri tem je, ne da bi hoteli racionalnost "pozitivistično razpoloviti", kot se je v tej zvezi izrazil Habermas, čedalje bolj sporna uporaba kritičnoracionalnih kakovostnih kriterijev za intersubjektivno preverljivost spoznanj, vsaj v smislu nekega "sophisticated falsificationism", kot je to imenoval Lakatos. To seveda ne sme pomeniti golega zbiranja dejstev, temveč jih je treba konceptualno primerno določiti in v teoriji povezati. Tudi v tem oziru so se v zadnjih desetletjih izboljšali instrumentarij in informacijske možnosti, ki so nam zdaj na razpolago, tudi kadar gre za zelo oddaljena območja in zelo različne družbene oblike na našem planetu. Toliko lahko kljub vsem nadalje obstoječim pomanjkljivostim in dejstvu, da do popolne gotovosti ni mogoče priti, ugotovimo kumulativen, pa čeprav ne nujno premočrten napredek pri spoznavanju. Pri tem stojimo, kot je to ponazoril Robert Merton (1980) v svoji duhoviti zgodovinskoznanstveni raziskavi te metafore, "na ramenih velikanolov". K temu sodita na področju družbenih ved nedvomno in v prvi vrsti tudi Marx in Weber. Ta podoba pa obenem implicira tudi to, da celo škrt na ramenih velikanolov lahko pod določenimi pogoji vidi dlje kot on. Danes sem poskušal vsaj nakazati nekatere izmed možnih smeri gledanja.

LITERATURA

- Bader, M. et. al. 1976. Einführung in die Gesellschaftstheorie 1 - Gesellschaft, Wirtschaft und Staat bei Marx und Weber, Campus. Frankfurt/New York.
- Bendix, R. 1964. Max Weber - Das Werk. Darstellung, Analyse, Ergebnisse, Piper & Co.: München.
- Bendix, R. und Roth, G. 1971. Scholarship and Partisanship. Essay on Max Weber, Berkeley, CA.
- Berg-Schlosser, D. 1975. "Wahlen in Kenia - Demokratie in einem Entwicklungsland?", v: Afrika-Spektrum, 10. I. 1, 55-66.

- Berg-Schlosser, D. 1978. *The Political Culture of Kenya - A Comparative Analysis of its Main Ethnic Components and their Interactions at the National Level*, Habilitationsschrift, Augsburg 1978.
- Berg-Schlosser, D. 1979. *The Social and Economic Bases of Politics in Kenya - A Structural and Cultural Analysis*. Ph. D. Thesis. Berkeley, CA.
- Berg-Schlosser, D. 1979. "Soziale Differenzierung und Klassenbildung in Kenia" v: PVS 4, 313-329.
- Berg-Schlosser, D. 1980. "Die nyayo-Wahlen in Kenia - Ergebnisse und Analysen", v: Internationales Afrika Forum, 1, 397-415.
- Berg-Schlosser, D. 1982. "Modes and Meaning of Political Participation in Kenya", v: Comparative Politics, Juli, 397-415.
- Berg-Schlosser, D. 1983. "Zur Formation endogener Bourgeoisiefractionen in Afrika - Der Fall der 'nationalen Bourgeoisie' Kenias", v: Bruchhaus, Eva-Maria (ured.), *Afrikanische Eliten zwanzig Jahre nach Erlangung der Unabhängigkeit*, Schriften der Vereinigung von Afrikanisten in Deutschland, Bd.9, Buske-Verlag, Hamburg, 113-128.
- Berg-Schlosser, D. 1984. *Tradition and Change in Kenya - A Comparative Analysis of Seven Major Ethnic Groups*, Paderborn.
- Berg-Schlosser, D. 1985. "Elements of Consociational Democracy in Kenya", v: European Journal of Political Research, 1, 95-109.
- Cocquéry-Vidrovitch, C. 1976. "The Political Economy of the African Peasantry and Modes of Production", v: Gutkind, P.C.W. in Wallerstein, I. (ur.). *The Political Economy of Contemporary Africa*, Beverly Hills, 90-111.
- Dahrendorf, R. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Societies*, Stanford UP.
- Diligenski, G.G. 1978. *Sozialpsychologie und Klassenbewußtsein der Arbeiterklasse im heutigen Kapitalismus*, Institut für Marxistische Studien und Forschungen. Frankfurt.
- Elsenhans, H. 1981. *Abhängiger Kapitalismus oder bürokratische Entwicklungsgesellschaft. Versuch über den Staat in der Dritten Welt*, Campus: Frankfurt a.M./New York.
- Engels, F. 1919. *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, Dietz. Stuttgart.
- Evers, T. 1978. *Bürgerliche Herrschaft in der Dritten Welt*, Europäische Verlagsanstalt: Köln/Frankfurt.
- Freyhold, M.v. 1977. *The Post-Colonial State and its Tanzanian Version*, RAPE, 8, 5-89.
- Garaudy, R. 1968. *La questione cinese*. Rom.
- Geiger, T. 1932. *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes*. Stuttgart.
- Gerstenberger, H. 1973. "Zur Theorie der historischen Konstitution des bürgerlichen Staates", v: Probleme des Klassenkampfes, 8/9.
- Giddens, A. 1971. *Capitalism and Modern Social Theory. An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber*, Cambridge.
- Giddens, A. 1973. "Marx, Weber und die Genese des Kapitalismus", v: Seyfarth, C. und Sprondel, W.M. (ur.), Seminar: Religion und gesellschaftliche Entwicklung. Studien zur Protestantismus-Kapitalismus-These Max Webers, Suhrkamp. Frankfurt a.M.
- Godelier, M. 1969. "La notion de 'mode de production asiatique'" v: Cerm, Sur le "Mode de production asiatique", Editions Sociales. Paris.
- Habermas, J. 1985. *Die Neue Unübersichtlichkeit*, Suhrkamp. Frankfurt.
- Institut für Marxistische Studien und Forschungen (ur.). 1973. *Klassen- und Sozialstruktur der BRD 1950-1970*, 2 Teile. Frankfurt.
- Kaplinsky, R. 1980. "Capitalist Accumulation in the Periphery - The Kenyan Case Re-Examined", RAPE, 17, 83-105.
- Käsler, D. 1985. *Max Weber - Eine Einführung in Leben, Werk und Wirkung*, Campus. Frankfurt/New York.

- Kocka, J. 1973. "Karl Marx und Max Weber. Ein methodologischer Vergleich", v: Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, Bd. 122, 1966, 328-57. Wesentlich verändert v: Wehler, H.U. (ur.), Geschichte und Ökonomie, Kiepenheuer & Witsch: Köln.
- Langdon, S. 1977. "The State and Capitalism in Kenya", RAPE, 8, 90-98.
- Leys, C. 1980. "Kenya: What does "Dependency" explain?", RAPE, 17, 108-113.
- Löwith, K. 1960. "Max Weber und Karl Marx", v: Ders., Gesammelte Abhandlungen, Kohlhammer. Stuttgart.
- Marx, K. 1971. Zur Kritik der Politischen Ökonomie, 3 bd. Dietz: Berlin.
- Mauke, M. 1970. Die Klassentheorie von Marx und Engels. Frankfurt.
- Melotti, U. 1982. Marx e il terzo mondo. Macmillan. London.
- Merton, R. 1980. Auf den Schultern von Riesen - Ein Leitfaden durch das Labyrinth der Gelehrsamkeit, Suhrkamp. Frankfurt.
- Miliband, R. 1976. Kontroverse über den kapitalistischen Staat.
- Mommsen, W. 1974. Max Weber. Gesellschaft, Politik und Geschichte. Suhrkamp. Frankfurt.
- Moore, B. 1966. Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World, Beacon Press. Boston.
- Moore, B. 1966. Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World, Beacon Press. Boston.
- Nuscheler, F. 1985. Dritte Welt-Forschung. Entwicklungstheorie und Entwicklungspolitik, PVS-Sonderheft.
- Parkin, F. 1979. Marxism and Class Theory - A Bourgeois Critique, Tavistock. London.
- Plechanov, G.V. 1958. Grundprobleme des Marxismus. Dietz. Berlin.
- Poulantzas, N. 1974. Politische Macht und gesellschaftliche Klassen, Fischer. Frankfurt a.M.
- "Projekt Klassenanalyse". 1973. Materialien zur Klassenstruktur der BRD, 2. del Berlin.
- Schluchter, W. 1972. Aspekte bürokratischer Herrschaft, Studien zur Interpretation der fortschreitenden Industriegesellschaft. List: München.
- Skocpol, T. 1979. States & Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia, & China. Cambridge UP.
- Sofri, G. 1969. Über Asiatische Produktionsweise, Europäische Verlagsanstalt. Frankfurt.
- Sotelo, I. 1975. Eßer, K. in Moltmann, b. 1975. Die bewaffneten Technokraten. Militär und Politik in Lateinamerika, Hannover.
- Swainson, N. 1980. The Development of Corporate Capitalism in Kenya 1918-1977. London.
- Tjaden-Steinbauer, M. in Tjaden, K.H. 1973. Klassenverhältnisse im Spätkapitalismus, Stuttgart.
- Tökei, F. 1969. Zur Frage der asiatischen Produktionsweise, Neuwied-Berlin.
- Varga, E. 1967. "Über die asiatische Produktionsweise", v: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, del IV.
- Weber, M. 1963. Gesammelte Werke zur Religionssoziologie I. Mohr. Tübingen.
- Weber, M. 1968. "Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre", v: Winckelmann, J. (ur.). 3. Auflage, Mohr. Tübingen.
- Weber, M. 1972. Wirtschaft und Gesellschaft. Vollständiger Nachdruck der Erstausgabe von 1922. Mohr. Tübingen.
- Weiß, J. 1975. Max Webers Grundlegung der Soziologie. Eine Einführung. Verlag Dokumentation. München.
- Wittfogel, K.A. 1957. Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power, Yale UP. New Haven/London.



Peter Stankovič,

Sociološki klasiki in družbena teorija

recenzija knjige:

FRANE ADAM: SOCIOLOŠKI PORTRETI

zbirka Znamenja, založba Obzorja, Maribor 1996

Frane Adam je v knjigi *Sociološki portreti* zbral več svojih, v glavnem že objavljenih tekstov, v katerih poskuša kritično ovrednotiti delo nekaterih pomembnejših socioloških teoretikov tega stoletja. Pri tem velja opozoriti, da izbor ne predstavlja vseh najpomembnejših sociologov iz tega obdobja, ampak prej zgodovino avtorjevega osebnega zanimanja za določene segmente sociološke teorije. Glede na to lahko knjigo razumemo bolj kot prispevek k razpravi o nekaterih posebnih temah na tem področju, kot neko shematično predstavitev zgodovine sociološke misli. V zadnjem poglavju, ki nekoliko odstopa od šestih portretov, se Adam spoprime z nekaterimi pomembnimi dilemami, ki po eni strani bistveno označujejo sociologijo kot znanstveno disciplino na koncu drugega tisočletja, po drugi strani pa nedvomno tudi nakazujejo nekatere možne smeri njenega razvoja v prihodnosti.

V grobem bi lahko knjigo razdelili na tri dele. V prvem delu avtor predstavlja nekatere pomembnejše sociološke teoretike, bodisi v celoti (Parsons, Schutz), bodisi, da se osredotoči le na nek pomembnejši segment njihovega dela (Weber, Berger in Luckmann). V drugem delu je avtorjev interes bolj specifičen: zanima ga pojasnjevalni potencial Luhmannove aplikacije sistemske teorije na sociološko raziskovanje. Avtor poskuša v svojem tekstu o Luhmannovem učencu (in kritiku) Helmutu Willkeju pokazati, da se, kljub številnim koristnim teoretskim prebojem, ki jih prinese Luhmannovo delo, to vendarle ne uspeva učinkovito izogniti nekaterim enostranskim povdarkom. Tretji del knjige predstavlja avtorjevo že omenjeno razmišljanje o nekaterih dilemah sodobnega sociološkega teoretiziranja.

Poglejmo si na kratko vsebino omenjenih poglavij. V prvem poglavju Frane Adam analizira pomen koncepta racionalnosti v delu enega ključnih socioloških klasikov, Maxa Webra. Weber je vpeljal pojem racionalnosti v navezavi na svojo tipologijo družbenega delovanja, po kateri lahko racionalno delovanje razumemo (tudi) kot bistven modus reproduciranja modernih družb (nasproti pred-modernim družbam, kjer tradicionalno delovanje ne omogoča nadzorovanja vrednot in posledic delovanja). Adam opozarja, da je Max Weber s svojim ločevanjem dveh tipov racionalnega delovanja (vrednotno-racionalno in smotrno-racionalno) tudi uspel nadvse lucidno anticipirati propad socialistične politično-ekonomske formacije, ki zaradi svoje zavezanosti določenemu vrednotnemu sistemu ni zmogla reflektirati posledic delovanja in se je na ta način utopila v lastni neučinkovitosti.

V naslednjem poglavju je predstavljeno življensko delo Alfreda Schutza, enega izmed bolj zanimivih avtorjev v zgodovini sociološke analize. Schutz je s svojo inovativno kombinacijo Husserlovih filozofskih uvidov in Webrovih metodoloških navodil vpeljal v sociologijo nov, inovativen pristop v raziskovanju družbenega življenja. Njegova fenomenološka sociologija je tako rekoč na novo odkrila pomen kreativnega delovanja družbenih akterjev, ki iz te perspektive ne morejo biti le pasivni sprejemniki določujočih vedenjskih obrazcev, na različne načine posredovanih iz družbenega okolja. Po Schutzevem mnenju smisel, kot bistven element naše orientacije v svetu ni nekaj v naprej danega, ampak nastaja šele v interakciji med kreativnimi akterji.

Frane Adam poskuša v naslednjem poglavju pokazati na nevzdržnost ideološko prenapetih interpretacij dela Talcotta Parsonsa, enega izmed najvplivnejših socioloških teoretikov tega stoletja. V zelo nazornem tekstu Adam predstavi nekaj najpomembnejših Parsonsovih konceptov in v tem smislu lahko trdimo, da članek nedvomno predstavlja enega najzanimivejših uvodov v delo tega teoretika, ki so dostopni pri nas. Pri tem pa se, kot že rečeno, ne more izogniti dejstvu, da je bil Parsons zaradi svojega funkcionalističnega povdarka na pomenu druž-

benega ravnotežja priljubljena tarča ostrih kritik tako na zahodu (nova levica) kot na vzhodu (uradna ideologija). Adam v tekstu pokaže ne samo na neupravičeno redukcionistično razumevanje Parsonsovega opusa v pisanju teh kritikov, ampak tudi na zanimivo dejstvo, da se je na koncu pokazalo, da je Parsons v svojih obsodbah socializma imel navsezadnje prav. Parsons je tako v enem od svojih člankov ugotavljal, da "Sovjetska Zveza oziroma 'komunistična totalitarna organizacija' nima razvitih dveh univerzalij, denarja s trgov in demokratične ureditve, in da iz tega izhaja, da ta tip sistema ne more, dolgoročno gledano, tekrovati z Zahodom v politični in integracijski sposobnosti. Zato napoveduje, da bo postal nestabilen in se bo ali prilagodil pluralistični demokraciji, ali pa bo resigniral v nižje oblike družbene organizacije" (str. 71).

V naslednjem poglavju avtor knjige predstavi dve knjigi, ki sta plod sodelovanja dveh sodobnih nemških sociologov, Petra Bergerja in Thomasa Luckmanna. Prva, Družbena konstrukcija realnosti je stara že skoraj trideset let, vendar pa s časom še ni izgubila svoje aktualnosti. Nasprotno, izkazalo se je, da je to delo eno prvih pomembnih poskusov, danes v sociologiji tako zelo priljubljene dosledne teoretske sinteze akcijskega in strukturnega pristopa. Druga knjiga, Modernost, pluralizem in kriza smisla (izšla je lani) se spoprijema z vprašanjem smisla in identitete modernega človeka v družbi, ki je strukturirana na podlagi pluralizma in funkcionalne diferenciacije. Po Bergerjevem in Luckmannovem videnju alternativne (pluralistične) razlage spodjedajo monopol nad definicijo realnosti, kar vodi v relativizem smisla in vrednot in vnaša negotovost v odločanje in moralno presojanje. Avtorja kljub pesimističnemu nastvku končujeta z optimističnim identificiranjem intermedialnih institucij pluralistične civilne družbe (ki omogočajo posamezniku, da aktivno sodeluje pri produkciji in "obdelavi" smisla) kot tistega odrešujočega segmenta družbene resničnosti, ki bo zaustavil endemičen razvoj anomije in krize smisla (str. 86).

Naslenja dva "sociološka portreta", ki ju predstavlja avtor sta vezana na aplikacijo sistemske teorije na polje sociologije, ki jo je v

zadnjih dveh desetletjih drzno izvedel nemški sociolog Niklas Luhmann. V prvem portretu Adam predstavi tega avtorja in nekaj pomembnih temeljnih potez njegovega podviga, v drugem pa analizira delo Luhmannovega učenca in kritika, Helmuta Willkeja. Skozi perspektivo Willkejevih odmikov od svojega učitelja, poskuša Adam kritično pokazati na več teoretskih zapletov, ki jih Luhmann ni uspel razrešiti. Predvsem gre tukaj za zanemarjanje vprašanja integracije, ontologizacijo komunikacije in izločitev akterja iz socialnih sistemov (str. 104). Adam pokaže, da je morda največja zasluga Willkejevega pisanja ta, da je iz abstraktne Luhmannove teorije uspel potegniti prvine za oblikovanje teorije srednjega dometa (str. 105).

V zadnjem poglavju avtor knjige predstavi nekaj svojih razmišljanj o usodi sociologije na koncu tisočletja. To poglavje je sicer izšlo pred slabim letom dni kot uvod v Kompendij socioloških teorij (urednik Frane Adam), ki predstavlja enega pomembnejših pripomočkov pri seznanjanju z osnovami zgodovine sociološke misli pri nas. Zdi se, da so bile povod za njegovo uvodno refleksijo nekatere, v zadnjem času ne tako zelo redke teze o "zatonu sociologije". Adam priznava, da takšna opazovanja niso povsem izvita iz trte (str. 133), vendar gre po njegovi oceni vseeno prej za neko prehodno krizo, ki vodi k novi konsolidaciji discipline na neki višji kakovostni in intenzivni ravni (135-136). Svoje optimistično videnje razvoja discipline opira na naslednje trende, ki so se zgodili v zadnjih 10-15 letih: dezideologizacija (prenehanje ideološko-ekskluzivnih polemik in spopadov, ki so onemogočali pravi strokovni dialog), internacionalizacijo (skupni projekti, publikacije, izmenjave študentov itd.) in večjo pripravljenost sociologov da umirjeno in na neindoktriniran način vzpostavljajo komunikacijo med različnimi paradigmi in pristopi (npr. zblizanje kvantitativnih in kvalitativnih metod) (str. 150-151). Adam je glede na to prepričan, da se že zarisujejo obrisi novega obdobja, ki ga imenuje "pluralistična konvergenca" (str. 151). "Že samo poimenovanje pove, da ne gre za prisilno poenotenje, temveč za postopno približevanje iz različnih smeri in

tudi rezultat tega približevanja ne bo nastanek ene (enotne) paradigme; prej je tu povdarek na komunikaciji in fleksibilni menjavi perspektiv" (str. 151). Številni poskusi teoretske sinteze, ki smo jim priča v zadnjem desetletju (Giddens, Habermas, Alexander, Bourdieu itd.) nakazujejo, da ima Adamova teza o notranjem prestrukturiranju sociologije in konvergenci različnih pristopov precejšno težo.

Vesna V. GODINA

Ženska zgodba

Helena Wayne (ed.)

The Story of a Marriage. The letters of Bronislaw Malinowski and Elsie Masson.

Vol. I., vol. II. London, New York: Routledge. 1995.

The Story of a Marriage je v marsičem izjemna knjiga. Ne zgolj zato, ker je iz korespondence med Bronislawom Malinowskim in njegovo prvo ženo Elsie Masson Malinowski moč razbrati izjemno moč, energijo in upanje, ki so tako neverjetno prevevali Elsijin boj z dolgo let trajajočo multiplo sklerozo, da je Audrey I. Richards zapisala v pismu po njeni smrti: "Bojim se, da ne vem, ali ste se zavedali, kako zelo bolna je bila Elsie. V resnici pa tega sploh nihče ni vedel, kajti njena neverjetna vitalnost in pogum sta človeka pripravila do tega, da je pozabil, da je bila invalid. Celo takrat, ko so se njene uboge roke tresle tako zelo, da ni mogla ponesti skodelice do ust, se je smejala in govorila in s svojo živahnostjo tako vzbujala občudovanje v lahkotnem, sproščenem pogovoru, da je bilo popolnoma nemogoče verjeti, da je bolna ... Zmeraj sem imela občutek, da je bila ona tista, ki je utrjevala naš pogum in vero v njeno zdravje, ne pa obratno." (Wayne, 1995, vol. II. 236). Morda še mnogo bolj zato, ker nam osvetljuje zasebno življenje Bronislawa Malinowskega podrobneje in učinkoviteje, kot je to storil A Diary in the Strict Sense (1967). Kot da The Story of Marriage ponavlja nasvet, ki ga je dal že Diary: da se moramo za morda naj-

pomembnejše podatke iz osebnega življenja Malinowskega v resnici zahvaliti "njegovim ženskam", kajti če je Diary objavila Valetta Swan, druga žena Malinowskega, je zgodbo nekega zakona za objavo pripravila njegova najmlajša hčerka. Tista hčerka, za katero sta tako Elsie kot Bronislaw upala, da bo sin, ki bi izpolnil njuno dolgoletno željo po moškem potomcu in ki je s svojim rojstvom za oba od starešev pomenila razočaranje, v zvezi s katerim je Elsie pripomnila: "Mislim, da sem bila nad spolom H.P. mnogo bolj razočarana, kot sem si to dovolila priznati. Počutim se, kakor da bi začejala spet vse od začetka in to povsem brez razloga ter brez energije, ki sem jo imela nekoč ..." (ibid.: 44, tudi str. 43).

Materinstvo pač, kljub temu, da je bila izredna mama, ni bilo tisto, kar je izpolnjevalo Elsijin svet in njene ambicije. Ta svet in te ambicije so bile bistveno bolj "neženske" in so zadevale antropologijo in Bronislawovo znanstveno delo.

Elsie Masson se je namreč z antropologijo ukvarjala že mnogo prej, preden je spoznala Malinowskega. Pred tem je tudi že objavila svojo knjigo An Untamed Territory (leta 1915), kar je bil tudi razlog, da jo je Malinowski želel spoznati. Kot hčerka uglednega univerzitetnega profesorja je veljala za intelektualno, za "visoko kultivirano dekle z izrazitimi intelektualnimi darovi" (Wayne, 1994: 186). Pravi ti so bili tisti, ki so očarali Malinowskega (ne glede na to, da je bila izjemno čedna) - njuna zveza je bila od začetka pa do Elsijsine smrti prežeta s skupnimi ambicijami in skupnim delom.

Prav tu pa se začne ena izmed plati knjige, zaradi katerih je zgodba o nekem zakonu tako dragocena. V njej so namreč zbrani podatki o nastajanju treh osrednjih tekstov Malinowskega, namreč Argonauts of the Western Pacific, nato Sex and Repression in Savage Society ter knjige, ki sta jo Elsie in Bronio imenovala "sex book" (ibid., vol. II: 90) oziroma "SoS book" (ibid.: 131), namreč The Sexual Life of Savages in Northwestern Melanesia. Kar zadeva Argonavte, je iz korespondence očiten napredek, ki ga je Malinowski naredil v rokopisu že v času svojega terenskega dela (prim. ibid., vol. I: 167), enako kot je očiten delež, ki ga je pri finali-

zaciji rokopisa imela Elsie, saj je sam Malinowski Argonavte poimenoval za "njuno knjigo" (prim. *ibid.*, vol. II: 118). Malinowski pa je imel težave tudi z založniki, ki niso hoteli sprejeti rokopisa. Od aprila 1921, ko se je rokopis imenoval Kule (kakor sta Bronislaw in Elsie imenovala rokopis Argonavtov (prim. *ibid.*: 14), pa vse do 16. decembra istega leta ga je zaman poskušal spraviti v tisk. Razvidne so tudi težave z naslovom, kajti Bronislawov in Elsin naslov založniku nista ugajala, zaradi česar je Malinowski še konec decembra istega leta predlagal naslov Argonauts of the South Seas, kar pa založnik - op. V.G.V., da lahko še počakamo, dokler ne najdemo drobnega naslova ..." (ibid.: 26). Tudi publiciranje Sex and Repression ni potekalo brez težav - če je Malinowski še julija 1926 predvideval, da bo knjiga publicirana do septembra istega leta (prim. *ibid.*: 77), je bila knjiga v resnici povsem pripravljena skoraj leto kasneje - v pismu dne 6. junija 1927 namreč Bronislaw sporoča Elsie, da je zdaj ta knjiga "quite ready" (ibid.: 94).

Najbolj izčrpna korespondenca pa je spremljala nastanek The Sexual Life, in to vse od začetkov dela na rokopisu leta 1923 pa vse do objave knjige leta 1929. Tudi v tem primeru je bilo Elsinjo sodelovanje pri nastajanju teksta tolikšno, da je Malinowski zapisal, da je ta knjiga "ravno toliko njena, kot so to Argonauti" (ibid.: 118), nekaj mesecev pred tem pa je Elsie poročal, kako je pregledeval poglavja XII, XIII in XIV, in kako se je počutil "sentimentalno in bil sem ti zelo hvaležen za majhne popravke mojega stila, dodal pa sem tudi eno ali dve izmed tvojih sugestij, ki sem jih najprej zavrnil" (ibid.: 113). "Občutek imam, da je to prav posebej najina knjiga ..." (ibid.: 121). Leta 1929 Bronislaw že načrtuje njun naslednji skupni projekt, namreč Coral Gardens and Their Magic (prim. *ibid.*: 140). Še istega leta je Bronislaw opisal tisto, kar je Elsie prispevala k njegovemu delu, in to takole: "... zelo pogrešam to, da nisem naredil ničesar, v kar bi ti lahko vstopila s svojimi željami in inspiracijo, kot to storiš zmeraj ..." (ibid.: 129). In kar koli je že mogoče misliti o tem in takšnem sodelovanju in kakor koli je že mogoče oceniti Elsin vpliv na delo Malinowskega, ostaja dejstvo, da po Elsinji smrti

Malinowski ni napisal nobenega temeljnega dela več.

Vendarle pa The Story of a Marriage vsebuje tudi še vrsto drugih podatkov, ki so zanimivi ne samo za razumevanje zasebnega življenja Malinowskega, temveč tudi za razumevanje njegovih profesionalnih artikulacij. Tako njegova pisma s terena ne le potrjujejo, da je Malinowski na terenu "trdo delal" (Kuper 1991: 14), temveč tudi dokazujejo njegovo relativno težko prenašanje terenskega dela, saj Malinowski poroča Elsie v letu 1918, da ga delo na terenu "v bistvu dolgočasi" (Wayne, vol. I: 111). O sebi pa poroča, da je "po naravi filozof" (ibid.). Enako zanimivi so podatki o odnosu, ki ga je Malinowski imel do psihoanalize in ki spet potrjujejo že drugje izrečeno mnenje o ambivalentnosti tega odnosa (prim. Stocking, 1986: 45); kljub določenim pomislekom je bila namreč uporaba psihoanalitiških konceptov med Bronislawom in bila dnevna in stalna, pri čemer sta psihoanalizo uporabljala tako za analiziranje lastnih vedenj, kot za analiziranje vedenj drugih, prav tako seveda tudi svojih otrok (prim. Wayne, 1995, vol. II: 1338 idr.).

Iz pism dobimo verjetno najboljšo sliko o tem, kako je teklo Bronislawovo življenje v Londonu, kaj in kako je doživljal svoja lastna potovanja (tako je na primer ob svojem potovanju v ZDA pisal Elsie, kako je "Amerika ... nekaj, kar je treba videti, čeprav ne tu tudi živeti ..." (ibid.: 69); enako kot je prav iz korespondence z Elsie mogoče izjemno natančno rekonstruirati tudi njegove odnose s tedanjimi kolegi ter dobiti vpogled v docela osebne ocene njihovega dela (tako je na primer Malinowski o Radcliffe-Brownu med drugim pisal Elsie tole: "Kar zadeva "popolno predavanje", menim, da je R.-B. tudi v resnici tako briljanten, kot o njem govorijo, vendar pa me ne bi presenetilo, če bi se ugotovilo, da zna svoja predavanja na pamet!" (ibid.: 113)).

In če se ob koncu vrnemo še enkrat k Elsie: Elsie je umrla sama, Bronislawu ni bilo ob njej, enako kot tudi ne njenih treh hčera, ki so bile z Audrey I. Richards na poti v Anglijo. Zadnji dve pismi, ki jih je Elsie poslala Malinowskemu, sta bili naslovljeni v Verono in Benetke, kamor je Bronislaw

mesec dni pred Elsijino smrtjo za nekaj dni odpotoval. Na tej poti ga je spremljala tudi že Valetta (prim. *ibid.*: 252, op. 20). In Elsie, ki je v vseh letih Bronislawovih potovanj po svetu vedela tako rekoč za sleheren njegov korak, o tem ni vedela ničesar (prim. *ibid.*: 235).

Tu se je torej zgodba o nekem zakonu (enako kot zgodba o vsakem zakonu) tudi končala. Nadaljevanje je bolj ali manj znano: Malinowski nadaljuje svoje delo v Londonu, oktobra 1938 pa odide v ZDA, kjer se mu v začetku leta 1939 pridruži tudi Valetta, s katero se junija 1940 poroči. Umre le dve leti kasneje, 16. maja 1942, zaradi srčnega napada. Manj znana je nadaljnja usoda njegovih hčera, ki so po mamini smrti ostale v oskrbi šol, ki so jih obiskovale. Zanje nihče nikoli več ni mogel obnoviti topline in harmonije družinskega življenja; ali kot je zapisala Helena: "... Elsi je za celotno družino ustvarila življenje neverjetne harmonije in kontinuitete, ki se ga po njeni tragični smrti ni več dalo obnoviti ..." (*ibid.*, vol. I: xvii).

Elsi in Bronio imata danes deset vnukov. Antropolog ni nihče.

LITERATURA

- Kuper, A. 1991. *Anthropology and Anthropologists*. London: Routledge.
 Malinowski, B. 1967. *A Diary in the Strict Sense of the Term*. London: Routledge and Kegan Paul.

Tekst je nastal v okviru dela na raziskovalni nalogi "Teorija v antropologiji: Ponovna preiskava klasične antropološke misli", ki jo financira Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije.

Peter STANKOVIČ

Na barikadah rock'n'rolla

Peter Barbarič
Okopi slave (štiri desetletja rock'n'popa)
 Vitrum Ljubljana, 1996

Končno smo dobili tudi Slovenci celovito zgodovino rok in pop glasbe domačega av-

torja. Pomen takšnega prispevka je med drugim ravno v kulturno specifični interpretaciji tovrstne glasbe, kajti kljub univerzalizmu rock'n'roll govornice ne moremo mimo dejstva, da so bile (in so?) določene vsebine rocka pri nas sprejete na svojevrsten način. V mislih imam predvsem izjemno odmevnost punka in njegovih številnih derivatov v Sloveniji. Avtor knjige, Peter Barbarič, se s fenomenom pop in rock glasbe v Sloveniji tukaj sicer ne ukvarja, je pa zato jasen odmev burnega dogajanja na ljubljanski alternativni sceni v avtorjevih poudarkih v knjigi. Tako je zelo pomemben del knjige posvečen punk rocku in še več, avtor celo ne omahuje pred podrobnejšo obdelavo ameriškega neodvisnega rocka iz osemdesetih let - precej obrobni pojavom, ki pa je bil v naših logih zaradi nekaterih specifičnosti prostora zelo čaščen.

Ravno ta subjektivni pristop - samovoljno poudarjanje določenih segmentov rock in pop glasbe - ki označuje Barbaričevo pisanje, je ena ključnih kakovosti knjige. Rock'n'roll je vedno enkratno posameznikovo doživetje, kjer je težko govoriti v kakršnih koli dokončnih, objektivnih terminih, in v kolikor neka knjiga to enkratnost odseva, toliko bolje za bralce. Knjiga OKOPI SLAVE sicer na prvi pogled ne nudi kaj dosti takšne subjektivnosti: avtor niza zgodovinska obdobja v razvoju rock in pop glasbe, opozarja na ključne izvajalce in izpostavlja premike, ki so jih ti s svojo glasbo prinašali. Skratka, prvi vtis pri branju knjige je ta, da imamo opravka s še eno klasično enciklopedijo rock'n'roll glasbe, pri nekoliko bolj poglobljenem branju pa postane jasno, da držimo v roki eklatantno pristop k tej glasbi nekoga, ki ne piše "od zunaj", iz objektivne znanstvene distance, ampak neposredno iz svojega lastnega izkustva.

Barbarič tako prične s nastankom rock'n'roll glasbe v ZDA v petdesetih letih, pokaže kako se je v naslednjem desetletju težišče pop in rock produkcije v veliki meri preneslo v Veliko Britanijo (v dveh valovih, prvič z "britansko invazijo" Beatlov in Stonesov, in drugič nekaj let kasneje s nastankom "super-skupin", kot so The Cream in Led Zeppelin), sedemdeseta leta se nam v avtorjevem pisanju razgrnejo kot čas zelo različnih stilov

in zvrsti, kot doba neuspešnega izkopavanja iz ujetosti v medlost sredinskih rock vzorcev, vse do nastopa punk rocka. O punku je bilo pri nas napisanega že toliko, da lahko človek resno podvomi, ali lahko vsemu napisanemu dodamo še kaj novega, neslišanega. Peter Barbarič pokaže, da lahko: "punk revolucija" razkrinka kot v veliki meri posledico medijskega konstrukta angleških levičarskih glasbenih novinarjev, ki so v novonastalo glasbeno gibanje projicirali svoje želje po uporniški glasbi zatiranega delavskega razreda. Punk je v veliki meri označil tudi dogajanje v osemdesetih letih in tako avtor lepo opiše različne glasbene stile, ki so izšli iz njega. Potrebno pa je pripomniti, da je tukaj spregledal pomemben segment pop glasbe, ki je v veliki meri označil to desetletje: glasbo različnih črnskih izvajalcev, od Michaela Jacksona in Princa do prave poplave rep glasbenikov. Ali lahko govorimo o osemdesetih, ne da bi vsaj omenili razvpitih Public Enemy, veseljaških Run DMC, angažiranega Ice T-ja, Tona Loca in poleg množice drugih tudi "belih" Beastie Boysov? Glede na to, da je knjiga, kot sem poskusil pokazati na začetku, avtorska (selektivna!) interpretacija zgodovine rock in pop glasbe, je to verjetno povsem legitimno početje, čeprav se kot bralec nisem mogel izogniti nekemu obžalovanju, da ne morem prebrati kaj več tudi o tem segmentu pop glasbe.

Konec koncev bi se lahko ta recenzija iztekla v serijo opozoril, kaj vse manjka v knjigi (metala je za Barbariča očitno bilo konec že sredi prejšnjega desetletja s Slayerji in Metallico, da ne omenjam popolne odsotnosti razvpitega "grunge" stila itd.), vendar bi s tem povsem zgrešila njen namen. Avtor sam priznava, da je neke na začetku devetdesetih let svoj glasbeni interes radikalno prenesel na polje tako imenovane "World Music" (glasbe s močnimi etničnimi koreninami) in knjiga je pač pisana s te perspektive. Vse, kar lahko naredimo, je to, da opozorimo, da določeni premiki v svetu rock in pop glasbe v tem času ponujajo zanimivo izhodišče za tematizacijo nekaterih avtorjevih trditvev v tekstu. V tem smislu bi rad opozoril na Barbaričev komentar, da "nova punkerska brca, namenjena ostarelim čistilcem punkovske preloma iz sedemdesetih let, ni mogoča.

V obdobju MTV-jevskega rocka ni medijskega prostora za tržno prodoren napad na njegove standarde" (str. 128). Napad na punkerske standarde verjetno sploh ni več potreben, saj se jih itak skoraj nihče več ne spomni, je pa potrebno povedati, da se, kljub samozadovoljni meditaciji večine rock produkcije v samopozabi sveta MTV-ja, pomemben del rocka danes ne uklanja diktatom popularnoglasbene industrije. Nirvana, razvpita najstniška superskupina, je pred dve letoma izvedla eno pomembnejših diverzij v zgodovini pogosto napetih odnosov med glasbenimi založbami in izvajalci: svojo zadnjo ploščo so posneli v rekordno kratkem času in to s skrajno kontroverznim "underground" producentom Stevom Albiniem (bivšim članom do konca hrupnih Big Blackov), njihov za široke množice neposlušljiv izdelek pa je pripeljal do resnega spora z založbo. S tem primerom ne želim zagovarjati teze, da je moč skrčiti vso rock in pop glasbo na konflikt med "avtonomnimi" izvajalci in "zatiralskimi" založbami, vendar menim, da ta napetost označuje pomemben del te glasbe in da se ta ni končala s "punkovsko revolucijo".

V zvezi s punkom bi veljalo omeniti še paradoks, ki ga Barbarič ne analizira. Če bi se lahko strinjali z njegovo trditvijo, da je punk bil na svojem začetku v veliki meri medijski konstrukt levičarskih intelektualcev in novinarjev, je treba poudariti, da je kmalu zatem (konec sedemdesetih) vzniknilo močno gibanje, ki je omenjene novolevičarske deklaracije vzelo zares. V mislih imam t. i. "ortodoksn punk" (kakšnih U.K. Subsov, The Partisansov, Crassov itd.) in nekoliko kasnejši hardcore punk (ki ga Barbarič korektno opiše). Da tu ni šlo za neko povsem obskurno slepo ulico rock'n'rolla, dokazuje lep del mladih okoli nas. Za teoretike pa je zanimivo predvsem očitno dejstvo, da lahko skupine medijsko vplivnih posameznikov tako močno vplivajo na razvoj deklarativno avtonomnih subkultur. Glede na to se postavlja vprašanje o posameznikovi neodvisnosti v kompleksnem sodobnem svetu. Pradoks je viden v medijsko skonstruiranem izvoru relativno zelo avtonomne subkulture, ki odpira vprašanje

posameznikove neodvisnosti v tem kompleksnem sodobnem svetu.

Skozi vso knjigo Okopi slave se vleče zanimiva referenca na institucijo art collegea, ki je po Barbaričevih besedah omogočila mladim drugačnejšem, da so se po končani srednji šoli vsaj za nekaj let izognili jutranjemu vstajanju in dolgočasnemu delu v tovarni ali pisarni (str. 43). Art collegei so namreč prirejali kratke tečaji iz grafike, industrijskega oblikovanja in podobno (ibid.), tu pa so se potem srečali razni ekscentriki s umetniškimi pretenzijami. Zanimivo je, da Barbarič utemeljenost dela rock'n'rolla v instituciji art collegea vrednoti izrazito negativno. Ta odpor do artizma art collegeov je prisoten skozi celotno besedilo, vrhunec pa doživi v trditvah, da je John Lydon v skupini P.I.L. "popustil art college kompleksom" (str. 132) in da so še bolj "art college eksperimenti zstrupili skupino XTC" (str. 133). Tudi če dopuščamo, da ti dve sicer povsem solidni skupini nista všeč Petru Barbariču, je vprašanje, če je osebni odklonilni odnos do nekaterih skupin dovolj za obsojanje celotne naveze rock - art college, saj se je, prvič, tukaj porodilo zelo veliko dobre glasbe (Rolling Stones, Roxy Music, The Jam, Magazine,...) in drugič, ni jasno, zakaj bi artizem sam bil sporen kot tak. Cel kup rock skupin z, recimo jim, artističnimi pretenzijami velja danes za absolutno klasiko (Beatli, Zappa, Pink Floyd, Einstuerzende Neubauten, Sonic Youth itd.). Avtorjev rockovski fundamentalizem nima osnove, saj si žaga vejo, na kateri sedi. Konec koncev pa gre tu za širšo dilemo evropskega kulturnega elitizma nasproti ameriški spontanosti in nepretencioznosti v dojemanju umetnosti, dilemo, za katero bi bilo bolje, če bi jo Barbarič pustil pri miru, ker odpira preširoko paleto vprašanj, ki nimajo zveze z rock in pop glasbo.

Kljub nekaterim zadržkom pa lahko rečem, da je knjiga Okopi slave izjemna stvaritev v našem prostoru, ki presega mnoge tovrstne poskuse tudi v tujini. Na koncu velja izpostaviti izredno berljivost knjige, ki je na ta način dostopna najširšemu krogu bralcev, pri tem pa ostane zanimiva tudi za bolj specializirane poznavalce rock'n'roll glasbe.

OSREDNJA DRUŽBOSLOVNA KNJIŽNICA JOŽETA GORIČARJA
SEPTEMBER–OKTOBER 1996O ZNANOST, KULTURA, DOKUMENTACIJA,
KNJIŽNIČARSTVO, ČASNIKI, NOVINARSTVO

FOLEY, John: The Guinness encyclopedia of signs & symbols / John Foley; <illustrations Victoria Kropacs and Paul Finn>. - Enfield: Guinness, 1993. - 256 str.
COBISS-ID 824124

GRABNAR, Boris: Zagrinjalo prihodnosti: uvod v futurologijo Slovenije / Boris Grabnar. - Ljubljana: Pravljíčno gledališče, 1996. - 199 str. - (Zbirka Šola retorike ; letn. 1, knj. 5)
COBISS-ID 60505344

LEKSIKON Cankarjeve založbe / <urednici Ksenija Dolinar, Seta Knop>. - 3. izd. - Ljubljana: Cankarjeva založba, 1994. - 1216 str.
COBISS-ID 1250324

MALI, Franc: Znanost kot sistemski del družbe / Franc Mali. - Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1994. - VIII, 197 str. - (Znanstvena knjižnica ; 11)
COBISS-ID 45499392

TAJNA društva / <pridreio> Norman Mekenzi; <prevod Nenad Petrović ; fotografije Dušan Ilić>. - 2. izd. - Beograd: Nova knjiga, 1990. - 295 str., pril.
COBISS-ID 20348416

TEORIJA novinarskega diskurza. - <Ljubljana> : <Fakulteta za družbene vede>, <1996>. - <loč. pag.>
COBISS-ID 16824157

ULE, Andrej: Znanje, znanost in stvarnost / Andrej Ule. - Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996. - 222 str. - (Zbirka Sophia; 1996, 8)
COBISS-ID 61814784

1 FILOZOFIJA, PSIHOLOGIJA

BOND, E. J.: Ethics and human well-being: an introduction to moral philosophy / E. J. Bond. - Cambridge, Mass.: Oxford : Blackwell, 1996. - X, 270 str. - (Introducing philosophy; 2)
COBISS-ID 16874333

HUSSERL, Edmund: Kriza evropskega človeštva in filozofija / Edmund Husserl; <prevedel in spremno besedo napisal Tine Hribar>. - Maribor: Obzorja, 1989. - 74 str. - (Znamenja; 101)
COBISS-ID 8664576

MIHELJAK, Vlado: Camera obscura psihologije: konstrukcija in rekonstrukcija teorij v psihologiji / Vlado Miheljak. - Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1995. - 351 str. - (Zbirka Znanstvena knjižnica; 15)
COBISS-ID 56206848

POLITISCHE Psychologie: ein Arbeitsfeld der Psychoanalyse / Alfred Krovoza, Hg. - Stuttgart: Verlag Internationale Psychoanalyse, 1996. - 299 str.
COBISS-ID 16816221

POLITISCHE Psychologie: Politik im Spiegel der Sozialwissenschaften: Ergebnisse einer Hamburger Ringvorlesung / Hrsg. von Helmut Moser; mit zahlreichen Abbildungen von A. Paul Weber. - Weinheim: Basel: Beltz, 1979. - 407 str.
COBISS-ID 16814685

RAUSCHENBACH, Brigitte: Deutsche Zusammenhänge: Zeitdiagnose als politische Psychologie / Brigitte Rauschenbach. - Zurich: Edition Interform; Osnabruck: Fromm, 1995. - 234 str. - (Texte+Thesen ; 266)
COBISS-ID 16815197

WALDENFELS, Bernhard: Antwortregister / Bernhard Waldenfels. - 1. Aufl. - Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994. - 651 str.
COBISS-ID 16761693

2 VERSTVO, TEOLOGIJA

ELIADE, Mircea: Rites and symbols of initiation: the mysteries of birth and rebirth / Mircea Eliade; translated from the french by Willard R. Trask. - New York <etc.>: Harper & Row, 1975. - XV, 175 str. - (Harper torchbooks; TB 1236)
COBISS-ID 16803677

ELIADE, Mircea: Zgodovina religioznih verovanj in idej / Mircea Eliade; <prevedli Mojca Mihelić ... et al.; urednik slovenske izdaje Marko Uršič; ureditev slikovnega gradiva in besedilo k slikam Vesna Velkovrh-Bukilica>. - Ljubljana: DZS: Društvo za primerjalno religiologijo, 1996. - 3 zv.
Vsebina:

1: Od kamene dobe do elevzinskih misterijev. - 315 str., LXVIII str. barvnih pril. 2: Od Gotame Buddhé do zmagovalja krščanstva. - 338 str., LXXX str. barvnih pril. 3: Od Mohameda do reformacije. - 235 str., XLVIII str. barvnih pril.
COBISS-ID 59577856

GOODENOUGH, Ervin R.: Jewish symbols in the Greco-Roman period / Erwin R. Goodenough; edited, with a foreword, by Jacob Neusner. - Abridged ed. - Princeton; Oxford: Princeton University Press, 1992. - XLVI, 281 str., <48> str. pril. - (Mythos; 37)
COBISS-ID 5725

303 METODOLOGIJA DRUŽBENIH VED

INTERNATIONAL Conference on Statistical Data Analysis and Data Collection (1994; Bled): Developments in data analysis: proceedings of the International Conference on Statistical Data Analysis and Data Collection, Bled, Slovenia, September 19 - 21, 1994 / edited by Anuška Ferligoj and Anton Kramberger. - Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1996. - 242 str. - (Metodološki zvezki; 12)
COBISS-ID 61729792

YIN, Robert K.: Case study research: design and methods / Robert K. Yin. - 2nd ed. - Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage, 1994. - XVII, 171 str. - (Applied social research methods; vol. 5)
COBISS-ID 16698973

304+308 SOCIALNA VPRAŠANJA.
SOCIALNA POLITIKA IN REFORME.
SOCIOGRAFIJA

EUROPEAN welfare policy: squaring the welfare circle /
edited by Vic George and Peter Taylor-Gooby. - Ho-
undmills <etc>: MacMillan Press, 1996. - X, 224 str.
COBISS-ID 82094

311/314 STATISTIKA. DEMOGRAFIJA

The WORLD Bank atlas 1996. - Washington: The World
Bank, 1995. - 36 str.
COBISS-ID 90254

316 SOCIOLOGIJA. POSEBNE SOCIOLOGIJE.
PREDMET. SMERI

ADAM, Frane: Sociološki portreti / Frane Adam. - Maribor:
Obzorja, 1996. - 157 str. - (Znamenja; 127)
COBISS-ID 39259905

BOCHER, Wolfgang: Selbstorganisation, Verantwortung,
Gesellschaft: von subatomaren Strukturen zu politis-
chen Zukunftsvisionen / Wolfgang Bocher. - Opladen:
Westdeutscher Verlag, 1996. - 526 str.
COBISS-ID 54131968

HARALAMBOS, Michael: Uvod u sociologiju / Michael Ha-
ralambos i Robin Heald; <prijevod Nada Šoljan; izrada
kazala Slobodan Dragičević>. - Zagreb: Globus, 1989. -
564 str. - (Biblioteka Posebna izdanja)

OBČA komunikologija: gradivo za študente 1. letnika. -
Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1994. - <loč.
pag.>
COBISS-ID 16826205

OBČA sociologija: 1996/97. - <Ljubljana>. <FDV>, 1996. -
<loč. pag.>
COBISS-ID 16889693

SOCIOLOGIA en España / Luis Moreno y Salvador Giner,
compiladores. - Madrid: Consejo superior de investiga-
ciones científicas, Instituto de estudios sociales avanza-
dos, 1990. - 400 str. - (Colección Politeya; 1)
COBISS-ID 16863837

STONES, Rob: Sociological reasoning: towards a post-
modern sociology / Rob Stones. - Basingstoke:
Macmillan, 1996. - XII, 257 str.
COBISS-ID 16768861

TEORETSKA sociologija: 1996/97. - <Ljubljana>. <FDV>,
1996. - <loč. pag.>
COBISS-ID 16889437

TURNER, Jonathan H.: Classical sociological theory: a pos-
itivist's perspective / Jonathan H. Turner. - Chicago:
Nelson-Hall, 1993. - XI, 205 str. - (A Nelson-Hall quality
paperback; 1349)
COBISS-ID 16803421

316.3/6 DRUŽBA. DRUŽB. STRUKTURA,
PROCESI, VEDENJE. SOCIALNA PSIHOLOGIJA

GANTAR, Pavel: Sociološka kritika teorij planiranja / Pavel
Gantar. - Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1993. -
297 str. - (Znanstvena knjižnica; 4)
COBISS-ID 33250048

HAFNER-FINK, Mitja: Sociološka razsežja razpada Jugosla-
vije / Mitja Hafner-Fink. - Ljubljana: Fakulteta za druž-
bene vede, 1994. - V, 221 str. - (Znanstvena knjižnica; 9)
COBISS-ID 44760064

MAKAROVIČ, Jan: Logika dela: zgodovina in prihod-
nost / Jan Makarovič. - Ljubljana: Fakulteta za družbene
vede, 1993. - 171 str. - (Znanstvena knjižnica; 7)
COBISS-ID 36292864

MOSCOVICI, Serge: The invention of society: psychological
explanations for social phenomena / by Serge Mos-
covici; translated by W. D. Halls. - Cambridge: Polity,
1996. - VII, 403 str.
COBISS-ID 16860509

OSAMOSVAJANJE in povezovanje v evropskem prostoru /
<avtorji> Zdravko Mlinar <studi> ur. ... <et al.>. -
Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1995. - 376 str. -
(Zbirka Znanstvena knjižnica; 17)
COBISS-ID 56208128

PARSONS, Talcott: Društva: evolucijski i poredbeni pristup
/ Talcott Parsons; <prijevod Vesna Grbin>. - Zagreb:
August Cesarec, 1988. - 244 str. - (Biblioteka Suvremene
teme)
COBISS-ID 24285953

SASSEN, Saskia: The global city: New York, London, Tokio /
Saskia Sassen. - Princeton: Princeton University Press,
1991. - XVI, 397 str.
COBISS-ID 54365

SATIR, Virginia: Ružičina za naš čas / Virginia Satir; <pre-
vedel Mirko Ružič; ilustracije po izvirniku Barry Ives>. -
Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995. - 310 str.
COBISS-ID 47693312

Sociologija dela: materiali / Veljko Rus. - <Ljubljana>: Fa-
kulteta za družbene vede, 1996. - <loč. pag.>
COBISS-ID 16817757

316.7 KULTURNI KONTEKST DRUŽBENEGA
ŽIVLJENJA. SOCIOLOGIJA KOMUNIKACIJ

BELL, Arthur H.: Tools for technical and professional com-
munication / Arthur H. Bell. - Lincolnwood: NTC, 1996.
- XIV, 432 str.
COBISS-ID 16876893

BUDDEMEIER, Heinz: Življenje v umetnih svetovih:
navedna resničnost, video in vsakdanje gledanje tele-
vizije / Heinz Buddemeier; <prevedla Anamarija Slabe>.
- Ljubljana: Inštitut za trajnostni razvoj, 1996. - 111 str.
COBISS-ID 60549120

COLLINS, Richard: New media, new policies: media and
communications strategies for the future / Richard
Collins and Cristina Murrioni. - Cambridge: Polity; Cam-
bridge, Mass.: Blackwell, 1996. - IX, 243 str.
COBISS-ID 16893533

CROOK, Stephen: Postmodernization: change in advanced
society / Stephen Crook, Jan Pakulski, Malcolm Waters.

- London; Newbury Park; New Delhi: Sage, 1992. - VIII, 264 str.
COBISS-ID 16758365
- FLERE, Sergej: Religija in (sodobna) družba: uvod v sociologijo religije / Sergej Flere, Marko Kerševan. - Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995. - 205 str. - (Zbirka Alfa; 1995, 1)
COBISS-ID 49899776
- THILL, John V.: Excellence in business communication / John V. Thill, Courtland L. Bovee. - New York <etc.>: McGraw-Hill, 1991. - XIX, 542, XII str.
COBISS-ID 1810460
- VIRILIO, Paul: Hitrost osvoboditve / Paul Virilio; prevedel Stojan Pelko; <avtor spremene študije Janez Strehovec>. - Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1996. - 174 str. - (Koda)
COBISS-ID 59988992
- 32 POLITIČNE VEDE. POLITIČNE ORGANIZACIJE. NOTRANJA POLITIKA. STRANKE IN GIBANJA**
- ARENDETT, Hannah: Vita activa / Hannah Arendt; sprevedla in spremno študijo napisala Vlasta Jalušič. - 1. izd. - Ljubljana: Krtina, 1996. - LIII, 339 str. - (Knjižna zbirka Kr; 73)
COBISS-ID 61459200
- BAJEC, Tone: Pomlad Evrope: okus volilne pravice / Tone Bajec. - Novo mesto; Ljubljana: samozaložba, 1996. - 109 str.
COBISS-ID 16873821
- BAUDOUIN, Jean: Introduction a la science politique / Jean Baudouin. - 4e ed. - Paris: Dalloz, 1996. - 144 str. - (Mentos Dalloz)
COBISS-ID 16866909
- BIBO, Istvan: Regije evropske povijesti / Bibo, Huszar, Szucs; preveli s madarskoga Eva Grlič, Igor Karaman, Arpad Vicko. - Zagreb: Naprijed, 1995. - 228 str., <24> str. pril. - (Povijest & historija)
Vsebinska: Bijeda istočnoevropskih malih država / Istvan Bibo Študija Bibo Istvana "Smisao evropskog društvenog razvika" - u svjetlu povijesne prosudbe / Tibor Huszar Oris triju povijesnih regija Evrope / Jenő Szucs
COBISS-ID 16882525
- BOHINC, Rado
Slovenski izziv / Rado Bohinc. - Ljubljana: Enotnost, 1996. - 305 str.
COBISS-ID 62382592
- GUCHET, Yves: Histoire des idees politique. Tome 1, De l'Antiquite a la Revolution francaise / Yves Guchet. - Paris: Armand Colin, 1995. - 491 str. - (Collection U)
COBISS-ID 16857181
- GUCHET, Yves: Histoire des idees politique. Tome 2, De la Revolution francaise a nos jours / Yves Guchet, Jean-Marie Demalcent. - Paris: Armand Colin, 1996. - 522 str. - (Collection U)
COBISS-ID 16857437
- GUIBERNAU, Montserrat: Nationalisms: the nation-state and nationalism in the twentieth century / Montserrat Guibernau. - Cambridge: Polity, 1996. - VI, 174 str.
COBISS-ID 16803165
- KAUTZ, Steven: Liberalism and community / Steven Kautz. - Ithaca; London: Cornell University Press, 1995. - XIV, 232 str.
COBISS-ID 16802653
- LECOMTE, Patrik: Sociologie du politique / Patrik Lecomte, Bernard Denni. - 2eme ed. corrige. - Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble, 1992. - 242 str. - (Collection Libres-cours)
COBISS-ID 16858205
- MILLON-Delsol, Chantal: Les idees politiques au XXe siecle / Chantal Millon-Delsol. - Paris: Presses Universitaires de France, 1991. - VI, 257 str. - (Collection premier cycle)
COBISS-ID 16867677
- NAGEL, Thomas: Equality and partiality / Thomas Nagel. - New York; Oxford: Oxford University Press, 1991. - VIII, 186 str.
COBISS-ID 16873565
- NATION and identity in contemporary Europe / ed. by Brian Jenkins and Spyros A. Sofos. - 1st ed. - London; New York: Routledge, 1996. - X, 294 str.
COBISS-ID 4939597
- The NEW world order: sovereignty, human rights, and the self-determination of peoples / edited by Mortimer Sellers. - Oxford; Washington: Berg, 1996. - XII, 340 str. - (Nationalism and internationalism)
COBISS-ID 16761181
- OBČA politologija: študijsko gradivo, 1. letnik, 1. semester. - <Ljubljana>: Fakulteta za družbene vede, 1996. - <loč. pag.>
COBISS-ID 16823645
- O'NEILL, Michael: The politics of European integration: a reader / Michael O'Neill. - London; New York: Routledge, 1996. - XIV, 343 str.
COBISS-ID 16792669
- PARTY and government: an inquiry into the relationship between governments and supporting parties in liberal democracies / edited by Jean Blondel and Maurizio Cotta. - Basingstoke; London: Macmillan; New York: St. Martin's Press, 1996. - X, 284 str.
COBISS-ID 16879709
- PEROVŠEK, Jurij: Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929 / Jurij Perovšek. - 1. izd. - Ljubljana: Modrijan, 1996. - 296 str.
COBISS-ID 61650688
- POLITISCHE Psychologie heute / Helmut König (Hrsg.). - Opladen: Westdeutscher Verlag, 1988. - 434 str. - (Leviathan; 9/1988)
COBISS-ID 3343709
- REINVENTING democracy / edited by Paul Hirst and Sunil Khilnani. - Oxford; Cambridge, Mass.: Blackwell, 1996. - 180 str.
COBISS-ID 16845917
- RIBIČIČ, Ciril: Prednost / Ciril Ribičič; <karikature Tomaž Lavrič; spremna beseda Franci Pivec>. - Ljubljana: Enotnost, 1996. - 235 str.
COBISS-ID 62310144
- SARTORI, Giovanni: The theory of democracy revisited / Giovanni Sartori. - Chatham: Chatham House Publishers, 1987. - Vol. 2 (XIV, 253 str; VIII, 257-542 str.)
Vsebinska: Part 1: The contemporary debate; Part 2: The classical issues
COBISS-ID 309519

SMRKE, Marjan: Religija in politika: spremembe v deželah prehoda / Marjan Smrke. - Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996. - 211 str. - (Zbirka Forum; 1996, 4)

COBISS-ID 61815296

TOUCHARD, Jean: Histoire des idées politiques. 1, Des origines au XVIIIe siècle / Jean Touchard avec la collaboration de Louis Bodin, Pierre Jeannin, Georges Lavau, Jean Sirinelli. - 11e ed. - Paris: Presses Universitaires de France, 1993. - XI, 382, XI str. - (Thémis science politique)

COBISS-ID 16856157

TOUCHARD, Jean: Histoire des idées politiques. 2, Du XVIIIe siècle à nous jours / Jean Touchard avec la collaboration de Louis Bodin, Pierre Jeannin, Georges Lavau, Jean Sirinelli. - 13e édition. - Paris: Presses Universitaires de France, 1993. - 383-865 str. - (Thémis science politique)

COBISS-ID 16856925

ZVER, Milan: Sto let socialdemokracije / Milan Zver. - Ljubljana: Veda, 1996. - 225 str.

COBISS-ID 61421568

327 MEDNARODNI ODNOSI. ZUNANJA POLITIKA

DEEGAN, Heather: Third worlds: the politics of the Middle East and Africa / Heather Deegan. - London; New York: Routledge, 1996. - X, 278 str.

COBISS-ID 16878173

HUTH, Paul K.: Standing your ground: territorial disputes and international conflict / Paul K. Huth. - Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996. - X, 275 str.

COBISS-ID 16832861

INTERNATIONAL theory: positivism and beyond / edited by Steve Smith, Ken Booth and Marysia Zalewski. - Oxford; New York; Melbourne: Cambridge University Press, 1996. - XIV, 362 str.

COBISS-ID 16802909

33 GOSPODARSTVO. EKONOMSKA ZNANOST

CAVES, Richard E.: Multinational enterprise and economic analysis / Richard E. Caves. - 2nd ed. - Cambridge; New York; Melbourne: Cambridge University Press, 1996. - XI, 322 str. - (Cambridge surveys of economic literature)

COBISS-ID 16847197

FUKUYAMA, Francis: Trust: the social virtues and the creation of prosperity / Francis Fukuyama. - New York <etc.>: Free Press, 1995. - XV, 457 str.

COBISS-ID 16805981

IZ tranzicije v evropsko povezovanje: oblikovanje prihodnosti srednje in vzhodne Evrope / John Eatwell ... <et al.>; <prevedel Milan Brglez; predgovor Janez Kocijančič>. - Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996. - 269 str. - (Zbirka Sophia; 1996, 9)

COBISS-ID 62292480

BIB 78

KRITIKA neoliberalizma / <urednik Peter Kovačič - Peršin; posamezne članke prevedli Barbara Simoniti in Valen-

tina Prevolnik>. - Ljubljana: Društvo 2000, 1996. - 140 str. - (2000; 92)

COBISS-ID 16856669

MEDNARODNA konferenca, posvečena petdesetletnici Ekonomske fakultete (1996; Ljubljana): Mednarodna konferenca, posvečena petdesetletnici Ekonomske fakultete, Ljubljana, 18. - 19. september 1996: 1946 - 1996: zbornik povzetkov člankov / Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta: 1946 - 1996: collection of abstracts / University of Ljubljana, Faculty of Economics. - Ljubljana: Ekonomska fakulteta, <1996>. - XVIII, 642 str.

COBISS-ID 16812893

MOSCO, Vincent: The political economy of communication: rethinking and renewal / Vincent Mosco. - London; Thousand Oaks; New Delhi: Sage, 1996. - X, 307 str. - (The media, culture and society)

COBISS-ID 16775517

PRIVATIZACIJA šolstva, zdravstva in kulture / <urednik Veljko Rus>. - Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1996. - 264 str. - (Knjižna zbirka Teorija in praksa)

COBISS-ID 61346560

RUTHERFORD, Donald: Routledge dictionary of economics / Donald Rutherford. - London; New York: Routledge, cop. 1995. - VIII, 539 str.

COBISS-ID 16847453

The STATE of humanity / edited by Julian L. Simon; managing editors E. Calvin Beisner, John Phelps. - Oxford; Cambridge, USA: 1995. - VIII, 694 str.

COBISS-ID 16843613

THUROW, Lester C.: The future of capitalism: how today's economic forces shape tomorrow's world / Lester C. Thurow. - 1st ed. - New York: Morrow, 1996. - X, 385 str.

COBISS-ID 16844637

331 DELO. ZAPOSLOVANJE. SINDIKATI

INDUSTRIAL relations in Europe: traditions and transitions / edited by Joris Van Ruysseveldt and Jelle Visser. - London; Thousand Oaks; New Delhi: Sage; Heerlen: Open University of the Netherlands, 1996. - VIII, 424 str.

COBISS-ID 16699741

339 MEDNARODNI GOSPODARSKI ODNOSI

INTERNATIONALIZATION and domestic politics / edited by Robert O. Keohane, Helen V. Milner. - Cambridge; New York; Melbourne: Cambridge University Press, 1996. - VIII, 308 str. - (Cambridge studies in comparative politics)

COBISS-ID 16840541

KRUGMAN, Paul: Pop internationalism / Paul Krugman. - Cambridge, Mass.; London: MIT Press. - XIV, 221 str.

COBISS-ID 16840285

LEVINSON, Jay Conrad: Gverilski marketing na Internetu: popoln priročnik za služenje denarja v omrežju / Jay Conrad Levinson in Charles Rubin; <prevedel Franc Štiglic>. - Maribor: Rotis, 1996. - XV, 279 str. - (Gverilski marketing)

COBISS-ID 39792385

MARKETS, hierarchies and networks: the coordination of social life / edited by Grahame Thompson, Jennifer Frances, Rosalind Levačić, Jeremy Mitchell. - London: Newbury Park; New Delhi: Sage, 1994. - IV, 306 str. COBISS-ID 16866653

SEMINAR on Marketing Communications (1996; Portorož) Golden Drum Forum: proceedings of the Seminar on Marketing Communications at the 3rd International Advertising Festival of the New Europe, Portorož, 9th and 10th October 1996 / <editor Janez Damjan>. - Ljubljana: Organising Committee of the Golden Drum, 1996. - 96 str. COBISS-ID 62385920

34/35 PRAVO. ZAKONODAJA. JAVNA UPRAVA. DRŽAVNA UPRAVA

ABEL, Olivier: Paul Ricour: la promesse et la règle / Olivier Abel. - Paris: Michalon, 1996. - 125 str. - (Le bien commun) COBISS-ID 16819805

ANŽIČ, Andrej: Vloga varnostnih služb v sodobnih parlamentarnih sistemih - nadzorstvo / Andrej Anžič. - Ljubljana: Enotnost, 1996. - 343 str. COBISS-ID 60126720

CORNISH, W. R.: Intellectual property: patents, copyright, trade marks and allied rights / W. R. Cornish. - 3rd ed. - London: Sweet & Maxwell, 1996. - CV, 722 str. COBISS-ID 16830813

DRŽAVNA ureditev Slovenije / Franc Grad ... <et al.>. - 2. spremenjena in dopolnjena izd. - Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 1996. - 470 str. - (Zbirka Učbeniki) COBISS-ID 57974272

The FIRST parliament (1990-1994): democratization and Europeanization in Hungary / editors Attila Agh and Sandor Kurtan; technical adviser Philip Rawlinson. - Budapest: Hungarian Centre for Democratic Studies, 1995. - 335 str. COBISS-ID 16772701

GOLDBLAT, Jozef: Arms control: a guide to negotiations and agreements / Jozef Goldblat. - Oslo: International Peace Research Institute; London; Thousand Oaks; New Delhi: Sage, 1994. - XXVII, 772 str. COBISS-ID 45371648

International responses to traumatic stress: humanitarian, human rights, justice, peace and development contributions, collaborative actions and future initiatives / edited by Yael Danieli, Nigel S. Rodley and Lars Weisaeth; foreword by Boutros Boutros-Ghali. - Amityville, NY: Baywood Publishing Company, 1997

KAUFMANN, Johan: Conference diplomacy: an introductory analysis / Johan Kaufmann; foreword by Javier Perez de Cuellar. - 3rd rev. ed. - Basingstoke; London: Macmillan, 1996. - XVI, 214 str. COBISS-ID 16893277

KOZINA, Brane, 1959: Republiški upravni organi v LRS od 1945 do 1953 / Brane Kozina. - Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1996. - 223 str. COBISS-ID 60865024

MANDIČ, Srna: Stanovanje in država / Srna Mandič. - Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996. -

206 str. - (Zbirka Forum; 1996, 3)

COBISS-ID 61372416

VILFAN, Sergij: Zgodovinska pravotvornost in Slovenci / Sergij Vilfan; <stvarno in imensko kazalo izdelal Janez Kranjc>. - Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996. - 526 str. - (Zbirka Pravna obzorja; 5)

COBISS-ID 57537536

ZARKA, Jean-Claude: Les systemes electoraux / Jean-Claude Zarka. - Paris: Ellipses, 1996. - 123 str. - (Edition marketing)

COBISS-ID 16877405

355 VOJAŠKE VEDE. OBRAMBOSLOVJE

BEE, Ronald J.: Nuclear proliferation: the post-cold-war challenge / by Ronald J. Bee. - Ithaca: Foreign Policy Association, 1995. - 72 str. - (Headline series; No. 303) COBISS-ID 16792413 BIB 104

BEŠKER, Marko: Obzorje slobode: prilog istraživanju domovinskog rata / Marko Bešker, Seka Kugler, <crteži Bruno Bešker, Tihomir Uroič>. - Zagreb: <samostal> Bešker, Kugler, 1992. - 142 str. COBISS-ID 3638281

The CULTURE of national security: norms and identity in world politics / edited by Peter J. Katzenstein. - New York: Columbia University Press, 1996. - XV, 562 str. - (New directions in world politics) COBISS-ID 16832349

SHUKMAN, David: Tomorrow's war: the threat of high-technology weapons / David Shukman. - New York; San Diego; London: Harcourt Brace, 1996. - XIV, 272 str. COBISS-ID 16879965

SIPRI yearbook 1996: armaments, disarmament and international security. - Oxford: Oxford University Press, 1996. - XXXVIII, 830 str. - (Sipri Yearbook; 1996) COBISS-ID 16866397

36 SOCIALNO DELO. SOCIALNA POMOČ

STAR človek in družina: učna delavnica, posvečena 25. obletnici Gerontološkega društva Slovenije, Brdo pri Kranju, 2. in 3. decembra 1994 / <uredila Ida Hojnik-Zupanc; prevod Cica Stele>. - Ljubljana: Gerontološko društvo Slovenije, 1994. - 123 str. COBISS-ID 4474960

37 VZGOJA. ŠOLSTVO. IZOBRAŽEVANJE. POUK

UČENJE: skriti zaklad: poročilo Mednarodne komisije za izobraževanje za enaindvajseto stoletje, pripravljeno za Unesco / člani komisije Jacques Delors ... <et al.>; <prevod Mojka Žbona, Gojko Jovanovič>. - Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, 1996. - 261 str. COBISS-ID 62413056

863

39 ETNOLOGIJA, ETNOGRAFIJA, ŽENSKO VPRAŠANJE

SPOJ: Ž / uredili Lenca Bogovič, Zoja Kušek. - Ljubljana: KUD France Prešeren: Institutum Studiorum Humanitatis - ISH, 1996. - 270 str.
COBISS-ID 61678592

5 NARAVOSLOVNE VEDE, EKOLOGIJA, MATEMATIKA, ANTROPOLOGIJA.

GLEDHILL, John: Power and its disguises: anthropological perspectives on politics / John Gledhill. - London; Boulder: Pluto Press, 1994. - VII, 248 str. - (Anthropology, culture and society)
COBISS-ID 16819293

KIRN, Andrej: Ekološka (okoljska) etika / Andrej Kirn. - 1. natis. - Maribor: Aram, 1992. - 43 str.
COBISS-ID 31691009

6 UPORABNE ZNANOSTI, TEHNIKA, RAČUNALNIKI, INFORMACIJSKA TEHNOLOGIJA

NACIONALNA konferenca o promociji zdravja v Sloveniji (1; 1995; Ljubljana): Zdravo staranje / 1. nacionalna konferenca o promociji zdravja v Sloveniji, 29. in 30. marca 1995; <urednica Metka Pentek; prevajalec Matjaž Mence>. - 1. izd. - Ljubljana: Gerontološko društvo Slovenije: Inštitut za varovanje zdravja RS, 1995. - 140 strr.
COBISS-ID 55733760

The NECESSITY of friction: nineteen essays on a vital force / Nordal Akerman (ed.). - Heidelberg: Physica-Verlag, 1993. - VIII, 336 str.
COBISS-ID 16760157

RAČUNALNIŠKA analiza medicinskih podatkov: zbornik <delavnice>, 27. - 28. november 1995, Bled, Slovenija / Nada Lavrač (ur.). - Ljubljana: Institut "Jožef Stefan" - IJS Scientific Publishing, 1995. - 271 str.
COBISS-ID 55898112

65 TEORIJA ORGANIZACIJE IN POSLOVANJA, UPRAVLJANJE

ADIZES, Ichak: Obvladovanje sprememb: moč vzajemnega zaupanja in spoštovanja v osebnem in družinskem življenju, poslovanju in družbi / Ichak Adizes; prevedla Lili Potpara. - 1. natis. - Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1996. - 271 str. - (Zbirka Manager)
COBISS-ID 61303040

COMMUNICATION and group decision making / <edited by> Randy Y. Hirokawa, Marshall Scott Poole. - 2nd ed. - London: Sage, 1996. - 488 str.
COBISS-ID 16697949

MANAGING knowledge: perspectives on cooperation and competition / edited by Georg von Krogh and Johan Roos. - London; Thousand Oaks; New Delhi: Sage, 1996. - IX, 235 str.
COBISS-ID 16699485

The POLITICS of management knowledge / edited by Stewart R. Clegg and Gill Palmer. - London; Thousand Oaks; New Delhi: Sage, 1996. - IX, 243 str.
COBISS-ID 16694877

RADIJSKI in TV programi v Sloveniji / <zbral in oblikoval Matjaž Gerb>. - Ljubljana: Svet za radiodifuzijo Republike Slovenije - Broadcasting council of the Republic of Slovenia, 1996. - 51 str.
COBISS-ID 16831325

659 REKLAMA, INFORMACIJE, ODNOSI Z JAVNOSTJO, MNOŽIČNO KOMUNICIRANJE, INFORMATIKA

KIRKPATRICK, Jerry: In defense of advertising: arguments from reason, ethical egoism, and laissez-faire capitalism / Jerry Kirkpatrick. - Westport, Connecticut; London: Quorum Books, 1994. - XIII, 168 str.
COBISS-ID 16781149

7 UMETNOST, ARHITEKTURA, FOTOGRAFIJA

HAUSER, Arnold: Umetnost in družba / Arnold Hauser; <poslovenila Helena Menaše; uvodno študijo napisal Rastko Močnik>. - <Ljubljana>: Državna založba Slovenije, 1980. - 278 str.
COBISS-ID 4898817

8 JEZIKOSLOVJE, KNJIŽEVNOST

BARDORFER, Erika: Leisure activities: supplementary materials - vocabulary exercises / Erika Bardorfer. - 1. natis. - Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 1996. - 231 str. - (Zbirka Matura)
COBISS-ID 57840384

BEZLAJ, France: Etimološki slovar slovenskega jezika / France Bezljaj; izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik. - Ljubljana: Mladinska knjiga, 1976-<1995>. - Zv. <1-3>

Dosedanja vsebina: Knj. 1: A-J / <uredila Uroš Kraigher in Bogomil Gerlanec>. - 1976. - XXX, 235 str. Knj. 2: K-O / <uredil Bogomil Gerlanec>. - 1982. - 265 str. Knj. 3: P-S / dopolnila in uredila Marko Snoj in Metka Furlan. - 1995 (Ljubljana: Ljudska pravica). - XVI, 355 str. - Dodatek bibliografiji: str. VII-XVI
COBISS-ID 4728325

HEIDEGGER, Martin: Na poti do govornice / Martin Heidegger; <prevedli Dean Komel ... <et al.>.; slovar in opombe k prevodu napisal Dean Komel>. - V Ljubljani: Slovenska matica, 1995. - 300 str. - (Filozofska knjižnica; zv. 40)
COBISS-ID 54156544

KALIN Golob, Monika: Slovenski knjižni jezik 1: zbirka vaj / Monika Kalin Golob. - Ljubljana: FDV, 1996. - 77 str.
COBISS-ID 16867933

KALIN-Golob, Monika: Jezikovna kultura in jezikovni kotički / Monika Kalin Golob. - Ljubljana: Jutro, 1996. - 175 str.
COBISS-ID 61845248



UDC: 316.2 "20"

STANKOVIČ, Peter: SOME ASPECTS OF THE PROBLEM OF HUMAN AGENCY IN CONTEMPORARY SOCIOLOGICAL THEORY**Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 5, pg.**

The article deals with some aspects of theoretical controversy which has been the topical subject within the field of sociology through the last decade, namely with the question whether the sociological explanation should be grounded in determination of social structure or rather in conscious actions of independent, reflexive actors. Two opposed perspectives could be found in sociological theory regarding the controversy in the history of sociological analysis. The first one understands 'classical' sociology as a set of reductionist explanations ('objectivists' vs. 'subjectivists') and the second one views the key sociological theorists as those who have tended to evade these forms of reductionism. It turns out, surprisingly, that the opposed perspectives on the history of sociological analysis ground their arguments in identical vision of the discipline's future. Both see its future in a form of theoretical synthesis. The author warns that the latter has its weaknesses as well.

Key words: Structure, agency, actor, theoretical sociology, history of sociological thought, Sztompka, Berger, Luckmann, Giddens, Alexander, Münch.

865

UDC: 159.942:316**ŠADL, Zdenka: EMOTIONAL DIMENSION OF SUBJECTIVITY****Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 5, pg.**

Subjectivity has been seldom regarded as a proper sociological topic. The causes of such sociological neglect are moral, intellectual and personal. One dimension of subjectivity which has received the least attention from social theorist is emotion. The last two decades, however, has witnessed a flood of research on human emotion. The article suggests some lines of enquiry. Rather than seeing emotions as biological fact, we must understand them as social phenomena. The basic idea here is that they cannot be treated as if they have existence independent of the social and cultural context within which it is experienced. If emotions are socio-cultural facts, discourse is crucial to understanding how they are so constituted.

Key words: subjectivity, sociology, emotion, discourse.

STANLEY, Liz: ON AUTO/BIOGRAPHY IN SOCIOLOGY
Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 5, pg.

The specification of temporal origins for biography and autobiography - typically within the Enlightenment or modernism - that appear in sociological discussion are interrogated through discussing two parallel sites of origin. The first is Merton's discussion of 'sociological autobiography', the second the feminist concern with reflexivity within sociological research processes. Both are related to the notion of 'auto/biography'. 'Auto/biography' disrupts conventional taxonomies of life writing, disputing its division of self/other, public/private, and immediacy/memory. Relatedly, 'the auto/biographical I' signals the active inquiring presence of sociologists in constructing, rather than discovering, knowledge.

UDC: 396:130.2"20":316.7

ŠVAB Alenka: BAUDRILLARD'S THEORY OF SEDUCTION - THE QUESTION OF SUBJECT AND SUBJECTIVITY IN FEMINISM AND POSTMODERNISM

Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 5, pg.

The article deals with the relation between feminism and postmodernism. A particular attention is given to concepts of gender equality and difference(s), which create the meaning of the subject on ontological level. Theories on postmodernism and their position regarding gender as an important dimension of social reality are the main issue. In this context their relation to feminism is analysed as well. These theories have double relation to gender: they either ignore it in a sense of a 'missing dimension' or treat it ideologically from contradictory modern point of view, sometimes with romantic elements. The case in point is Baudrillard's theory of seduction. Through the analysis of second wave feminism Baudrillard's theory of seduction appears to be based on weak grounds regarding argumentation for its understanding of gender and feminism since it is caught in monolithic comprehension of categories such as woman, man, feminism etc.

Key words: feminism, postmodernism, subject, subjectivity, gender equality and differences, Baudrillard, theory of seduction.

UDC: 316.653

UHAN, Samo: UNDERSTANDING THE ROLE OF THE SUBJECT IN THE PUBLIC OPINION RESEARCH PROCESS**Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 5, pg.**

A distinctive feature of public opinion research is that the survey interview is considered to be specific kind of conversation or social activity involving people who are not acquainted which is therefore governed by general rules. On the contrary however participation in the relationship is governed by particular methodological rules. In consenting to the interview the respondent accepts a specific kind of social interaction - agreeing to take part in an research whose ultimate purposes are not known to him and which at the same time requires adherence to the researcher's instructions. Strict observance of the instructions of course does not eliminate the methodological problems. For the respondent namely semantic comprehension of the researcher's directions is insufficient. The respondent has to shape the excess meaning of information available to him. It is assumed that he uses the information that he manages to extract from the talk with the interviewer, discern from the questionnaire, decypher with the help of modalities, to construct the response just as with any other information. Accordingly we have to abandon the belief that the instrument is a neutral stimulus which provokes a reaction that has only to be recorded objectively. This holds all the more so when the topic is highly abstract and thus penetrates to the forefront of the respondent's psychic and symbolic structuralization.

Key words: public opinion, survey interview, cognitive disonance, communication, context

UDC: 316.443:130.2"20":316.7

Kurdija Slavko: SOCIAL POSTMODERNIZATION: CONDITION FOR THE FORMATION OF NEW SOCIAL IDENTITIES**Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 5, pg.**

The aticle deals with some views concerning problems of stratification and social identity in conditions of developed modern (postmodern) era regarding the "cultural transformation" of the period. Social changes dictate a need for the reconceptualisation of some basic concepts which are linked to the theories on social identity and social differentiation. The adequacy of the classical use of the concepts of class, stratum, status is questioned, especially the understanding of criteria which define a specific social group with its distinctions. Compared to classical class theories, the basic change, defining a developed modern society, is the shift from material towards immaterial, from the level of production to a broader

AUTHOR'S SYNOPSES

sphere of consumption. The fundamental thesis states that modern social stratification is, primarily, cultural by nature. In frame of the new distinction criteria, the concepts of consumption, taste, values, life style, gain somewhat greater value. We could name all these ideas as social style.

Key words: social class, strata, status, differentiation, consumption, social style, social identity, postmodern

UDC: 316.46:32.000.008

VELIKONJA, Mitja: Double linkage

Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No 5, pg.

In the paper, the author forms some starting points for a more balanced, nonreductional approach to the study of the subjective factor in regard to the "objectivised", broader socio-historical and political occurrences and processes. He limits himself to a specific view of this relation, namely on the idolatry of great (famous) personalities. Supported by some analyses on the phenomena of the leader cult in modern political history he establishes eight mutually related factors which can contribute to these phenomena in different periods, even today. The personality cult is namely not solely a periodically remote level of political culture creation but its indispensable structural element.

Key words: personality cult, historical personal factor, contemporary mythology

NAVODILA SODELAVCEM

Rokopisi

Članki. Besedila pošiljajte na 3,5-palčni disketi v ASCII kodi ali v programu WW ter v treh iztiskanih izvodih. Zaradi anonimnega recenziranja naj bodo imena avtorjev le na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in krajem zaposlitve, s polnimi naslovi avtorjev, s telefonsko številko ter z izjavo, da predloženo besedilo še ni bilo objavljeno oz. ni v pripravi za tisk.

Dolžina besedil. Znanstveni in strokovni prispevki naj bodo v obsegu 15-20 strani (1800 znakov na stran ali 30 vrst s 60 znaki); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

Naslovi. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslovi naj nimajo več kot sto znakov. Besedila z več kot deset tisoč znaki morajo vključevati mednaslove. Mednaslovi prvega reda so pisani v posebno vrsto; od besedila pred mednaslovom in po njem jih loči prazna vrsta. Mednaslovi drugega reda so pisani kot prvi stavek v odstavku in pisani krepko; od besedila jih loči pika.

Povzetki. Izvirni članki morajo biti opremljeni s slovenskim in angleškim povzetkom v obsegu 500 znakov (10 vrstic) in ključnimi pojmi v slovenskem in angleškem jeziku.

Tabele in slike morajo biti izdelane kot priloge (ne vključene v besedilo) z izčrpnimi naslovi, v rokopisu pa naj bo okvirno označeno mesto, kamor sodijo.

Recenziranje

Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke recenzirata dva recenzenta. Uredništvo lahko brez zunanjega recenziranja zavrne objavo neustreznega članka.

Reference, opombe in citati

Reference v besedilu. Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak 1994). Za navajanje strani uporabite (Novak 1994, 7-8). Če je več avtorjev citiranega besedila, navedite vse (Novak, Kolenc in Anderson 1993, 67). Za citiranje več referenc hkrati uporabite podpičje (Novak 1994; Kosec 1932; Kosec 1934a; Kosec 1934b).

Opombe. Opombe so v besedilu označene z zaporednimi številkami od začetka do konca besedila, nadpisanimi na ustreznem mestu v rokopisu, in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Opombe uporabljajte tudi za neobičajne vire.

Opomba o avtorju in zahvale vključujejo informacije o organizacijski povezanosti avtorja (avtorjev), ki so relevantne za obravnavano problematiko, o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi članka.

Seznam referenc iz besedila sledi opombam in je urejen po abecednem redu priimkov avtorjev.

Reference knjig in prispevkov v zbornikih:

Novak, Janez. 1982. Naslov knjige: Morebitni podnaslov. Kraj: Založba.

Novak, Janez in Peter Kodre. 1967. Naslov knjige. Kraj: Založba

Novak, Janez. 1993. Naslov prispevka. V P. Koder (ur.), Naslov zbornika, 123-145. Kraj: Založba.

Reference člankov:

Novak, Janez. 1991. Naslov članka. Ime revije, 2, 265-287.

TEMATSKA ŠTEVILKA
SOCIOLOGIJA IN SUBJEKTIVITETA

BREDA LUTHAR

PO OBJEKTIVIZMU

PETER STANKOVIČ

NEKAJ ASPEKTOV PROBLEMA DELOVANJA

V SODOBNI SOCIOLOŠKI TEORJI

ZDENKA ŠADL

EMOCIONALNA DIMENZIJA SUBJEKTIVITETE

TANJA RENER

AVTO/BIOGRAFIJE V SOCIOLOGIJI

IN V ŽENSKIH ŠTUDIJAH

MITJA VELIKONJA

DVIJNA VPETOST

U. BECK IN E. BECK-GERNSHEIM

INDIVIDUALIZACIJA IN "TVEGANE SVOBODE"

